

İRAN İSLAM CUMHURİYETİ'NDE MAKBUL VATANDAŞ İNŞASI:

İLKOKUL DERS KİTAPLARININ İNCELENMESİ

Esin ERGİNBAŞ

(Yüksek Lisans Tezi)

Eskişehir, 2021

**İRAN İSLAM CUMHURİYETİ'NDE MAKBUL
VATANDAŞ İNŞASI:
İLKOKUL DERS KİTAPLARININ İNCELENMESİ**

Esin ERGİNBAŞ

**T.C.
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü**

Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Eskişehir, 2021

T.C.

ESKİŞEHİR OSMANGAZİ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTİSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Esin Erginbaş tarafından hazırlanan “İran İslam Cumhuriyeti’nde Makbul Vatandaş İnşası: İlkokul Ders Kitaplarının İncelenmesi” başlıklı bu çalışma 06/07/2021 tarihinde Eskişehir Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliğinin ilgili maddesi uyarınca yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak, Jürimiz tarafından Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Dalında Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan

Akademik Ünvanı ve Adı Soyadı

Üye

Akademik Ünvanı ve Adı Soyadı

(Danışman)

Üye

Akademik Ünvanı ve Adı Soyadı

Üye

Akademik Ünvanı ve Adı Soyadı

Üye

Akademik Ünvanı ve Adı Soyadı

ONAY

Enstitü Müdürü

...../...../.....

28/06/2021

ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ

Bu tezin Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi hükümlerine göre hazırlandığını; bana ait, özgün bir çalışma olduğunu; çalışmanın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu aşamalarında bilimsel etik ilke ve kurallara uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi; bu çalışmanın Eskişehir Osmangazi Üniversitesi tarafından kullanılan bilimsel intihal tespit programıyla taranmasını kabul ettiğimi ve hiçbir şekilde intihal içermediğini beyan ederim. Yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması halinde ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçlara razı olduğumu bildiririm.

ESİN ERGİNBAŞ

ÖZET

İRAN İSLAM CUMHURİYETİ'NDE MAKBUL VATANDAŞ İNŞASI: İLKOKUL DERS KİTAPLARININ İNCELENMESİ

ERGİNBAŞ, Esin

Yüksek Lisans-2021

Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı

Danışman: Doç. Dr. Rukiye TINAS

Demokrasinin öznesi olarak görülen vatandaşlık kavramı, devlet ile vatandaş arasındaki mensubiyet bağına işaret etmektedir. İran İslam Cumhuriyeti, 1979 İslam Devrimi'nden sonra rejim değişikliğiyle devrimci nesil inşası hedefinde, yeni devlet kimliğini taşıyan vatandaş tahayyülü ile bu bağı kurmayı amaçlamıştır. Bu amaçla devlet ve toplumun yukarıdan aşağıya İslamileştirilmesi ile bir önceki rejim olan Pehlevi Hanedanlığı'nın vatandaş tahayyülünü tasfiye etme amacı güdülmüş; müfredatlar İslami eğitim doğrultusunda değiştirilmiştir. İran, devrime ve İslam Cumhuriyeti'ne sadakatle bağlı bir makbul vatandaş terbiyesini, okullar aracılığıyla "İdeal Müslüman" yaratisı altında vermeye çalışmıştır. Fakat hem geçmişteki devlet gelenekleri hem de devletlerarası düzen nedeniyle İdeal Müslüman yaratisı özellikle İran-Irak Savaşı'nın etkisiyle tehlike ve düşman motifi ekseninde milliyetçi unsurlarla desteklenen vatandaşlık payesine evrilmiştir. Bu terbiye, salt siyasal alanın değil, hayatın her alanında bireylerin devletin izin verdiği sınırlarda vatandaş olmasını da beraberinde getiren modern devletin bir ürünü olarak İslam Cumhuriyeti'nde tezahür etmiştir.

Bu çalışma İran'da makbul vatandaş inşasının ilkokul ders kitapları aracılığıyla geleceğin potansiyel siyasal aktörleri olan kız ve erkek çocukları üzerinden nasıl inşa edildiğini analize tabi tutarak, 1979 Devrimi'nin getirdiği vatandaşlık nosyonunu Şii-Müslüman ve Şii-İrani unsurlar doğrultusunda ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: İran, Şia, İslam Devrimi, Makbul Vatandaş, İdeal Müslüman, Ders Kitapları

ABSTRACT

CONSTRUCTION OF THE PALATABLE CITIZEN IN THE ISLAMIC REPUBLIC OF IRAN: ANALYSIS OF PRIMARY SCHOOL TEXTBOOKS

ERGİNBAŞ, Esin

Master's Degree- 2021

Department of Political Science and Public Administration

Advisor: Assoc. Prof. Rukiye TINAS

The concept of citizenship, which is seen as the subject of democracy, refers to the bond of belonging that exists between the state and the citizen. After the Islamic Revolution of 1979, the Islamic Republic of Iran aimed to establish this bond with the dream of a citizen who carried the identity of a new state, with the goal of building a revolutionary generation. For this purpose, through a top-down process of state-led Islamization in order to dismantle the citizen imagination of the previous regime, the Pahlavi Dynasty; the curriculums were changed in line with Islamic education. Iran tried to give an education under the creation of “Ideal Muslim” through schools to palatable citizen’s faithful to the revolution and the Islamic Republic. However, due to both former state traditions and the interstate order, the creation of the Ideal Muslim has evolved into a civic guise supported by nationalist elements, especially on the axis of danger and the depictions of enemy due to the influence of the Iran-Iraq War. This education manifested in the Islamic Republic as a product of the modern state, which brought with it the fact that individuals in all areas of life, not only the political sphere, became citizens within the limits allowed by the state.

Given the above, the aim of this study is to present the notion of citizenship brought by the 1979 Revolution in line with the Shia-Muslim and Shia-Iranian elements, by analyzing how in Iran the construction on girls and boys – the potential political actors of the future – of the palatable citizen is realized through primary school textbooks.

Key Words: Iran, Shia, Islamic Revolution, Citizenship, Palatable Citizen, Ideal Muslim, Textbooks

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	v
ABSTRACT.....	vi
GÖRSELLER LİSTESİ.....	x
KISALTMALAR LİSTESİ.....	xi
ÖNSÖZ.....	xii
GİRİŞ.....	1

1. BÖLÜM

BATI'DA VE İSLAM'DA DEVLET İLE VATANDAŞLIK KAVRAMI

1.1. BATI'DA VATANDAŞLIK KAVRAMININ ORTAYA ÇIKIŞI.....	20
1.1.1. Antik Yunan ve Roma'da Vatandaşlık.....	20
1.1.2. Orta Çağ Kent Devletlerinde Vatandaşlık.....	25
1.1.3. Fransız Devrimi ve Vatandaşlık.....	29
1.1.4. Ulus ve Ulusçuluk Kavramları Çerçevesinde Vatandaşlık.....	33
1.2. İSLAM'DA DEVLET VE VATANDAŞLIK KAVRAMI.....	40
1.2.1. İslam'da Devlet Yönetimi.....	40
1.2.2. İslam'da Vatandaşlık Kavramı.....	45
1.2.3. Vatandaşın Hak ve Görevleri.....	47
1.2.4. İslam'da Kadın Vatandaş.....	51

1.3. BİRİNCİ BÖLÜMÜN SONUCU.....	58
----------------------------------	----

2. BÖLÜM

İRAN’DA MAKBUL VATANDAŞ İNŞASI

2.1. İRAN EĞİTİM SİSTEMİ.....	59
2.2. İLKOKUL DERS KİTAPLARINDA MAKBUL VATANDAŞLIK İNŞASI.....	66
2.2.1. Şii Müslüman Vatandaş Tasavvuru.....	66
2.2.1.1. Önce Müslüman Birey.....	66
2.2.1.2. Makbul Aile.....	72
2.2.1.3. Makbul Kadının İnşası ve Örnek Kadın Figürler.....	74
2.2.1.4. İlk İmam ve İslam Toplumunun Lideri Ali.....	79
2.2.1.5. Ehl-i Beyt ve İmamların Yüceltilmesi.....	82
2.2.1.6. “Biz” Duygusunun Üretim Mekânı: Cami.....	85
2.2.2. Şii-İrani Vatandaş Tasavvuru.....	86
2.2.2.1. Kerbela Paradigması: Zalim Yezid ve Kahraman Hüseyin...87	
2.2.2.2. Mehdi İnancından İmam Humeyni’ye Uzanan Kurtarıcı Beklentisi.....	88
2.2.2.3. Nemrud’dan Şah’a Dinsiz “Öteki”.....	92
2.2.2.4. Behmen Daima Bahar.....	96
2.2.2.5. Şehadet Kültü ve Ulusal Bağımsızlık: Devrim ve İran-İrak Savaşı.....	98
2.2.2.6. Ulusal Kimliğin İnşası.....	102
2.3. İKİNCİ BÖLÜMÜN SONUCU.....	109

SONUÇ.....	110
KAYNAKÇA.....	115

GÖRSELLER LİSTESİ

Görsel 1: Arkada İran Bayrağı Küsuf Namazı Kılınırken.....	71
Görsel 2: Pervane Aynada Kendine Gülümseyerek Saçını Örterken.....	75
Görsel 3: Cephe Arkasındaki Kızların ve Kadınların Savaşa Yardımları.....	78
Görsel 4: Gadir-i Hum'da Peygamber Ali'nin Elini Tutarken.....	80
Görsel 5: Hz. Muhammed Ali, Fatma ile Hasan ve Hüseyin'i Abası Altına Alırken...81	
Görsel 6: Peygamber Ehl-i Beyti'ni İlan Ederken.....	82
Görsel 7: Hürremşehr Mescid-i Camii.....	86
Görsel 8: Heyhat Minezzile (هيهات منا الذله) Yazılı Pankartı Taşıyan Çocuklar.....	88
Görsel 9: Cemkeran Mescidi.....	89
Görsel 10: Mehdi Zuhur Edince Baharın Gelişi ve Çocukların Mutluluğu.....	91
Görsel 11: Şah'ın Heykelinin İndirilmesi ve Firavun ile Askerlerinin Boğulmasının Karşılaştırılması.....	95
Görsel 12: Humeyni'nin "İsrail Yok Edilmeli" Sözü ve İsrail Askerlerine Taş Atan Filistinli Çocuklar.....	96
Görsel 13: Humeyni'nin İran'a Döndüğü Uçak Çiçek Saçarken.....	97
Görsel 14: 22 Behmen ve İran'ın Devrim Liderlerinin Resimleri.....	98
Görsel 15: Hürremşehr'in Kurtuluşu ve Mekke'nin Fethi Karşılaştırması.....	99

KISALTMALAR LİSTESİ

- ABD** : Amerika Birleşik Devletleri
Çev. : Çeviri
MÖ : Milattan Önce
MS : Milattan Sonra
t.y : Tarih yok

ÖNSÖZ

Vatandaşlık, modern devletle birlikte iktidarla bütünleşen devletin bireye kamusal alandan özel alana her mecrada rol biçtiği ve çeşitli mekanizmalar aracılığıyla bireyin hayatına nüfuz etmeyi hedeflediği bir kimlik tanımına evrilmiştir. Bu kimlik devlet politikalarıyla ve bu politikalara toplum fertlerinin katılım sağlamasıyla “öteki” tasavvurunu oluşturmuş; bu tasavvurdan hareketle inşa edilen “makbul” yaratısına zemin hazırlanmıştır. Siyaset Bilimi alanında önemli bir yer tutan bu kavramı; 1979 İslam Devrimi’nden bu yana literatürde farklı yaklaşımlarla analize tabi tutulan, kendine özgü yönetim modeli, toplum yapısı ve siyasi güç dağılımıyla ilgi çeken, üzerine çalışmalar yürüttüğüm İran İslam Cumhuriyeti üzerinden okumak şahsım adına zor fakat öğretici bir süreç olmuştur. İran’da devlet vatandaşlığının nasıl inşa edildiği sorusunu, eğitim ideolojisi ve okul kurumu üzerinden ortaya koymayı hedefleyen bu çalışmada İslam Cumhuriyeti’nin makbul vatandaş inşasının dayandığı temel parametreler saptanmaya çalışılmıştır.

Çalışmamı sonuçlandırmam münasebetiyle öncelikle eğitim hayatım boyunca aldığım kararları destekleyerek yanımda olan aileme teşekkürü borç bilirim. Tez konusu seçerken beni İran üzerine çalışmaya yönlendiren ve teşvik eden, çalışma boyunca bilgi ve birikimini esirgmeden sunan ve çalışmanın her aşaması üzerinde titizlikle duran danışman hocam Sayın Doç. Dr. Rukiye TINAS’a şükranlarımı sunarım. Bununla birlikte hâlihazırda bünyesinde çalışmalar yürüttüğüm ve İran konusunda önde gelen çalışmalara ev sahipliği yapan İran Araştırmaları Merkezine (İRAM), verdiği çeşitli kurs ve seminerlerle Farsça öğrenme fırsatı sunduğu için teşekkür ederim.

GİRİŞ

Vatandaşlık, bireyin toplumda siyasi ortaklığa üye olarak Aristoteles'in ifadesiyle *zoon politikon* (siyasal-toplumsal hayvan) olarak deneyimlediği kimliklerden biri olup tarih boyunca farklı biçimlerde tanımlanan dinamik bir kavramdır. Modern devletle birlikte sınırları belirli olan bir toprakta vatandaşlık kavramı, toplum ve devletle kurulan ilişkiler bütünü temsil eden bir süreci ifade etmektedir. Bu bağlamda devlet ideolojisi doğrultusunda inşa edilen topluma aidiyet duygusu ile bağlanan, devlete karşı görevlerini yerine getiren ve en nihayetinde kimliği devlet kimliği ile bütünleşen vatandaş, devletin hedeflediği “makbul vatandaş” prototipini oluşturmaktadır. Bu kavram, Füsun Üstel'in 2004 yılında yayımlanan “Makbul Vatandaş'ın Peşinde, II. Meşrutiyet'ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi” adlı eseriyle Türkiye Devleti'nin vatandaşlık eğitimi ile inşa etmeyi amaçladığı vatandaş profilini, ders kitapları ve eğitim programları aracılığıyla ortaya koyması sonucu literatürde yerini almıştır.

Makbul tasavvuru beraberinde “öteki” kurgusunu da getirmektedir. “Öteki”, modern toplumla birlikte ortaya çıkmamış; Antik Yunan geleneğinden itibaren süregelen uygulamalarla şekillenmiştir. “Öteki”ye biçilen değer, dönemsel olarak oluşan “ben-biz” kültürünün ölçütleri ekseninde şekillenerek söz konusu kültürlerden eksik ve aşağıda olanı ifade etmektedir (Schnapper, [1998] 2005: 25-26). Buna paralel gelişen dışlama mekanizması ise yalnızca devlet ile değil, aynı zamanda “ortak aidiyet” duygusunu oluşturan toplum üyeleriyle yani makbul vatandaşlarla birlikte işlemektedir (Balibar, [2012] 2016: 90). Sonuç itibarıyla en genel tabirle “öteki”, daima inkâr edilen fakat inkâr yoluyla içselleştirilmeye çalışılan kimlikleri ifade etmektedir (Schnapper, [1998] 2005: 27). Söz konusu bu kimliklerin inşası ise rejimin teminatı olarak görülen öğrencilerin, okullar aracılığıyla yurttaşlık eğitimi almasıyla gerçekleşmektedir.

Devlete sadık ve makbul vatandaş topluluğu inşasının merkezinde devletin ideolojisi temelinde şekillenen eğitim politikaları ile bunların uygulandığı okul kurumu bulunmaktadır. İdeoloji¹, en temel tabirle toplumsal ve siyasal gerçeklerin

¹ İdeoloji kavramının tek bir tanımı bulunmamaktadır. Karl Mannheim, Clifford Geertz, Talcott Parsons, Edward Shils, Warner Spark, Raymond Aron gibi düşünürler farklı tanımlar ortaya koymuştur. Shils ve Aron gibi isimler aynı zamanda “ideolojinin sonu” ideologları olarak anılmaktadır.

kurulu olduğu düzen, inanç, norm ve değerler bütününe yansıtan bununla birlikte ideal sosyo-politik düzen modeli içeren bir kavram olarak tanımlanır (Örs, 2018: 10). Eğitim ise bireylerin toplumda “olumlu” değerdeki davranış biçimlerini şekillendiren süreçlerin toplamını ifade eder (Tezcan, [1976] 1985: 4). Bu doğrultuda okul, eğitim müfredatları aracılığıyla devlet ideolojisini empoze eden ve öğrencilerin devletin yurttaşları gibi eşit muamele gördüğü bir siyasal topluluk uzamını yansıtmaktadır (Schnapper, 1998: 150). Eğitim, resmî ideoloji paralelinde toplumdaki “olumlu davranış” şekillerinin belirleyicisiyken okul, yurttaş yetiştirme görevini üstlenen kurumdur. Eğitim Sosyoloğu Willard Waller’in (1932) belirttiğı üzere okul, bir siyasal yapısı bulunan, “biz” duygusunun egemen olduğu ve kendine has bir kültürü bulunan bir kurumdur. Bu çerçevede okul, devletin hedeflediğı yurttaş inşasında verdiğı vatandaşlık terbiyesiyle devlet ideolojisinin aktarıcısı rolünü üstlenmektedir. Louis P. Althusser’in meşhur tanımlamasıyla devletin ideolojik aygıtlarından biridir. Zira anaokulundan itibaren çocuk, haftanın 5 ila 6 günü uzun saatler boyunca okulda vakit geçirerek egemen ideolojiyle bezenen becerilerin ya da salt egemen ideolojinin verilmesine maruz kalmıştır. Egemen sınıf, bu aygıt aracılığıyla sömüren ile sömürülen arasındaki ilişkinin yeniden üretilmesini sağlamıştır ([1970] 1991: 44-45). Eğitim kurumlarını iktidar kavramının bir uzantısı olarak gören bir diğer isim Foucault’dur. Bu kapsamda iktidar ile bilgi arasındaki ilişkiyi ortaya koyarak bilginin iktidara eklenildiğini, bilgi olmadan iktidarın sürdürülemez olduğunu ifade etmiştir. Fransız sosyolog eğitim kurumlarını; öğrenci ile öğretmen arasındaki iletişim araçları (dersler, soru-cevaplar, itaat göstergeleri) ve bir dizi iktidar süreçlerinin (ödüllendirme, cezalandırma) yaşandığı iktidar bloğunun uzantıları olarak görmektedir ([1994] 2014: 71). Bu konu paralelinde toplumdaki egemen sınıfın tahakkümüne ve yeniden üretim ilişkilerine odaklanan Pierre Bourdieu ise eğitimi bir aygıt değil bir alan olarak tanımlamış; bu alanı “sembolik şiddet” kavramı ile ilintilendirmiştir. Her pedagojik eylemi, “kültürel bir keyfiyetin, keyfi bir iktidar tarafından dayatılması” sebebiyle bir sembolik şiddet olarak gören Bourdieu, bu kavramın ancak egemen sınıfların tahakküm altında olan sınıflarla bir araya gelmesi ile üretilebileceğini, bu alanın ise okul olacağını ifade etmiştir² ([1970] 2015: 35-36).

² Bourdieu Jean-Calude Passeron ile yaptığı çalışmasında, eğitimin eşitsizlikleri gidermekten ziyade var olan eşitsizlikleri sürdüren işlevine vurgu yapmaktadır. Örneğin yoksun çevreden gelen öğrencilerin elenme sistemiyle yükseköğrenime erişimi sınırlanmakta; söz konusu kişiler eğitim hayatında toplumsal

Modern merkezi devletlerin gelişimi ile artan yurttaşlık eğitiminin önemi, İslam Cumhuriyeti'nin de rejime sadık birey inşası hedefinde önem atfettiği siyasal bir araç olmuştur. 1979 İslam Devrimi ile İran'ın inşa etmeyi hedeflediği vatandaşlık özellikle İran'ın resmî mezhep olarak kabul ettiği Şiiğin “On İki İmam (*İsnaaşeriyye*)” kolu ve bir önceki yönetim olan Pehlevi Hanedanlığı ile temsilcilerinin “öteki”leştirilmesi üzerinden belirginlik kazanmıştır. Bu bağlamda İslam Cumhuriyeti'nde vatandaşlığın dinamiklerini anlamak adına ülkenin siyasi tarihine kısaca yer vermek gerekmektedir.

İran İslam Cumhuriyeti³; kuzeyde Ermenistan, Azerbaycan, Hazar Denizi ve Türkmenistan, doğuda Afganistan ve Pakistan, güneyde Umman Körfezi ve Basra Körfezi, batıda Irak ve Türkiye ile sınırlandırılmış bir coğrafyada yer almaktadır. Resmî dili Farsça, resmî mezhebi ise İslam'ın Şiilik (Şia) mezhebinin İsnaaşeriyye⁴ koludur.

Tarihi boyunca farklı etnik ve dinsel kimlikler ile büyük imparatorluklara⁵ ev sahipliği yapmış İran, 7. yüzyılda Arap fetihleriyle birlikte İslamlaşma sürecine girmiştir. Bu fetihler karşısında Sasani İmparatorluğu bütünüyle yıkılmıştır (Lapidus, [1997] 2016: 81). Sonrasında İran'daki Müslüman halkın Emevi Devleti yönetiminde zorluklarla karşılaşması ve ezilmesi sonucu “azat edilmiş Pers bir köle olan” Ebu Müslim Horasani, siyah bayrak açarak isyan hareketine girişmiş ve bu isyan hareketi iktidarda hanedan değişimine neden olarak Abbasiler Dönemi'ne geçişi sağlamıştır

statüsü doğrultusunda eşitsizliğe maruz kalabilmektedir ([1964] 2020: 17). En nihayetinde eğitim sistemi kendi işlevini “seçilmişlerin seçimi”ni sağlayarak miras yoluyla kültürel sermayeye sahip olanları olmayanlardan ayırarak idame ettirir ([1964] 2020: 48). Bu isimlere ek olarak okullaşmanın, eğitim hizmeti sunma ve fırsat eşitliği yaratma savını eleştiren ve eşitsizlikleri yok etmediğini belirten diğer bir isim Ivan Illich olmuştur. Illich, yoksul öğrencilerin; orta-üst sınıf akranları ile ortak eğitim alarak eşitsizliğin yok edilmesi savının aksine diğerlerinden geri kaldıklarını illeri sürmektedir. Bu noktada orta-üst sınıf ailelerin çocuklarının üstünlüğünün, ailesinin ona sunduğu fırsatlardan ve okul dışı yaşamdan ileri geldiğini belirterek okullaşmanın mevcut statükoyu sürdürme işlevi üstlendiğinin altını çizmektedir ([1971] 2006: 19-20).

³ İran İstatistik Merkezinin 2016 (Hicri 1395) tarihli son Genel Nüfus ve Konut Sayımı verilerine göre ülkenin nüfusu 79 milyon 926 bin 270 kişidir. Kadın ve erkek nüfus birbirlerine oldukça yakın olup toplam nüfusun 40 milyon 498 bin 44'si erkek, 39 milyon 427 bin 828'i ise kadınlardan oluşmaktadır (Amar, 1395). Etnik gruplar açısından bakıldığında İran'ın homojen bir toplum yapısına sahip olmadığı görülmektedir. Ülkedeki etnik gruplara dair net rakamlara ulaşmak güç olmasına karşın Fars ve Azerbaycan Türklerinin nüfusun %70'ten fazlasını; kalan grupların – Kürt, Arap, Türkmen, Lor, Beluc – ise %30'dan az bir oranı oluşturduklarını belirtmek mümkündür (Majbouri ve Fesharaki, 2017: 833).

⁴ Şia'nın en büyük kolu olan İmamîyye yerine İsnaaşeriyye ve Caferiyye gibi kavramlar da kullanılmaktadır (Onat, 2021 a: 180).

⁵ Pers İmparatorluğu'nun kurulmasına zemin hazırlayan Med İmparatorluğu, II. Kiros (Büyük Kiros) Dönemi'yle güçlü bir imparatorluğun yaşandığı Ahamenişler ve ardından güçlü ve merkezî devlet yapısı olan ve sanat ile mimari alanda gelişmelerin öne çıktığı Sasani İmparatorluğu söz konusu önemli imparatorluklar arasında yer almaktadır.

(Lewis, [1995] 2013: 97). 1501 yılında kurulan Safevi İmparatorluğu'na kadar bölge farklı yönetimler tarafından yönetilmiş; Safevi İmparatorluğu Dönemi'nde Şah İsmail tarafından "On İki İmam Şiiliği" resmî mezhep ilan edilmiştir⁶ (Axworthy, 2008: 132). Safeviler Dönemi'nin sona ermesinin ardından 1796'da Ağa Muhammed'in taç giyerek başladığı Kaçar Hanedanlığı 129 yıl sürmüştür (Axworthy, 2008: 171). Rıza Han'ın 1921 yılında yaptığı bir askerî darbeyle yönetimi ele geçirerek 1925'te tahta çıkmasıyla başlayan Pehlevi Hanedanlığı ise veliaht oğlu Muhammed Rıza Şah yönetimine karşı yapılan 1979 İslam Devrimi'ne kadar sürmüştür.

Bir asker olan Rıza Şah, merkezîleşme politikaları temelinde devleti, ordu ve bürokrasi üzerine inşa etmiştir (Abrahamian, [2008] 2018: 90). Merkezîleşme politikalarını modernleşme izlemiş, devlet ve toplumun modernleşmesi için birçok alanda reform hedeflenmiştir. Büyük ölçekli sanayilerin inşası, demir yolu ağlarının gelişmesi, eğitimde birliği hedefleyen kamusal ve laik eğitim politikaları, yargıda reform ve sağlık hizmetlerinin iyileşmesi bunlardan öne çıkanlardır. Bununla birlikte tüm bu reform politikaları, modernleşme sürecinin yanı sıra ulusal birliği ve millî kimlik oluşumunu da hedeflemiştir. Nitekim kıyafet kanunu ile yerel temsiliyetlerin yerine "millî beraberliğin teşvik edilmesi"nin hedeflenmesi, kadınlara peçe yasağının getirilmesi, eğitim sisteminde tek dil olarak Farsça kullanılması, 1934 yılında ülkenin adının Persia'dan aryan kelimesini çağrıştıran İran olarak değiştirilmesi ve hükûmet binalarının antik İran motifleriyle süslenmesi milliyetçilikle bezenen yapısal reform politikalarının göstergesidir (Abrahamian, [2008] 2018: 110-118). Bu ve bunun gibi politikalar neticesinde, Rıza Şah yönetiminin karakteri "merkezîleşme, Batılılaşma, laikleşme, modernlik, ulusal birlik" kavramlarıyla tanımlanmıştır.

İkinci Dünya Savaşı sırasında İran'ın Sovyetler Birliği ve İngiltere tarafından işgal edilmesi; Rıza Şah'ın tahttan inerek tahtı 21 yaşındaki veliaht oğlu Muhammed Rıza Şah'a bırakması ile sonuçlanmıştır. 1941'de başlayıp 1953'te Muhammed Musaddık'ın darbe ile düşürülmesiyle sona eren bu dönemin İran siyasetinde yeni bir güç yapısını işaret ettiği ifade edilmektedir. Nitekim bu dönem, İran'da yabancı nüfuzuna karşı koyan gerçek bir meclis ortaya çıkmıştır (Keddie, 1971: 11). 1941-49 yılları arasında mecliste işçi sınıfı ve aydınlar kendine İran Kitleler Partisinde (*Hezb-*

⁶ İran'daki Şii-İranlı kimliğinin ön planda tutulmasını, son Sasani Kralı Yezdigird'in kızı ile İlk İmam kabul edilen Ali'nin oğlu Hüseyin'in evlenmesine dayandıran görüşler de bulunmaktadır. Bu evlilikle Sasani ailesi, Ali vesilesiyle Peygamber ile akraba olmuş; Sasani kanı taşıyan bu ailenin yönetime meşru hükmetme anlayışı ortaya çıkmıştır (Aydın, 2018: 69).

e *Tudeh-ye Iran*) yer bulurken 1949-53 milliyetçi orta sınıf ve yabancı karşıtı dini gruplar Muhammed Musaddık liderliğinde Ulusal Cephe’de yer almışlardır. Tudeh’in gerilemesiyle⁷ 1950’nin başlarında ortaya çıkan milliyetçi hareketin önü açılmıştır (Abrahamian, [2008] 2018: 150). Hareketin başında yer alan “milliyetçi ve liberal demokrat” olarak tanımlanan Musaddık’ın en önemli amaçlarından biri, İngiliz petrol şirketi *Anglo-Iranian Oil Company*’nin imtiyaz sahibi olduğu petrol endüstrisi üzerinde İran’ın kontrolünü arttırmak olmuştur. Bu doğrultuda, Mart 1951’de petrolün kamulaştırılmasına yönelik yasa tasarısını meclise sunmuş, Nisan 1951 yılında başbakan olarak atanmasının ardından mayıs ayında göreve başlamış ve tasarıyı yasalaştırmıştır (Gasiorowski, 1987: 261-262). Ancak Musaddık hükûmeti, 19 Ağustos 1953 tarihinde bir darbe ile düşürülmüştür. Darbe ve darbenin gerçekleşmesinde Amerika Birleşik Devletleri’nin (ABD) rolü, İran tarihinde kalıcı bir etki bırakmıştır. Şah’ın Musaddık’ı darbe ile yok etmesi;⁸ Şah’ın ve ordunun İngilizlerle yani emperyalist güçlerle bir tutulmasına sebebiyet vermiş; Amerika İran’ın düşmanlarından olmuştur (Abrahamian, [2008] 2018: 161).

Milliyetçi bir ara dönemin ardından, Muhammed Rıza Şah milliyetçi muhalefeti de bastırdıktan sonra babası Rıza Şah’tan devraldığı devletin ve toplumun modernizasyonu hedefini sürdürmüştür. Toplumsal, siyasal ve sosyal istikrarın sağlanması için 1960-70’li yıllar boyunca devlet, birçok alanı kapsayan geniş bir modernizasyon süreci başlatmıştır. 1963 yılında ilan edilen “Beyaz Devrim”⁹ adı verilen bu program başta toprak reformu, eğitim ve sağlık seferberliği, seçim yasasında düzenlemeler, kadınlara oy kullanma hakkı gibi bir dizi konuyu kapsamıştır (Ansari, 2001). Bu programla aynı zamanda geleneksel güç olan ulemanın toplumdaki gücünün

⁷ Şubat 1949’da Tahran Üniversitesi ziyareti sırasında Şah’ın bir suikast girişimi sonucu yaralanması, Şah için muhalefeti bastırma fırsatı olmuş ve o dönem sıkıyönetim ilan edilmiş; gazeteler kapatılmış, Tudeh yasa dışı olarak tanınarak ileri gelen politikacılar ve muhalefet baskıyla karşılaşmıştır (Abrahamian, 1982: 249-250).

⁸ Rıza Şah ve Muhammed Rıza Şah, doğrudan kontrol altında tuttıkları sadık bir askerî güce sahip olmanın önemini fark etmişlerdi. Rıza Şah’ın darbe ile ülkenin başına gelmesinden itibaren Pehlevi Hanedanlığı’na ordudan ciddi bir tehdit gelmemişti. Musaddık’ın devrilmesi ile veliaht Şah’ın dönmesinde ve muhalefetin bastırılmasında ordunun payı büyüktür (Keddie, 1971: 12). Nitekim İran’da siyasi muhalefet üzerindeki baskının resmî bir boyut kazanması, 1957’de Millî İstihbarat ve Devlet Güvenlik Örgütü’nün (*Sazman-ı Etelaat Va Amniat Keshvar*, SAVAK) kuruluşu ile olmuştur (Dabashi, [2007] 2008: 146).

⁹ 1958-1963 yılları arasında hazırlanan ve 26 Ocak 1963’te referanduma sunulmuş %99 oy oranıyla kabul edilen reform programıdır. “Beyaz” kavramı “Kızıl” kavramının aksine devrimin kansız ve tepeden inme niteliğine işaret etmektedir. Ali M. Ansari, ülkenin monarşi ile yönetilmesine dikkat çekerek birbirine zıt olan modernizm ve monarşi uyumluluğunun yakalanmaya çalışıldığına yani Beyaz Devrim ile “modernizm ve Pehlevizm” kavramlarının Şah tarafından birbirleriyle uyumlu ve rasyonel kılındığına dikkat çekmektedir (Ansari, 2001: 3).

de sınırlandırılması hedeflenmişti. Bu programa tepki gecikmemiş; Haziran 1963 yılında binlerce esnaf, din adamı, öğretmen, öğrenci ve işsiz kimseler sokaklara dökülerek Şah'ı protesto etmiştir. Reform programına yönelik eleştiriler çarşı esnafından, ulusal cepheden ve muhalif bir din adamı olan Seyyid Ruhullah Musevi Humeyni'den (1902-1989) gelmiştir (Abrahamian, 1982: 424). Nitekim Humeyni, dini duyarlılığın yüksek olduğu Aşure günü olan 3 Haziran 1963 yılında Fevziye Medresesinde, Emevi Halifesi Yezid ile Şah arasında benzerlik kuran konuşmalar yapmıştır (Algar, 1999: 24).

1963 yılındaki protestolar şiddetli bir şekilde bastırılmış fakat toplumsal gerilimler devam etmiştir. Bu dönemde İslamcı muhalefet yoğun olarak örgütlenmeye başlamıştır. 1960 ve 1970'li yıllar boyunca sol ve liberal/sosyal demokrat güçler Şah rejimi tarafından takibe alınmış ve çeşitli yasaklamalarla karşılaşmışken dini kurumlar faaliyet alanlarını genişletmiş, din adamları Şah'a karşı toplumsal taban oluşturmuştur (Mirsepassi, 2000: 163). Muhalefetin durumu, milliyetçi ve komünist hareketlerin bastırılması sonucu yeraltı gerilla örgütlenmeleriyle sınırlanırken din adamlarının etkinliği, halkla iletişim aracı görevi gören 10 binin üzerinde cami ve vakıfla kurumsallaşan bir yapı hâlini almıştır (Bayat, [1997] 2008: 72).

Toprak reformu ile başlayan, 1960-70'li yıllarda hızlı modernleşmeyle birlikte İran'ın toplumsal, kültürel, iktisadi ve siyasi yapısındaki radikal değişimler Şah rejimini güçlendirirken halk ile olan bağını da kesmiştir. 1970'li yıllardan itibaren artan baskı yani "keyfî şahlık yönetimi", 1975'te siyasi partilerin dağıtılarak Şah tarafından Diriliş Partisinin (*Hizb-i Restehiz*) kuruluşuyla tek parti devletine evrilmesi ve siyasi krizlerin yanı sıra petrol fiyatlarının artmasıyla birlikte devlet harcamalarındaki artışın getirdiği iktisadi kriz, Pehlevi rejiminde siyasi yozlaşmanın göstergeleri olmuştur (Khosrokhavar ve Roy, [1999] 2013: 21-23). Tüm bunların üzerine 1976'da Jimmy Carter'ın ABD başkanlık seçimlerine yönelik kampanyasında, İran'daki insan hakları ihlallerine değinerek siyasi özgürlükleri koruması yönündeki sözleri, muhalefetin Şah'a karşı güçlenmesine neden olan bir gelişme olmuştur (Abrahamian, 1982: 500).

Muhalefet, 1977 Kasım'ın ortalarına kadar faaliyetlerini mektup yazarak, manifestolar yayımlayarak ve gazeteler çıkararak yürütürken Kasım ayının ortasından sonra sokaklara inmiştir. Devrime giden sürecin başlangıcı olarak kabul edilen söz

konusu sokak protestoları¹⁰ 1977’de öğrenci hareketleri ile başlamıştır (Abrahamian, 1982: 505). Bunu 6 Ocak 1978’de Malumat gazetesinde (*Ruzname-i İttılaat*) “Kara ve Kızıl Emperyalizm” başlığıyla çıkan ve içeriğinde Humeyni’ye hakaretler barındıran makale üzerine ilahiyat fakültelerinin Şah ile Yezid’i bir tutan sloganlar atarak gerçekleştirdiği protestolar takip etmiştir (Moin, [1999] 2005: 181). En şiddetli ve geniş çaplı Şah karşıtı gösteri, 7 Eylül’de Tahran’da Jale Meydanı’nda yapılan gösteriler olmuş, protestoların bastırılmasında çok sayıda insanın yaralanması ve ölmesi sebebiyle ertesi gün “Kara Cuma” olarak adlandırılmıştır (Dabashi [2007] 2008: 174). Bunları 10-11 Aralık 1978 tarihinde, Kerbela hadisesinin yıl dönümüne denk gelen Humeyni yanlısı protestolar izlemiş ve ülkenin dört bir yanında yapılan gösterilerin hedefi Şah’ın ülkeyi terk etmesi üzerine olmuştur (Dabashi [2007] 2008: 176). En nihayetinde veliaht Şah Muhammed Rıza Pehlevi, 16 Ocak’ta ülkeyi terk etmiş, 1 Şubat’ta Humeyni İran’a dönmüş ve on gün içinde eski rejim tüm kurumlarıyla birlikte çökmüştür. 11 Şubat 1979’da İslam Devrimi gerçekleşmiş; 1 Nisan 1979’da İran İslam Cumhuriyeti resmen ilan edilmiştir.

İran İslam Devrimi, siyasal bir devrim olarak tanımlanır. Devrim hem toplumsal adalet hem de yeni siyasal düzen kavramlarını içeren “İslam adaleti” talebi çerçevesinde oluşmuştur. 1960 ve 70’li yıllarda Marksist sol çevrelerin Amerikan karşıtı protesto hareketleri sonucu sol sözcük dağarcığının İslamileştirilmesi, 1979 Devrimi’nin ideolojik yapısına hizmet etmiştir (Khosrokhavar ve Roy, [1999] 2013: 13). Bu anlamda özellikle bu yıllar, devrim ideolojisini temellendiren entelektüel muhalefetin oluşumuna denk gelmektedir. Bununla birlikte Humeyni’nin özellikle sürgün hayatının başladığı 1963’ten sonra görüşleri Ervand Abrahamian’ın ifadesiyle “siyasal radikalizm” içermiştir ([2008] 2018: 187). Humeyni’nin Nisan 1963 yılında yaptığı konuşmasında İsrail ve ABD’yi İslam düşmanları olarak ilan etmesi (Algar, 1999: 24) ve 1964’te ABD askerlerine getirilen dokunulmazlık yasasına karşı yaptığı bir diğer konuşmasında yer alan “Bizi sattılar. Bağımsızlığımızı sattılar... Amerikan

¹⁰ Sokak protestolarında Şah yönetiminden rahatsız olan farklı ideolojiden birçok kesim yer almasına karşın bilinenin aksine alt gelir gruplarının sokak olaylarına katılımı çok sınırlı kalmıştır. Bu konuya dikkat çeken ve bu kişileri “sözde vatandaşlar” olarak adlandıran Asef Bayat ([1997] 2008: 73-80), 1977-78 yıllarındaki protestolarda varoşlardan katılımın %1 ya da biraz üstü olarak aktarır. Ayrıca devrimden önce 15 yıl boyunca Humeyni’nin yayınladığı seksen sekiz vaazdan alt sınıflara seslendiği yalnızca sekiz vaaz olduğunu ileri sürer. Nitekim o dönem yoksulların buldukları koşullardan dolayı kimi suçladıkları açık değildir hatta zaman zaman Allah’ın takdirine yormuşlardır. Bu bağlamda yoksulların Şah’a dair imajları, devrimcilerle zıtlık yaratmıştır. Devrimin atfedildiği ve retoriği hâline gelen; ezilenler anlamı taşıyan “*mustazafin*” kavramı, devrim sonrasında daha sık kullanılır hâle gelmiştir.

botlarının altına giriyoruz çünkü biz zayıf bir milletiz.” (Emam, t.y.) ifadeleri buna örnektir. Humeyni'nin bağımsızlık vurgusu ve emperyalizme karşı olan görüşleri, sol çevrelerle olan söylem benzerliğini de göstermiştir.

Söz konusu entelektüel muhalefetin oluşumunda öne çıkan isimlerden biri 1962'de yayımlanan “Batılılaşma Hastalığı (*Garbzedegi*)” eseriyle tanınan Celal Ali Ahmed olmuştur. Celal Ali Ahmed, Batı sekülarizmini eleştirerek bu anlayışın İslami kültürü yansıtmadığını belirtmiş; geleneksel Şii İran ile Pehlevi rejiminin seküler modernleştirici program arasındaki süren gerilimi, eserleriyle somut olarak ortaya koymuştur (Mirsepassi, 2000: 98). Abrahamian, Marksist gelenekten beslenen ve toplumu sınıfsal analize tabi tutan Celal Ali Ahmed'in Humeyni'den övgü alan tek çağdaş yazar olduğunu ifade etmektedir (Abrahamian [1993] 2002: 29). Bunlardan bir diğeri de Ali Şeriatî olmuştur. Şeriatî, eleştirilerini geleneksel Şii din adamlarına yönelterek Mehdi'nin dönmesinin “takiyye”¹¹ anlayışı ile değil, zulme karşı Ali ve oğlu Hüseyin'in yaptığı gibi dinamik bir toplumun aktif mücadelesiyle beklenmesi gerektiğini savunmuştur (Kepel, [2000] 2001: 43). Örneğin Şia'nın “zalim” yönetimlere karşı tarihsel duruşunu; “Peygamberin vefat gününden itibaren tüm tarih boyunca sürekli olarak zulüm, sınıfsal farklılıklar ve çelişkiler vs. karşısında dimdik duran Şia olmuştur. Yine Emeviler, Abbasiler gibi devletlere karşı inkılabın bayraktarlığını yapan sadece Şia'dır.” (2016: 50) ifadeleriyle açıklamıştır. Abrahamian da Şeriatî'nin kutsal terimlere yüklediği anlamlara dikkat çeker. Örneğin “ümme”; dinamik bir toplum, “tevhid”; toplumsal dayanışma, “imamet”; karizmatik liderlik, “cihat”; kurtuluş savaşı, “mücahit”; devrim savaşçısı, “kâfir”; edilgin gözlemci, “şirk”; siyasal teslimiyetçi ve “mustazaf” kavramı ise ezilen kitleler anlamına evrilmiştir (Abrahamian, [2008] 2018: 190). Humeyni'nin modern anlamda kullandığı ve Kur'an'dan referans aldığı bazı kavramların bu düşüncelerden beslendiği yönünde görüşler de bulunmaktadır. Şah için “tağut”¹², yönetimi içinse “tağuti rejim” terimlerini kullanırken kendini üstün gören yönetimi “müstekbir” ve ezilen halkı “mustazaf” kavramlarıyla tanımlamış; Şiiliğin sembol kavramlarını ve Kur'an'da yer alan kavramları modern zamana uygulayarak kitleleri mobilize etmeyi başarmıştır.

¹¹ İmametle bağlantılı olan bu kavram, Şiiilerin tarih boyunca takibe ve baskıya maruz kalmaları nedeniyle kendisi ve görüşlerini muhafaza etmek maksadıyla görüşlerinden vazgeçmiş gibi görünmeleri manasını taşımaktadır (İlhan, 1996: 391).

¹² Tağut, Kur'an'da yedi yerde (Bakara 2/256, Bakara 2/257, Nisa 4/52, Nisâ 4/76, Nahl 16/36, Zümer 39/17) geçen bir kavramdır. Tağutu İslam karşıtı gayrimeşru güçler olarak tanımlayan Humeyni, onu yıkmanın herkesin vazifesi olduğunu belirtir ([1970] 1991: 183-187).

Humeyni 1965 yılında sürgüne gittiği Necef'te on üç yıl kalarak burada fıkıh dersleri vermiş, İslam'ın Şii mezhebine yönelik "Din Hukuku Bilgini (*Velâyet-i Fakih*)" kavramını geliştirmiştir. Daha sonra 1970 yılında basılan "İslam'da Devlet (*Velâyet-i Fakih yâ Hükümet-i İslâmi*)" başlıklı eserinde toplanan söylemlerinde, İslam devletine giden programı ve devletin temel esaslarını ortaya koymuştur. Bu eserde Humeyni ([1970] 1991), On İkinci İmam'ın gaybeti döneminde de İslam'ın ilk dönemlerindeki İslami ahkâm ve kuralların sürdürülmesi gerektiğini ve "adil fakihlerin"¹³ yönetiminde kanun ve adalet temelinde İslam devleti kurulmasının zorunluluğunu açıklamıştır. Din ile devlet idaresinin ayrılması yönünde görüş beyan eden ulemaya karşı çıkararak bu tür bir ayrılığın "emperyalizm oyunu" olduğunu ifade etmiştir. Humeyni'ye göre İslam'ın temel ilkeleri tehlikede olduğundan takiyye dönemi kapanmış, "zalim yönetimleri" yıkma zamanı gelmiştir.

Devrim Lideri'nin halkı Kerbela'yı tekrarlamaya davet eden ve Şah'ı Yezid ile bir tutarak Hüseyin'in şehadetini hatırlatan sözleri kitleler için itici bir güç olmuş ve ölüme kayıtsızlık getirmiştir. Nitekim İslam Devrimi'nin en güçlü sembolü Ali'nin oğlu Hüseyin, en dikkat çekici sloganı ise "*Her yer Kerbela, her gün Aşura*" olmuştur (Onat, 2013: 233). Humeyni, halktan "Aşura meydanı" yaratmalarını isteyerek sık sık halkı harekete geçmeye davet etmiştir:

"Aşura gününü nasıl titizlikle korumuş ve elden gitmesine engel olmuş isek nasıl henüz halk Aşura gününde toplanıp matem tutuyorsa siz de böyle bir iş yapın ki yönetimin düzelmesi konusunda bir dalgalanma meydana gelsin." ([1970] 1991: 165).

"Biz, İslam'ı korumakla ödevliyiz. Bu ödev, önemli vaciplerdendir ve hatta namaz ve oruçtan daha vaciptir. Bu ödev uğruna kan dökülmesi de gerekebilmiştir ve gerekir. İmam Hüseyin'in kanı – ki değerce üstünü yoktu – İslam için döküldü." ([1970] 1991: 100).

Özellikle 1978 yılındaki gösterilerde Humeyni, Hüseyin'i simgelerken Muhammed Rıza Şah onun düşmanı Yezid rolüne bürünmüş; Şah'ın "zalim" baskısı altında ölen göstericiler Hüseyin'in takipçileri olan şehitlerin simgesi olmuştur (Afary ve Anderson, [2005] 2015: 16). Şii ritüellerin Şah karşıtı protestolarda kullanılması, ölümün yüceltilmesi ve halkın bu "manevi irade" ile Kerbela'yı canlandırması, o

¹³ Humeyni mümin fakihlerin İslam'ın kalesi olduğunu belirtmiş, fakihlere İslam devleti kurma yükümlülüğünün verildiğini şu rivayete dayandırmaktadır "Allah'ım halifelerime rahmet kıl! (Onları yargıla!) Soruldu ki: Ya Resüllallah, Halifelerin kimlerdir? Buyurdu ki: Benden sonra gelen, hadis ve sünnetimi nakledenler ve benden sonra halka öğretenler." ([1970] 1991: 92). İşte bu halka öğretenler ifadesinden yola çıkarak Humeyni hükümlerin yayılmasının, insanlara öğretilmesinin ve bunların eğitilmesinin adil fakihlerin görevi olduğunu yazar.

dönem orada bulunan Michel Foucault'nun¹⁴ dikkatini çeken unsurlardan olmuş; Fransız filozof modern devrim teorilerine benzemeyen bir devrim olarak addettiği İran Devrimi'ni "siyasal maneviyat" kavramı üzerinden okumuştur (Afary ve Anderson, [2005] 2015: 18-19). Nitekim Humeyni'nin, kitleleri bastırmada sert müdahale yöntemleri yürüten İran ordusuna karşı silahlanma çağrısı yapmaması; halka ise sık sık şehitlik mertebesinin yüceliğinden söz ederek ordu ateş açtığında karşılık vermeden "bağırılarını açmalarını" öğütlemesi (Heykel, [1981] 1998: 195-199), Foucault'nun dikkat çektiği ve aynı zamanda hayranlık beslediği, ölüme meydan okuyan halkın duruşuna bir örnektir.

Bunların yanı sıra Şiiliğin siyasallaştığı söz konusu söylemlerin milliyetçilik ile birbirini beslediğini söylemek mümkündür. Milliyetçilik, 1979 yılında başlayan Rehine Krizi'nde¹⁵ ve 1980-88 yılları arasında süren İran-İrak Savaşı'nda yeni rejimin konsolidasyonunda etkin bir güç olarak kullanılmıştır. Bu iki olayın İran milliyetçiliğini ve kimliğini güçlendirdiği, 1980'de savaşa giden devletin Rıza Han tarafından inşa edilen ve Muhammed Rıza Şah tarafından silahlandırılan ulus-devlet olduğu belirtilmiştir (Ansari, 2012: 212). Bu anlamda Irak'a karşı topyekûn seferberliğin olduğu bu savaş hem yurtseverlik boyutu olan hem de esin kaynağı din olan ve şehadet kültüründen beslenen devrimci bir savaş niteliği taşımaktadır (Abrahamian, [2008] 2018: 228).

Özetle Humeyni liderliğinde gerçekleşen 1979 İslam Devrimi ile kurulan İslam Cumhuriyeti'nin, İslam'ın temel esaslarına dayanan bir devlet modeli oluşturması hedeflenmişti. Zira Humeyni'nin de bu yönde görüşleri bulunmaktadır.¹⁶ Fakat yeni rejimin ilk yıllarında Irak'la bir savaşa girilmesi ve bu savaşın "vatan" uğruna olması,

¹⁴ İran'a ilk defa 1978 yılında İtalyan gazetesi Akşam Postası'nın (*Corriere Della Serra*) özel muhabiri olarak giden Foucault, bu süreçte devrimi önceleyen kitle hareketlerine yerinde şahit olmuş ve olayları aktarma fırsatı edinmiştir. Foucault'nun İran'da edindiği gözlem ve tecrübelerini içeren makaleler ve görüşlerine yöneltilen eleştiriler için bkz. Janet Afary ve Kevin B. Anderson, *Foucault ve İran Devrimi*, çev: Mehmet Doğan, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, 2015.

¹⁵ Rehine Krizi (4 Kasım 1979-20 Ocak 1981); ülkeyi terk eden Şah'ın bir süre sonra kanser tedavisi nedeniyle ABD'ye kabul edilmesi sonucu, ABD'nin etkin rolünün olduğu ve Musaddık'ın düşürüldüğü 1953 Darbesi gibi bir darbe olacağı endişesi güden İmam Hattının Müslüman Öğrenci Takipçileri (*Dâneşjuyân Mosalman Piru Xatt Emam*) adlı bir grup öğrencinin, ABD Büyükelçiliği'ni işgal ederek 66 diplomatı rehin alması ve bir kısmı serbest bırakıldıktan sonra 52 diplomatı 444 gün boyunca rehin tutması olayıdır. Humeyni 1980 yılında yaptığı bir konuşmasında "komplo yuvası" olarak adlandırdığı elçiliğin işgalini "büyük bir putun kırılması" olarak yorumlamıştır (1982: 88-90).

¹⁶ 1980 yılında Arap ve Fars asıllı aşiret mensuplarına yaptığı konuşmasında şöyle demiştir: "İslam; Türk, Arap, Acem, Fars demeden bütün ulusları birbirine bağlamak ve bütünleştirmek için gelmişti. Böylece dünyada İslam devleti adıyla tek ve büyük bir devlet kurulmuş olacaktı... Süper güçler Müslümanlar arasında kardeşlik meselesini yok etmek için ulusçuluk meselesini ortaya atıyorlar." (Humeyni, 1982: 167).

milliyetçi unsurların devreye girmesine dolayısıyla devrimin İslami prensiplerinin milliyetçilikle desteklenmesine neden olmuştur. Bu anlamda İslam'ın Şii anlayışına dayanan bir üst kimlikle beraber milliyetçilikten beslenen Fars kimliğinin bütünleşmesiyle “Şii-İranlı” kimliği ön plana çıkmıştır.

İran İslam Cumhuriyeti, 11 Şubat 1979'da gerçekleşen İslam Devrimi'nden sonra 30-31 Mart 1979 (10-11 Ferverdin 1358) tarihinde yapılan, halkın katıldığı referandumda %98,2 oy oranıyla kurulmuştur. Bu temelde ülkenin Anayasa'sı (Kanun-i Esasi-yi Cumhuri-yi İslami-yi İran) 3 Aralık 1979 tarihinde yürürlüğe girmiş, on yıl sonra yeniden düzenlenmiştir.

İran Anayasası, temellerini “İslamcılık” ve “Cumhuriyetçilik” düşüncesinden almakla birlikte bu iki düşünce, anayasal çerçevede düzenlenen devlet organlarının da meşruyet kaynağını oluşturmaktadır (Arıkan, 2012: 5). Söz konusu iki temel direktan biri olan İslamcılık düşüncesi, temelini yeryüzünü adaletle dolduracak ve gaybette olduğuna inanılan Mehdi inancından almaktadır. Humeyni tarafından geliştirilen *Velayet-i Fakih*¹⁷ kavramı, Anayasa'nın 5. maddesinde yer almış; bu kapsamda On İkinci İmam Mehdi zuhur edene kadar iktidarın ve toplumun dini rehberliği, fakihlerin sorumluluğu altında tanımlanmıştır. Öte yandan cumhuriyetçilik, halkın devrimdeki aktif katılımı vurgusundan ve Anayasa'nın 3 ve 6. maddeleri çerçevesinde halkın “siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel alanlarda kendi kaderlerini belirlemesi” ve “ülke işlerinin halkın oyuyla seçimlere dayalı” yönetilmesinden ileri gelmektedir. Anayasası'nın 12. maddesinde ise ülkenin resmî dini İslam, mezhebi Şiiğin bir fırkası olan *İsnaaşeriyye* olarak tanımlanmıştır.

Terim olarak bakıldığında Şia, İslam Peygamberi'nin vefatından sonra damadı Ali ve Ehl-i Beyt-i'ni halifelik makamına en layık kişi olarak gören ve onu meşru halife kabul eden; ondan sonraki halifelerin Ali'nin soyundan gelmesi gerektiğine inanan toplulukların ortak adı olarak tanımlanmaktadır (Fığlalı, 1993: 33). Şia'nın ortaya çıkışı hakkında pek çok iddia bulunmakla birlikte¹⁸ Şia'ya göre Şiiğin

¹⁷ Veliy-i Fakih ise gaybet dönemi sona erinceye kadar devletin lideri konumunda bulunan kimseye denir. Hâlihazırda bu kişi Ayetullah Seyyid Ali Hamenei'dir.

¹⁸ Bu iddialar Hz. Muhammed'in vefatından itibaren belirli zaman dilimlerinde ortaya çıkmıştır. Hasan Onat bu iddiaları “Şia'yı Hz. Osman Dönemi Olayları ve İbn Sebe Meselesiyle İlişkilendiren Görüş”, “Şiiği Hz. Ali Dönemi ile İlişkilendiren Görüş” ve “Şia'yı Kербela Olayı ile İlişkilendiren Görüş” olmak üzere üç başlıkta ele almıştır (Onat, 2021 b: 157-160). Şiiğin “doğuşunu hızlandıran olay” olarak Kербela hadisesi bu iddialar arasında önemli yer tutar (Fığlalı 1993: 40). Kербela hadisesi, Peygamber'in torunu ve Ali'nin oğlu olan Hüseyin ve beraberindekilerin Emevi Halifesi Yezid'in

tohumları doğrudan Hz. Muhammed tarafından atılmış ve onun yaşadığı dönemde var olmuştur (Onat, 2021 b: 157). Bu görüşe göre Hz. Muhammed, İslam ümmetine bizzat damadı Ali’yi imam olarak tayin etmiş; Peygamber’den sonra gelen Ebubekir, Ömer ve Osman onun hilafetini gasp eden kimseler olarak görülmüştür (Onat, 2021 b: 154). Bu temelde Şiiiler, Ali’nin Peygamber tarafından nas ve tayinle imam olarak atandığına yönelik deliller aktararak bu delilleri yorumlamaktadırlar. Şia, bu anlamda imamlığın Ali’ye ait olduğunu ve Hz. Muhammed’in vekil tayin etme işini halkın görüşüne bırakmadığını savunmaktadır. Bu anlayış temelinde öne çıkanlar; “Gadir-i Hum” “Sakaleyn”, “Hak”, “Menzile” ve “Akrabaları Davet” hadisleri şeklinde sıralanabilir.¹⁹ En çok üzerinde durulan Gadir-i Hum hadisi olmuştur. Bu, Peygamber’in Veda Haccı’ndan dönerken Gadir-i Hum denilen bir mevkide durarak Müslümanları toplayıp burada Ali’yi vekil tayin ettiği inancına dayanmaktadır.²⁰ Buna göre Peygamber “Ben kimin efendisi (Mevla) ve itaat ettiği amiri isem Ali de onun efendisi olacaktır. Allah’ım Ali’nin dostlarına dost, düşmanlarına düşman ol.” demiştir (Tabatabai, [1975] 2004: 121). Bunun üzerine bazı görüşlere göre “Size nimetimi tamamladım ve sizin için din olarak İslam’ı seçtim.” (Maide 5/3) manasındaki ayet inmiştir (Fığlalı, 1993: 37).

İbn Haldun (çev. 2021: 421), Şia’nın İmamiyye kolunu “Fatıma soyundan gelen neslin birbirini takiben halife olacağı bunlar hakkında nas bulunduğu kanaatinde olan” grup olarak tanımlamıştır. İmamet, nübüvvetin²¹ uzantısı sayılarak imam tayin

ordusu tarafından çölde susuz bırakılarak hicri 10 Muharrem 61 yılında öldürülmesi olayıdır. Bu olayda Hüseyin’in bedenine saygısızlık edilmiş (kafasının kesilmesi) ve kadınlar esir alınmıştır. Kurtulanlardan biri olan Hüseyin’in kız kardeşi Zeynep, Şii davasını ayakta tutan bir isim olarak bilinmektedir. Şiiilere göre bu hadisede Hüseyin’in Yezid’in otoritesine karşı isyanı, İslam’ın esaslarından sapmış olan Yezid’i İslam’a döndürme girişimidir (Axworthy, 2008: 126). Bu durum, zalim ve dinsiz yönetimlere karşı başkaldıran Hüseyin miti yaratmış, bir cesaret örneği olmuştur. Nitekim Michael Fischer ([1980] 2003: 21-22) bu olayı “Kerbela Paradigması” olarak adlandırmaktadır. Zira bu “hikâye” yaşam için bir model ve hayatın her alanından sorunlara atıfta bulunabilecek ahlaki dersler barındıran bir anımsatıcıdır. Aileye, topluma, yönetime ve insanlığa atıfta bulunan bu hikâyeye ait tüm temalar Muharrem ayı boyunca matem ritüelleri ile sürekli canlandırılır.

¹⁹ Diğer hadisler ve yorumlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Muhammed Hüseyin Tabatabai, “İmamın Bilgisine Dair,” çev: Mustafa Akçay, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* (Temmuz, Ağustos, Eylül 2004), C: 4, No:3, s. 127-129.

²⁰ Bu olayı Tabatabai, Ber’a’dan alıntı ile şöyle aktarır ([1975] 2004: 127): “Veda Haccı sırasında Hz. Peygamber ile birlikteydim. Gadir-i Hum’a geldiğimizde bu yerin temizlenmesini emretti. Daha sonra Ali’nin elini tuttu, sağ yanına koydu ve ‘Ben sizin itaat ettiğiniz amiriniz miyim?’ dedi. Onlar da biz sizin talimatlarınıza uyarız diye cevap verdiler. O zaman Hz. Peygamber şöyle buyurdu: ‘Ben kimin efendisi (Mevla) ve itaat ettiği amiri isem Ali’de onun efendisi olacaktır. Allah’ım Ali’nin dostlarına dost, düşmanlarına düşman ol.’ O zaman Ömer b. Hattab, Ali’ye şöyle demişti: ‘Belki bu konum seni memnun eder. Çünkü şimdi sen, benim ve bütün müminlerin efendisisin.’”

²¹ İmamiyye’ye göre dinin aslı beştir. Nübüvvet bunlardan birini oluşturur. Diğerleri tevhid, adalet, imamet ve meaddır (Onat, 2021 a: 195).

etmenin Allah tarafından olduğu belirtilmiş, vahiy alma özelliği hariç seçilmiş olma ve mucize göstermek gibi pek çok özelliğin imamlarda da mevcut olduğu kabul edilmiştir (Bulut, 2004: 50). Şii alim Muhammed Hüseyin Tabatabai de ([1975] 2004: 121) imameti nübüvvet ile ilişkilendirerek İslam'da imamet ve dini liderliğin zorunluluğunu İslami yönetim alanında, İslami ilimler ile emirler konusunda ve manevi hayatta liderlik ve rehberlik alanında olmak üzere toplumun bu üç alanda rehberliğe ihtiyaç duyduğunun altını çizmiş; rehber ve toplumun lideri olan bir kimsenin Allah ve Peygamber tarafından tayin edilmesi gerektiğini bizzat Peygamber'in de Allah tarafından gönderildiğini belirterek açıklamıştır.²² Bu delillerle Ehl-i Beyt mensuplarının Peygamber ile ayrılamayacağı, onların bir emanet olduğu, yolları izlendiği takdirde “sapıtmayacakları” ve kimsenin onları yönetim ve rehberliğinden uzaklaştırma hakkına sahip olmadığı görüşleri kuvvetlendirilmiştir (Tabatabai, [1975] 2004: 128).

İmamet konusunda önemli olan bir diğer husus da Mehdi inancıdır. Mehdi, Ehl-i Beyt'ten çıkarak zulümle dolu olan yeryüzünü adaletle dolduracak olan ve kurtarıcı olarak görülen kimsedir (Vloten, 1894 [1996]: 62). Bu yaklaşıma göre Müslümanların başvuracağı imamlar Ali'den başlayıp oğulları Hasan ve Hüseyin ile devam eden on iki kişidir.²³ On İkinci İmam Mehdi, hâlâ sağ ve gaybet dönemindedir.²⁴ Bu bağlamda gaybette olan Mehdi'nin dönüşünün gecikebileceği göz önüne alındığında o döneme kadar fakihler, kötülöklere ve meşru olmayan gidişe karşı savaşmayı bir vazife olarak görmüşlerdir (İlhan, 1996: 387). Bu, aynı zamanda takiyye

²² Şii âlimlerinin imam tanımlarında bu doğrultuda imamların üstünlüğüne yaptıkları vurgu görülmektedir. Örneğin Tusi imamı “dini ve dünyevi hususlarda yeryüzündeki umumi riyasete sahip olan” olarak tanımlamış; Kuleyni “nebi olmakla beraber Resullullah'ın makamındadırlar” şeklinde Tabatabai gibi nübüvvetle temellendirmiş; Kummi ise doğrudan “Allah, Muhammed'den ve imamlardan daha üstün bir yaratılış yaratmamıştır. İmamları sevmek iman, nefret etmek küfürdür. Onların buyruğu Allah'ın emri, yasakları da Allah'ın nehyidir.” (Onat, 1992: 91-92) şeklinde bir tanım vererek aslında onlara uymanın gerekliliğini de açıklamıştır.

²³ Şii İmamiye'nin on iki imamı sırasıyla şöyledir: 1: Ali b. Ebi Talib 2: Hasan b. Ali 3: Hüseyin b. Ali 4: Ali b. Hüseyin 5: Muhammed Bakır 6: Cafer es-Sadık 7: Musa el-Kazım 8: Ali er-Rıza 9: Muhammed et-Taki 10: Ali en-Naki 11: Hasan el-Askeri 12: Muhammed el-Mehdi.

²⁴ İki gaybet vardır: İlki, Hicri 260-329 arası yılları karşılayan “küçük gaybet (*gaybet-i suğra*)” dönemidir. Bu dönemde On İkinci İmam ile toplum arasında irtibat “sefir” adı verilen dört kişi ile sağlandığı belirtilmektedir. Dördüncü sefir, kendisinden sonra halef tayin etmemiş, sefirin ölmesiyle *gaybet-i suğra* dönemi sona ermiştir. Bu dönemden sonra Mehdi'nin “zuhur etmesinin” ve “dünyayı adaletle doldurmasının” beklendiği, arada elçilerin olmadığı “büyük gaybet (*gaybet-i kübra*)” dönemi başlamıştır (Bulut, 2004: 51). Şii âlimler, gaybetin akılla izah edilebilir yönünü ortaya koymak için bazı örneklerle başvurmuşlardır. Hz. Muhammed'in mağarada gizlendiği dönem bunun bir örneğidir. Öte yandan bazı peygamberlerin hayatında gaybetin vuku bulduğunu aktarılmıştır. Nuh, Salih, İbrahim, Yusuf, Musa ve İsa peygamberler bunlardan bazılarıdır (Bulut, 2004: 65).

anlayışına da karşı koyan bir tutumla birlikte İslam Cumhuriyeti'nin ideolojisini oluşturan *Velayet-i Fakih* kavramına temel oluşturmuştur.

Araştırmanın Problemi

İran, 1979 İslam Devrimi ideolojisi üzerine kurulu ve İslam Cumhuriyeti modeline dayalı olarak yönetilen bir ülkedir. İslam Devrimi, hâlâ dünyada anlaşılmaya çalışılan bir olgudur ve İslam Cumhuriyeti, meşruiyetini bu devrimden almaktadır. Devrimin üzerinden neredeyse 42 yıl geçmesi, devrimci kuşak ile yeni nesil kuşak arasında devrim ideolojisini taşıma konusundaki farkı ortaya çıkarmış, devrim vatandaşlığı inşası bu noktada bireyi dönüştürmesi/dönüştürememesi doğrultusunda önem kazanmıştır. Modern bir ulus-devlet yaratisı hedefindeki Pehlevi Hanedanlığı Dönemi'ni sona erdiren İslam Devrimi, yukarıdan aşağıya devletin ve toplumun İslamileştirilmesini hedeflemiş; devrim ideolojisini muhafaza edecek kuşaklararası geçişi sağlayan önemli araçlardan biri eğitim olmuş, seküler bir eğitim programından İslamileştirilmiş bir eğitim programıyla “İslami bir insan” inşasına geçilmiştir. Bu doğrultuda araştırmanın problemini, devrimi diğer kuşaklara aktarma hedefi güden İran'ın, makbul vatandaşını İslami gelenek ve 4000 yıllık tarih geçmişinden hareketle ortak bir kimlikle hangi parametreler üzerinden nasıl inşa etmeyi hedeflediği oluşturmaktadır.

Araştırmanın Konusu

Araştırmanın konusu, ilkokul ders kitapları incelenerek İslam Cumhuriyeti'nin “İranlı” kimliğini hangi yaklaşımlar üzerinden inşa edildiğinin saptanması üzerinedir. Devrimle birlikte şekillenen makbul vatandaş prototipiyle İslam Cumhuriyeti, bir yandan İslami değerleri gözetken “İdeal Müslüman” hedeflerken diğer yandan geçmişten devraldığı Fars kimliğini ulusal birlik ve beraberlik çerçevesinde muhafaza eden birey ve toplum kimliği hedeflemiştir. Çalışmada; ilkokul ders kitaplarında hem Fars hem de Müslüman bir vatandaş profili yaratisının hangi etmenler üzerinden

şekillendiği, “öteki” vatandaş tipine kimlerin girdiği ve kolektif bellek yaratusı çerçevesinde İslam ve İran tarihinde hangi olaylar üzerinden makbul ve “öteki”nin inşa edildiği irdelenecektir.

Araştırmanın Amacı

Çalışmada ortaya konulması amaçlanan temel husus, İslam Cumhuriyeti’nin 1979 Devrimi’nden sonra inşa etmeyi hedeflediği makbul vatandaş, ders kitaplarında rejimin ideolojisi çerçevesinde hangi ortak unsurlar üzerinden ele aldığı olmuştur. Eğitim aracılığıyla öğrencilerin devlet vatandaşına dönüştürölme hedefi doğrultusunda bu ortak temaların, ders kitaplarında işleniş biçimleri ve seçilen görsel kullanımlarına odaklanılarak bir yandan Müslüman birey kimliğinin diğer yandan ulusal tarihten beslenen Fars kimliğinin oluşumu ve en nihayetinde bunların kombinasyonu olan devrim vatandaşlığının dayandığı ilkelerin ortaya konması hedeflenmiştir. Çalışmada tezin araştırma sorularına ilkokul ders kitaplarından elde edilen bulgular doğrultusunda yanıt aranarak İran İslam Cumhuriyeti’nde oluşan makbul vatandaş nosyonunun temel parametreleri ortaya konulacaktır.

Araştırmanın Önemi

Çalışmanın özgün değerini, İran’ın ulusal dili olan ve ilkokul öğrencilerine okutulan Farsça ders kitaplarının incelenerek millî ve dini vatandaşlık tasavvurunun ortaya konulması oluşturmaktadır. Literatürde İran’ın ele alındığı farklı alanlardan birçok çalışma bulunmasına karşın araştırmanın sorunsalı paralelinde, ders kitaplarının incelendiği iki çalışma tespit edilmiştir: İlki, Gülriz Kendirci’nin “İran İlkokul Ders Kitaplarında Din ve Yurttaşlık” başlıklı 2006 yılında Yıldız Teknik Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalında yayımlanan yüksek lisans tezidir. Diğeri ise Gazi Cömert’in “İran Sosyal Bilgiler Ders Kitaplarının İncelenmesi” başlıklı 2019 yılında Marmara Üniversitesi Sosyal Bilgiler Öğretmenliği Anabilim Dalında yayımlanan doktora tezidir. İran’da vatandaşlık konusunun ders kitapları üzerinden

değil, İnan ve Türkiye üzerinden karşılaştırmalı olarak ele alan başka bir alışma Mustafa Suphi Erden'in "Türkiye ve İnan'da Vatandaşlık ve Etnisite (*Citizenship and Ethnicity in Turkey and Iran*)" başlıklı 2010 ODTÜ Sosyoloji Anabilim Dalında yayımlanan ve sonrasında "Türkiye ve İnan'da Vatandaşlık ve Etnisite" başlığıyla kitaplaştırılan doktora tezidir. Söz konusu tez, her iki ülkenin vatandaşlık inşasını etnisite ve modern devlet üzerinden ele almıştır.

Araştırmanın sorunsalı doğrultusunda, Kendirci'nin yüksek lisans tezinde Hicri 1382 yılına ait 1, 2, 3, 4 ve 5. sınıf ilkokul kitapları incelenmiş; İnan'ın resmî mezhebi olan İsnaaşeriyye'nin vatandaşlığı şekillendiren etkisi sınırlı tutulmuştur. Diğer yandan Cömert'in doktora tezinde Hicri 1396 yılına ait 3, 4, 5, 6, 7 ve 8. sınıf sosyal bilgiler kitapları incelemeye alınmış; ders kitaplarının metin tasarımlarına, görsel tasarımlarına, sayfa tasarımlarına, kapak tasarımlarına ve içerik analizine yönelik bulgulara yer verilmiştir. Hicri 1396-1397²⁵ yılı eğitim dönemi ders kitaplarının incelendiği bu yüksek lisans tez çalışması ile Kendirci'nin çalışması arasında 14 yıl fark bulunmaktadır. Kendirci'nin incelemeye aldığı eğitim döneminde ilkokulun 5 yıl, mevcut çalışmanın incelediği dönemde ise 6 yıl olması, bu yüksek lisans tezinin güncel bir çalışma olarak sosyal bilimler literatüründe – bilhassa siyaset bilimi, sosyoloji ve eğitim bilimleri literatüründe – yerini almasını sağlayacaktır.

Araştırmanın Yöntemi

Tezin teorik bölümünü oluşturan vatandaşlık kavramı, araştırmaya kuramsal bir ereve kazandırılması ve benzer araştırmaların sonuçlarının görülmesi amacıyla literatür taramasına tabi tutularak incelenmiş (Büyüköztürk, vd., 2012: 45); Batı'da vatandaşlık kavramının ortaya ıkışı, İslam'da ise bu kavramın ne anlama geldiği ortaya konmuştur. Araştırmanın bu kısmı, çoğunlukla birincil kaynaklara erişilerek yazılmış ve alanın önde gelen eserlerinden faydalanılmıştır. Bu kaynaklara başvurularak kuramsal çerçevenin oluşturulması, makbul vatandaş kavramının Batı ve

²⁵ İnan Hicri- şemsi takvim kullanmakta, yılın ilk günü Miladi takvime göre 1 Ocak değil; 21 Mart'a tekabül etmektedir. Hicri-şemsi takvime göre 1397 yılı, gün ve ay bazında hesaplandığında hem 2018 hem 2019 yılını verebilmektedir. Karışıklık oluşmaması adına ders kitaplarının yılı, araştırma boyunca orijinaline sadık kalınarak İnan takvimine göre verilecektir.

İslam'da hangi anlamı taşıdığıının ve ilkökul ders kitaplarında hangi parametrelerle benzerlik gösterdiğiinin ortaya konması açısından önemli bulunmuştur. Araştırmanın ikinci bölümünde makbul vatandaş yaratısının ortaya konması için eğitim materyali olarak ders kitapları seçilmiş; İran'ın resmî dili olan Farsça üzerinden kitaplar incelenmiştir.

Araştırma Soruları

Kitaplar aşağıdaki sorular çerçevesinde analiz edilmiştir:

- Ders kitaplarında “İdeal Müslüman” kavramı hangi unsurlar üzerine kuruludur?
- Ders kitaplarında “Makbul Müslüman Kadın” tasavvuru hangi parametreler üzerinden oluşturulmuştur?
- Ders kitaplarında “öteki” tasavvurunu oluşturan kimlerdir?
- Ders kitaplarında Devrim Lideri Humeyni'nin hangi özellikleri üzerinde durulmuştur?
- Ders kitaplarında Fars kimliği hangi unsurlarla öne çıkarılmıştır?
- İslam Cumhuriyeti'nde vatandaşlık kavramı hak temelli bir birey olarak mı yoksa bir topluluğun üyesi olarak mı tasavvur edilmektedir?

Kapsam ve Sınırlılıklar

Araştırmada eğitim-öğretim dönemi olarak 1396-1397 yılları ders kitapları incelenmiştir. Bunun nedeni, hâlihazırda görevde bulunan İran Devrim Lideri Hamenei'nin 22 Behmen 1397 (11 Şubat 2019) yılında, İslam Devrimi'nin 40. yılı münasebetiyle yaptığı konuşmada “Devrimin İkinci Aşamasına” geçildiğini ilan ederek yeni bir vizyon ortaya koyması olmuştur (Khamenei, 1397). Eğitim programları ve ders kitaplarının bu doğrultuda yenileneceği göz önüne alındığında, mevcut çalışmada 1396-1397 yılları eğitim dönemi esas alınmıştır.

Söz konusu eğitim döneminde, ilkökul ders kitapları incelemeye alınmıştır. İlkokul ders kitaplarının seçilme nedeni, İslam Cumhuriyeti devletinin ideolojik öğretilerinin temel seviyede bu kademedede verildiğinin saptanması olmuştur.

İlkokuldan sonra ortaöğretim birinci kademedede (7, 8 ve 9. Sınıf) öğrencilere verilen derslerde ise bu öğretilerin, militan vatandaş inşası doğrultusunda ele alındığı tespit edilmiştir. Araştırmanın sorunsalı makbul vatandaş kavramı üzerine kurulu olduğu için ilkokul ders kitapları esas alınmıştır. İlkokul öğrencilerinin 6 yıl boyunca aldıkları ders sayısı 55 olarak tespit edilmiştir.

Araştırmanın örneklemini ise ortak okutulan dersler olan “Farsça (فارسی)”, “Kur’an Öğretme (آموزش قرآن)”, “Gökyüzünün Hediyeleri İslami Eğitim ve Öğretim (هدیه های آسمان تعلیم و تربیت اسلامی)” ve “Sosyal Bilgiler(مطالعات اجتماعی)” dersleri olmak üzere 21 kitap oluşturmaktadır. Ayrıca “Gökyüzünün Hediyeleri” adlı kitabın bir eki olan “Gökyüzünün Hediyeleri Ek Kitap, Ehl-i Sünnet İçin İslami Eğitim ve Öğretim (ضمیمه کتاب هدیه های آسمان تعلیم و تربیت اسلامی ویژه اهل سنت)” başlıklı 5 ders kitabı da “Ortak okutulan ders kitabıyla benzer temalar içeriyor mu?” sorusundan hareketle incelenmiştir.

Veri Toplama Tekniği

Çalışmanın ilk bölümünde sunulan teorik çerçevenin ardından ders kitapları, basılı ve elektronik materyaller olmak üzere belgeleri incelemek ve değerlendirmek için faydalanılan, nitel bir araştırma yöntemi olan doküman analizi ile incelenmiştir (Kıral, 2020: 173). İran Eğitim Bakanlığı resmî sitesinden kitapların PDF formatlarına ulaşım sağlanmıştır. Bu teknik; kolay ulaşılabilirliği, maliyetinin düşüklüğü ve zaman kullanımının verimli olması gibi faydalar doğrultusunda seçilmiştir.

Araştırma Planı

Araştırma iki aşamadan oluşmaktadır. “Batıda ve İslam’da Devlet ile Vatandaşlık Kavramı” başlıklı birinci bölümde literatür taramasıyla Batı’da vatandaşlık ve devlet kavramının ortaya çıkışı ve İslam’da devlet ile vatandaşlık kavramları irdelenerek kuramsal çerçeve çizilecektir. Bu kapsamda Batı’da vatandaşlık kavramının oluşumu Antik-Yunan ve Roma’da, Orta Çağ kent

devletlerinde, Fransız Devrimi etkisinde ve ulus ve ulusçuluk kavramları ekseninde incelemeye alınmıştır. Vatandaşlık kavramının İslam'daki karşılığının ele alındığı alt başlıkta ise İslam dini temelinde örgütlenen devlet kavramıyla birlikte şekillenen bireylerin hak ve ödevlerine yer verilmiş, Batı'daki vatandaşlık tanımından ayrılan yönlerine değinilmiştir.

Çalışmanın sorunsalını oluşturan “İran’da Makbul Vatandaş İnşası” başlıklı ikinci bölümde doküman analizi yöntemiyle incelenen ilkökul ders kitaplarından elde edilen bulgulara; “Şii Müslüman Vatandaş Tasavvuru” ve “Şii İrani Vatandaş Tasavvuru” başlıkları altında yer verilerek İslam Cumhuriyeti’nin makbul vatandaş tahayyülünün hangi temalar ekseninde şekillendiği analiz edilecektir. Çalışmanın sonuç kısmında ise Batı’da değişim geçiren vatandaşlık kavramı ile İslam’da vatandaşlık kavramının ne anlama geldiğine yönelik bir değerlendirme yapılarak elde edilen bulgular ışığında İran’ın makbul vatandaş tasavvuru ortaya konacaktır.

1. BÖLÜM

BATI'DA VE İSLAM'DA DEVLET İLE VATANDAŞLIK KAVRAMI

Bu bölümde temellerini Antik-Yunan geleneğinden alarak bir topluluğa ve devlete olan siyasal bağlılığı ifade eden ve Batı'da dönemsel olarak dönüşüme uğrayan vatandaşlık kavramı ile bu kavramın dini öğretilerle şekillenen İslam devletinde yer bulan karşılığı kuramsal çerçeve ile verilecektir.

1.1. BATI'DA VATANDAŞLIK KAVRAMININ ORTAYA ÇIKIŞI

Batı'da vatandaşlık kavramının ortaya çıkışı ve dönüşümü; antik-Yunan döneminden itibaren Roma'da, Orta Çağ kent devletlerinde, 1789 Fransız Devrimi ve en nihayetinde devrimle şekillenen ulus-ulusçuluk kavramları ekseninde incelenmiştir.

1.1.1. Antik Yunan ve Roma'da Vatandaşlık

Kavramın kurumsallaşması, ilk kez antik-Yunan'da polis yapılanmasında ortaya çıkmıştır. Polis, Yunan toplumunun toplumsal ve siyasal örgütlenme biçimi olarak tanımlanmaktadır. Aristoteles'in tanımı referans alındığında; şehir vatandaşlarının oluşturduğu birlik ve siyasal ortaklık anlamına gelen poliste vatandaşlık, birbirlerini tanıyan halkın sıkı ilişkileri ve doğrudan demokrasi uygulamalarını getiren mekanizmalarla şekillenmiştir. Sınıf bilincinin erkenden uyanmasının siyasal süreçleri etkilemesiyle de (Şenel, [1991] 1995: 113) poliste bu kavramın oluşmasında toplumsal sınıfların rekabeti ve hak talepleri de önemli bir rol oynamıştır.

Polislerde vatandaşlık; kamu işlerine katılım, eşitlik, sadakat, ortaklık ve kamusalılık gibi kavramları içermesine rağmen "ayrıcalık" ve "imtiyaz sahibi olma" üzerine şekillenmiştir. Atina'nın siyaset kuramı ve vatandaşlık felsefesini anlamak için dönemin iki temsilcisi olan Platon ve Aristoteles'in eserlerinde de toplumun

temelinde adaletin gözetildiği ve eşitlik olmadığı görülmektedir. Platon devlette vatandaşları; yönetenler, koruyucular ve üreticiler şeklinde üç sınıfa ayırmış; herkesin doğasına uygun bir işte çalışması gerektiğini ise “çocuk, kadın, köle, hür insan, işçi, yönetilen, yöneten gibi herkesin başkasının işine karışmadan kendi işini yapması” (çev. 2019: 132) ifadesi ile açıklamıştır. Toplumun ortak mutluluğunu hedefleyen Platon, seçkin vatandaşların yetiştirilmesini ise devlet düzeninin tesisi için olduğunu belirterek vatandaş-seçkin vatandaş ayrımını kabul etmiştir (çev. 2019: 237). Öte yandan kadınların da devlete karşı görevlerine açıklık getiren Platon, kadınları yalnızca mensup oldukları cinsiyete yönelik işlerle sınırlandırmamış, erkeklerin bulunduğu makamlara eğitimle gelmelerini mümkün kılmış fakat kadını yirmisinden kırkına kadar devlete çocuk veren aktör olarak da tanımlanmıştır (çev. 2019: 157-165). Aristoteles’in vatandaşlığa yaklaşımı; vatandaşlık erdemi, kamu işlerine doğrudan katılım, yönetilenler ile yöneticilerin nöbetleşe değişimi üzerine şekillenmiş, filozof küçük bir toplulukta oluşan etkin vatandaşlığı savunmuştur. Ayrıca vatandaşlık erdeminin ölçülü, aşırıktan kaçınan, adaleti kollayan, akıl ve sağduyu kavramları ile oluştuğunu belirtmiş; iyi bir insanı iyi bir vatandaş olarak tanımlamıştır (Heater, [2004] 2007: 32). Yönetilenler ile yönetenlerin nöbetleşe değişimi ise insanın yönetmeyi itaat ederek öğrenmesi, itaat etmeyi de otoriteye karşı öğrenmesi üzerine vatandaşlık erdeminin oluşturan bir karşılıklılık mekanizması olarak tanımlanır (Balibar, [2012] 2016: 27). Aristoteles, yöneten ve yönetilen ayrımını toplumun ortak çıkarlarının sağlanması ve doğanın getirdiği üstünlüklerin korunması ile açıklayarak bir dışlama mekanizmasını da getirmektedir. Örneğin yönetici sınıf, zekâsı ile ön plana çıkarken kölelerin beden gücüyle öne çıkması, doğanın eşitsizlik barındırmasından kaynaklanmaktadır (çev. 1975: 8).

Vatandaşlık ideolojisinin temellerinden okul ideolojisi ve eğitim, antik-Yunan’da hem Platon hem de Aristoteles tarafından siyasal düzeninin koruyucu aracı olmuştur. Platon vatandaşların iyi bir eğitimle aydınlanacağını savunmuş ve gençlerin müzik ve beden eğitimi aracılığıyla eğitilmesini ön plana çıkarmıştır. İyilik devlette eğitimle sağlanacağından, filozofa göre yaratılış bakımından “azgın bir bekçi köpeği”ne benzeyen, vatandaşlarına sahip çıkan ama düşmanlara saldıran koruyucular sınıfının yetişmesinde ölümleri kutsayan, kahramanlıkları anlatan müziklerin yapılması gerekir (çev. 2019: 75). Aristoteles ise vatandaşlık erdeminin eğitim ile yerleştirileceği bilincinde eğitimi “ulusal bir sorun” olarak nitelendirmiş; yasa

koyucunun ilk görevini kamusal çıkarlara hizmet edecek erdemli eylemler ile şekillenen eğitim politikaları olduğunu belirtmiştir (çev. 1975: 233). Fakat bu hususta yasa koyucunun, anne ve babası vatandaş olan çocukların eğitimine öncelik vermesi gerektiğini belirten filozof, vatandaş statüsünde olanlara eğitim hakkı tanımıştır (çev. 1975: 72). Söz konusu statü özgür, yerli halktan oluşan ve silah tutma yetisine sahip olanlara tanınmış; yabancılar ve poliste hiçbir hak ve özgürlüğü bulunmayan kesimler bu statüden dışlanmıştır. Polis toplumunda ortaya çıkan eşitsizlik sorunu, sınıflar arasında çatışmalara zemin hazırlamış, bu çatışmalar vatandaşlığın ilk kez düzenlendiği bir dizi ekonomik ve yasal reformu içeren Solon Yasaları ile MÖ 594'te çözülmeye çalışılmıştır. Vatandaşlığın soyluluk esasına göre değil servet esasına göre düzenlenmesi ve borç köleliğinin kaldırılması yasalar ile güvence altına alınmıştır (Ağaoğulları, [1994] 2006: 32). Solon Yasaları, toplumsal sınıflara mülke göre siyasi edimler içererek polisin siyasi istikrarını sağlamayı hedeflemiştir. Yasa ve reformlar demokrasiye ve vatandaşlık kültürünün şekillenmesine zemin hazırlasa da antik-Yunan'da dışlama mekanizmasına engel olamamıştır.

Siyasi ortaklığa aidiyeti temsil eden Yunan sitelerinde vatandaşlık; yerli ve yabancı, Yunanlı ve barbar, vatandaş olan ve olmayan, özgür insan ve köle, erkek ve kadın karşıtlıkları üzerine inşa edilmiş, kamu yaşamına katılan etkin vatandaşların sayısı sınırlı kalmıştır. Vatandaşlık hakkı tanınan erkekler arasında dahi yaş, servet ve meslek gibi kıstasların bulunması, okulda retorik eğitimi alan zengin bireylerden oluşan bir vatandaşlık tasviri oluşturmuştur (Schnapper, [1998] 2005: 37). Eşitlik ilkesinin aksine ayrıcalığı temsil eden vatandaşlık kavramı, vatandaşlık nosyonunu oluştururken dışlama mekanizmasını da beraberinde getirmiştir. Atina'da on sekiz yaşından büyük, Atinalı anneden doğma tüm erkekler halk meclisinin üyesi olarak kabul edilmekle beraber köleler, kadınlar, yerleşik yabancılar vatandaşlıktan dışlanmıştır (Bouneau, 1998: 110).

Roma'da ise vatandaşlık kavramı; devlette Stoacılık felsefesi, sınıf mücadelesi ve vatandaşlık hukuku ekseninde şekillenmiştir. Antik-Yunan'ın sınırlı zümreye hitap eden vatandaşlık kültürünün aksine Roma'da vatandaşlık, İmparatorluk Dönemi'nde evrensel bir boyut kazanmıştır.

Roma toplumunda genel hatları itibarıyla vatandaşlar, kadınlar, köleler ve yabancılar olmak üzere dört sınıfın olduğu görülmektedir. Bir soy toplumu biçiminde örgütlenmiş olan Roma'da vatandaşlık haklarından yararlanan Roma halkı (*populus*

romanus); kabile (*tribus*), curia (*fratri*) ve klan (*genslere*) bölünmüştü (Yılmaz, [2011] 2015: 167). Roma vatandaşları, hukuk düzeninin (*ius civile*) kendilerine tanıdığı haklara tam olarak sahipken fakat kadınlar, köleler ve yabancılar bu haklardan mahrum bırakılarak vatandaş hukukunun da uygulamasının dışında bırakılmışlardır (Colognes, 1993: 299). Kadınların vatandaş olduğu kabul edilmekle birlikte siyasal hak ve görevler tanınmayarak vatandaşlığı kısıtlanmıştır. Nitekim Cantarella'ya göre kadınlar, siyasal yükümlülükler edinmekten ziyade çocukları vatandaş olmaya hazırlayan “*kültürün temel iletim aracı*” olarak tanımlanmış, Shelton'a göre ise kadınlar “*çocuk yetiştirmekten sorumlu anneler*” olarak eğitilmişlerdir (Saritaş, 2009: 3).

Yabancılar ise vatandaşlık hakkının tanınması hususunda Cumhuriyet Dönemi ve İmparatorluk Dönemi'nde çalışmalar olsa da sınırlılık arz etmiş, kölelerin topluma dâhil edilmesi ise Cumhuriyet Dönemi'nde ekonominin işlevini sağlamaya yönelik olmuştur (Colognes, 1993: 307).

Krallık Dönemi'nde; Patriciuslar, Plebler, Cliensler ve kölelerden oluşan toplumda toprak sahibi soylulardan oluşan Patriciuslar siyasal haklara sahip askerlik yapmakla yükümlü kılınan sınıfı temsil etmiş; Plepler ise özgür olmalarına karşın Patriciusların sahip olduğu haklardan mahrum ve Patriciuslar ile evlenme yasakları bulunan sınıfı oluşturmuştur (İplikçioğlu, 2007: 69). Roma'da vatandaşlara tanınan oy kullanma, kamu görevlerine seçilme, diğer vatandaşlarla evlenme ve ticaret yapabileme gibi tanınan hakları toplumda Patriciusların kullanması, Pleplere getirilen senato ve halk meclisine girme, din görevlisi olma, bunların Patriciuslarla evlenme ve onlarla ticaret yapma yasağı (Akşit, 1985: 16-17) gibi sınırlamalar iki sınıf arasında toplumsal mücadeleye zemin hazırlamıştır. Cumhuriyet Dönemi'nde egemen sınıfı oluşturan Patriciuslar ile toplumun diğer katmanını oluşturan ve sınırlı vatandaşlık hakkına sahip Plepler arasındaki sınıf mücadelesi MÖ 451-449 yıllarında Pleblerin yasal haklar kazandığı On İki Levha Kanunları ile sonuçlanmıştır (Akman, 2012: 96). İkinci sınıf vatandaş olarak görülen Plepler, Patriciuslara yaptıkları baskı neticesinde yazılı olmayan ve örf-adetlere dayanan vatandaşlık hukukunun, yazılı ve herkes tarafından bilinen hâle gelmesini sağlamışlardır.

İmparatorluk Dönemi'nde sınırları genişleyen Roma'da vatandaşlık hakkı tanınan topluluk sayısı artmıştır. MS 212 yılında İmparator Caracalla tarafından

yayımlanan fermanla imparatorluğun içinde yaşayan özgür insanlara vatandaşlık hakkı tanınmıştır (İplikçioğlu, 2007: 94).

Vatandaşlık kültürünün Krallık Dönemi'nden İmparatorluk Dönemi'ne evrensel bir boyuta evrilmesinde sınıf mücadeleleri ve hukuksal düzenlemelerin yanında daha önce belirtildiği gibi Stoacı devlet felsefesi de tesir etmiştir. Stoacılıkta öne çıkan kendini devlete adama ve kamu hizmeti sorumluluğunu üstlenme temaları, vatandaşlık erdemi ve dünya vatandaşlığı kavramları üzerinden vatandaşlık nosyonunu şekillendirmiştir (Heater, [2004] 2007: 61). Dünya vatandaşlığı kavramını Cumhuriyet Dönemi düşünürü olan Marcus Tullius Cicero ve İmparatorluk Dönemi düşünürü Annaeus Seneca'da görmek mümkündür. Cicero, Devlet Üzerine adlı eserinin birinci kitabında yer alan “Yurdumuz surlarımızla sınırlı değil, aksine tüm dünyadır. Tanrılar kendilerine ortak ederek bize ev ve vatan verdiler.” (çev. 2014: 126) ifadesiyle dünya vatandaşlığına işaret eder. Aynı dönemin düşünürü Seneca ise Kamu İşlerinden Uzak Durma adlı eserinde iki devlet tanımına yer vermiştir:

“Biri, büyük ve gerçekten kamunun olan, tanrıları ve insanları kapsayan, gözlerimizin şu ya da o köşesine takıldığı devlet değil sınırlarını güneşle ölçtüğümüz devlet. Öbürü, tüm insanları değil de belli bir bölümünü içine alan, doğuş koşullarımızın bizi yazdığı devlet.” (çev. 1973: 364).

Seneca, iki devlet tanımında kamu işlerinden uzak kalarak erdemi öncelemiş; bu durum aktif vatandaşlık kavramının sınırlarını daraltarak erdemi aramaya yönelen ve devlete kendini adamayan bir birey inşasına zemin hazırlamıştır.

Stoa felsefesinin bir diğer özelliği olan devlete adanmış bir vatandaş tasviri, Cicero'nun aynı eserinde “vatanseverlik, devlete hizmet etmenin kutsallığı, topluma faydalı olma, cesur olma” gibi özelliklerle ön plana çıkmaktadır. Bütün bu özelliklere haiz vatandaş ise ölümden korkmayacak ve vatana hizmet edenleri bekleyen ebedi mutluluğa ulaşacak özellikleri taşımaktadır. Cicero, “Vatanına hizmet edip koruyan herkese, gökte ebedi mutluluk dönemlerini yaşayacakları kesin bir yer ayrılmıştır.” der (çev. 2014: 228).

Evrensellik boyutuyla vatandaşlığın gelişiminde önemli bir örneği oluşturan Roma, uygulama aşamasında dışlama mekanizmasını da beraberinde getirmiştir. Vatandaşın statüsünü belirleyen hukuksal zeminde, azat edilmiş kölelerin çocukları ve yabancılar bu statüye dâhil etmesine rağmen imparatorluk, bu hukukun siyasi alanını daraltmıştır. Örneğin kendilerini asker olarak gören vatandaşların büyük çoğunluğu

kamusal yaşama katılmamış, Roma tarihi boyunca kamu zengin vatandaşların tekelinde yönetilmiştir (Schnapper, [1998] 2005: 52-53).

En nihayetinde her iki döneme bakıldığında antik-Yunan'da vatandaşlık, poliste paylaşmak anlamına gelerek resmî yükümlülüklerin, ayrıcalıkların ve bunlarla beraber duyguların ve ortak tutumların bir bütünü temsil ederken (Manville, [1990]1997: 210); Roma'da cumhuriyet ve imparatorluk dönemlerinde toprakların genişlemesiyle vatandaşlığa yasal ve hukuki bir zemin kazandırılmış, yani birey oy kullanmadan ve siyasal katılım süreçlerine katılmadan vatandaşlık hakkına haiz olabilmıştır (Bellamy, 2008: 39). Bu anlamda vatandaşlık kavramı, antik-Yunan döneminde aidiyet duygusu ekseninde kurumsallaşması ve siyasal ortaklığı oluşturması; Roma döneminde ise vatandaşın yasal statü olarak tanınması bakımından önem kazanmıştır.

1.1.2. Orta Çağ Kent Devletlerinde Vatandaşlık

Orta Çağ'da vatandaşlık, üç yönüyle öne çıkmaktadır. Birincisi, Hristiyanlığın vatandaşlıkla ilişkisi ve üstünlüğü; ikincisi antik dönem düşünürlerinin fikirlerinin Orta Çağ düşünürleri üzerindeki etkisi ve antik dönem vatandaşlık anlayışının dirilmesi; üçüncüsü ise vatandaşlığın devlette değil, kent ve kasabalarda bir statü niteliğinde ortaya çıkmasıdır (Heater, [2004] 2007: 67).

Dinin etkisiyle Antik Çağ'da görülen topluma ve devlete bağlılık, yerini bireylerin ruhuna vurgu yapan ve kardeşliğe dayanan bir cemaat toplumuna bırakmıştır (Riesenberg, 1992: 88-89). Mesih İsa'nın Roma'nın sunduğu sınıfsal düzenlemeye karşı ezilenlere ve yoksullara yönelik iletileri ve İsa'nın öğretilerini yayan Pavlus'un Hristiyanlığı yalnızca Yahudilere değil bütün uluslara yayma çabası; alternatif bir sistem sunarak vatandaşlıktan dışlanan kesimleri kendi bünyesine almayı ve yeni bir cemaat toplumu yaratmayı hedeflemiştir (Yalçınkaya, [2011] 2015: 206-210). Hristiyanlığın hedeflediği birey ve toplum, antik çağlardan ayrılan yeni değerler dizisini getirmiştir. Kamusal yaşama katılan ve yükümlülükleri bulunan aktif vatandaşlıktan ziyade iyi bir insan olmanın göstergesini ibadete katılma ile mümkün olacağını aktaran Hristiyan teoloji, bireylere de bu amaç doğrultusunda rol biçmiştir.

Nitekim dünyevi amaçlardan arındırmayı hedefleyen cennet ve sonsuz kurtuluş vaadi; bireyleri, Tanrı'ya giden yolda kiliselere yönlendirmiştir. Kiliseyi Tanrı'ya ulaşmada bir araç olarak gören ve erkin kaynağını Tanrı'da arayan Aziz Augustinus, Tanrı Devleti adlı eserinde, yeryüzü ve gökyüzü devleti ayırımına giderek bireylerin yeryüzü devleti ve kilise aracılığıyla gökyüzü devletine ulaşacağını belirtmiştir. Augustinus'un iki devlet tanımında, yeryüzü devletini şeytanın krallığı ve geçici bir devlet olarak tanımlaması ve gökyüzü devletini ise ebedi mutlulukla ilişkilendirmesi (Şenel, [1992] 1995: 235); devlete karşı yükümlülükleri olan aktif vatandaşlık kültürünün sınırlarını daraltmış, vatandaşları kiliseye karşı yükümlü kılmıştır.

Roma İmparatorluğu'nda Hristiyanlığın resmî din olmasıyla artan kilise etkisi, piskoposlara verilen yetki alanının ekonomik ve siyasal alanlara genişlemesini beraberinde getirmiştir. Tinsel, ekonomik ve siyasal alanda yetkileri elinde bulunduran ve düzenin, barışın ve kamu yararının koruyucusu olarak piskoposlar, toplumda egemen bir konuma gelmiş; imparatorluk kenti, papalık kentine dönüşmüştür (Pirenne, [1927] 2019: 50-53).

Kilisenin mutlak otoritesi karşısında gelişen kilise ve devlet çatışması, Orta Çağ düşünürlerini Roma-Yunan felsefesi ve Hristiyanlığın etkisi altında siyasal erkin kaynağını aramaya itmiştir. 13. yüzyılda Aquinumlu Aziz Thomas, kilise ile devlet arasındaki çatışmaya yönelik fikirlerinde kilisenin devlet üzerindeki üstünlüğünü savunmuş fakat kilise ile devletin iktidar alanını ayrı tanımlamıştır. Thomas'ın her iki iktidar alanını ayırması, bireyin tabi olduğu otorite farklılıklarını da getirmiş; Thomas, iyi bir insanın iyi bir vatandaş olamayacağını veya iyi bir vatandaşın iyi bir insan olamayacağını belirtmiştir (Heater, [2004] 2007: 71). Thomas'ın insanı ve vatandaş ayıran fikirleri, insanın iman sahibi olarak kiliseye yükümlülüklerinin yanında akıl sahibi olarak devlete olan yükümlülüklerine atıfta bulunarak devlet iktidarına alan çizmiştir. Diğer bir Orta Çağ düşünürü, kilisenin devlet üzerindeki üstünlüğünü kabul etmeyen Padovalı Marsilius'tur. Marsilius, yasaların kilise ve Tanrı tarafından değil, insanlar tarafından yapılması gerektiğini ve yasa koyucunun vatandaşlar tarafından seçilmesi gerektiğini belirtmiş, siyasal bağın kilise-yönetici arasında değil, yönetici-yöneten arasında olduğunu savunmuştur (Tannebaum ve Schultz, [1997] 2011: 159-160). Kilise ile devlet arasındaki çatışmada devletin üstünlüğü savunusunu yapan ve Roma hukukundan esinlenerek siyasal erkin kaynağını halkta bulan ve Roma vatandaşlığını canlandıran bir başka düşünür Sassoferatolu Bartolus'tur. Bartolus

özgür halkı, kendi yasalarını yapan halk olarak tanımlamış, Aristoteles'in vatandaşlık anlayışından etkilenerak köleleri, yabancıları ve kadınları dışlamıştır (Şenel, [1991] 1995: 262-263).

Orta Çağ kent devletlerinde vatandaşlık; özgürlük kavramı, yerel demokrasi, sınıf çatışmaları ve kentler arası rekabet temelinde şekillenen yurtseverlik duygusu ekseninde şekillenmiştir. Kentlerin her birinin yerel yasası, hukuku ve yönetiminin olması bu kentlerin devlet gibi hareket etmesine neden olmuş, vatandaşlık kültürü kent devletlerinde gelişmiştir. Kentlerin devlet statüsünde olması, yerel ölçekte vatandaşlığı şekillendirmiş, ulusal bir vatandaşlık tezahürü oluşmamıştır.

Vatandaş özgürlüğü hareketi, öncelikle İtalyan kent devletlerinde başlamış ve Avrupa'nın hiçbir bölgesi İtalya kentleri gibi kentleşmemiştir. İtalyan kentlerinde bulunan komün idaresi, vatandaşlık anlayışına katkı sağlamıştır. İtalyan komünün kasaba olmanın ötesinde resmî sadakat yemini (*conjuratio*) ile birbirine bağlı kasaba sakinlerinden oluşan birliği oluşturması ve *conjuratio*'nun kasaba sakinlerinin kişisel çıkarlardan öte kamu çıkarlarını korumayı öncelemesi, vatandaşlık eylemini oluşturmaktadır. *Conjuratio*, vatandaşların kendi kendini yönetmelerini, ortak çıkarı gözetmelerini, bireysel özgürlüklere saygı duymalarını ve birlikte savunma yapma yükümlülüklerini getirmiştir (Bookchin, [1992] 1999: 140-142). Bunun yanı sıra İtalyan kent devletlerinde vatandaşlık statüsü tam bir eşitlik vadetmiyordu. Halk (*popolo*) ve soylu (*nobiltà*) sınıfları arasındaki fark, sınıf mücadelesini tetiklemiş; popolonun vatandaşlık mücadelesi vermesine zemin hazırlamıştır. *Popolo* sınıfı, belirli maddi servete sahip olan ustalar, zanaatkârlar, serbest meslek sahipleri noterler ve zengin tüccarların oluşturduğu, kentin politik yaşamından fiilen dışlanan, vergi vermesine, askere gitmesine ve yasaların yaptırımlarına maruz kalmasına rağmen görevlere ulaşma veya kent meclislerine girme haklarından mahrum kalan bir sınıftı. *Nobiltà* ile mücadelesi, komünlerin idaresini kademeli ele geçirmeleri, halk demokrasisi/ halk meclisleri ile sonuçlanmıştır (Bookchin, [1992] 1999: 147-151). İtalyan kent devletlerinde vatandaşlık, verilen mücadelelerinin etkisinde şekillenmesinin yanı sıra Rönesans yazarlarından olan ve vatandaşlık kavramını açıklamada "erdem"i temel alan Niccolo Machiavelli'in görüşleri ile de önem kazanmıştır. Machiavelli'nin görüşleri, İtalya kent devletlerinin parçalı bir yapı gösterdiği ve siyasal istikrarsızlığın olduğu bir dönemde şekillenmiştir. Bu dönemin etkisi ile Machiavelli vatandaşlığın temelini; erdem kavramını oluşturan cesaret,

sadakat, askerî ve sivil alanda kent için harekete geçmekte aramıştır. Vatandaşların doğuştan erdemli olmadığını varsayarak erdemli ve sorumlu vatandaş yaratisının araçlarını askerî disiplin ve dinî ilkeler olarak belirlemiştir (Heater, [2004] 2007: 86-88).

Dini, “hükümdar ile vatandaş arasındaki en kuvvetli bağ” olarak tanımlayan Machiavelli’in dine önem vermesi; siyasi amaçlar taşımaktadır (Şenel, [1991] 1995: 306). Dini, vatandaşları erdemli kılması ve vatandaşlık eylemlerini güçlendirmesi bakımından potansiyel bir araç olarak görmüş, hükümdarın da dini değerlere sahip olmasını (ya da gözükmesini) istemiştir (Tannebaum ve Schultz, [1997] 2011: 181). Dağınık İtalya kent devletlerinin ulusal birliğini hedefleyen ve önünde papalık kurumunu engel olarak gören Machiavelli, İtalyan birliğinin kurulması için “mutlak monarşi”yi araç görmüştür (Şenel, [1991] 1995: 302).

17 ve 18. yüzyıllar arasında mutlak yönetimlere geçişin dinamiklerine bakıldığında; mutlak monarşiler çağı, kent devletlerinden merkezi devletlere geçiş dönemini yansıtmaktadır. Gianfranco Poggi’ye ([1978] 2019: 79-81) göre bağımsızlığını ilan eden devletlerin diğer devletlerle güç mücadelesine girmesi sonucu devletin sürekliliğine ve bütünselliğine duyulan ihtiyaç yönetimin merkezileşmesine neden olmuştur. İçerde dinsel ve siyasal hizipler arasındaki mücadelelerin önüne geçilmesi ve kentlerdeki üretim sisteminin hızla kapitalist üretim biçimlerine geçişi, mutlak yönetimlere geçişte önemli rol oynamıştır.

16. yüzyılın başında Avrupa, vatandaşlığın daha önce sahip olduğu merkeziyetinin ve öneminin çoğunu kaybettiği, neredeyse üç yüz yıllık bir döneme girmiş; Orta Çağ’da, yerel düzey dışında vatandaşlığın bir etkisi olmadığı Avrupa monarşileri siyasete hâkim olmuşlardır. Vatandaşlık edimleri, kamu görevlerine aktif bir katılımdan ziyade devlete hizmet temelinde şekillenmiştir (Riesenberg, 1992: 204). Siyasal birlik için merkezi bir devlet arayışı; katılımcı, kamu görevlerinde bulunan ya da kent devletlerini savunan vatandaşlık eylemlerini pasifleştirmiş, devletin birliği için uyruklar itaat etmek ile yükümlü kılınmıştır. Yüzyılın son dönemlerinde meydana gelen iç savaşlar, dönemin kuramcılarını vatandaşları devlete karşı sorumlu kılan bir eğilime yönlendirmiştir. Bu eğilimle yerel vatandaşlık, merkezi otoriteler karşısında sadakat, uyrukluk ve itaat etme yükümlülükleriyle devlet vatandaşlığı kavramına zemin hazırlamıştır.

Machiavelli'nin İtalya'nın siyasal birliğini sağlamak için savunduğu mutlak monarşi; dinsel ve siyasal kavgalara karşın Fransa'da birliği öngören Jean Bodin ile İngiltere'de iç savaşın getirdiği kargaşaya karşı Thomas Hobbes ile temsil edilmiştir. Bodin, vatandaşı başkasının sultasına bağlı bir uyruk olarak görmüş; vatandaşlık statüsü için haklara ve ayrıcalıklara sahip olma, kamusal görevlerde bulunma ya da mecliste söz hakkı olma gibi eylemleri onun için gerekli bulmamıştır (Heater, [2004] 2007: 93). Hobbes ise toplumsal sözleşme ile uyrukların can ve mal güvenliğini, kendilerini yönetme haklarını toplumsal sözleşme ile egemen güce devredilmesini savunmuştur. Vatandaşı “uyruk” olarak adlandırmış ve vatandaşın rolünü “itaat” kavramı ile tanımlamıştır (Heater, [2004] 2007: 94). Bu dönem vatandaşlık, Hristiyanlığın etkisiyle ortak cemaat duygusuna hizmet eden bir kavrama evrilmesine karşın kent devleti pratiğinde yerel düzeyde aktif vatandaşlık modeli ile önem kazanmıştır. Fakat siyasal birliği hedefleyen mutlak monarşilerle birlikte bu konumunu yitirmiş, devletin uyruğu konumuna indirgenmiştir.

1.1.3. Fransız Devrimi ve Vatandaşlık

Fransız Devrimi (1789), vatandaşlık kavramının kuram ve uygulamalarında ve modern vatandaşlığa evrilme sürecinde merkezi bir önem taşımaktadır. Devrim sürecinde iktidarı ele geçiren grupların farklılaşması, vatandaşlığın her iktidar döneminde farklı bir nosyon ile şekillenmesini getirmiştir. Anayasal zemininde bakıldığında üç anayasada vatandaşlığın tanımı; 1791'de “Krallığın Bölünmesi ve Vatandaşlığın Durumu”, Devrim'in I. yılında “Vatandaşların Durumu”, III. yılında “Vatandaşların Siyasal Durumu” şeklindedir (Bouneau, 1998: 113).

Birey-devlet ilişkisi ekseninde bakıldığında; bireye özerk bir alan tanımayan mutlak monarşilerden kopuş ve bireyin geleneksel ilişkiler ağından kurtularak “kendinde akli barındıran ve kendi kendine yeterli olan insan” olması Fransız Devrimi'nde gerçekleşmiştir (Ağaoğulları, 1989: 195). Devrimci harekete etkin birliği kazandıran devrimci burjuvalar; toplumun bir yanda kral-uyruklar, öte yanda çeşitli katmanlar arasında bölünmüşlüğü üzerine kurulu olan Ancien Régime'e karşı “birey” vurgusu yaparak eşit haklara sahip özgür istenci doğrultusunda kendi yazgısını kendi elinde bulunduran birey inşası hedeflemişlerdir (Ağaoğulları, 1989: 207). Nitekim

burjuvanın talepleri, 1789 İnsan ve Yurttaşlık Hakları Bildirgesi'nde belgelenmiştir. Bildirgenin ilk maddesi "İnsanlar, haklar bakımından özgür ve eşit doğar ve yaşarlar." ibaresiyle sınıfsal ayrıma karşı bir tutum benimsenmekle beraber maddenin kalan kısmında yer alan "Sosyal farklılıklar ancak ortak faydaya dayanabilir." ibaresi "ancak ortak yarar gerekçesiyle" toplumsal ayrımların varlığının şart koşulmasını beraberinde getirmiştir. Bunun yanı sıra bildirmede yer alan "her vatandaşın yasaların oluşumuna katılmaya hakkı olduğu"nun belirtilmesi ancak bu hakkın "Ya şahsen ya da temsilciler aracılığıyla kullanılır." ifadesi soyluların imtiyazına karşı olmakla birlikte demokratik ve eşit bir toplumdaki bir bildirme olmadığını ortaya koymaktadır (Hobsbawn, [1962] 2020: 69). Öte yandan "insan" ve "vatandaş" hakları ayrımında bir denklem oluşturmayı hedefleyen bildirmede insan ve vatandaş arasında bir ayrıma gidilmemiş; bildirme, insanı devletin üyesi olarak tanımlayarak "özel birey" anlamını yitirmiştir (Balibar, 1998: 90).

Egemenliği kralın elinden almak isteyen temsilcilerin bir başka başarısızlığı 17 Haziran 1789'da Genel Meclisin ulusu kendisiyle özdeşleştirilmesi olmuştur. III. başlık I. madde de yer alan "egemenliğin ulusa ait olması" ve "halkın hiçbir bölümünün ve hiçbir bireyin onu kullanma hakkı olmaması" vatandaşların rolünü ulus adına meşru insanları seçmekle sınırlandırmış, bireyin-vatandaşın bilgisine, siyasal ehliyetine ve kamu çıkarına adanması istenmemiştir (Jaume, [2003] 2011: 159). Bu noktada Temmuz 1789'da Abbe Sieyès'in ([1789] 2005) insan ve vatandaşlık hakları üzerinde düşüncelerini beyan ettiği "Üçüncü Sınıf Nedir" adlı eserindeki pasif haklar-aktif haklar ayrımı siyasal vatandaşlık bağlamında önem kazanmaktadır. Sieyès, bir ülkede yaşayan herkesin canını, malını, özgürlüklerini koruma hakkı göz önünde bulundurularak vatandaş olarak pasif haklara sahip olması gerektiğini belirtmiş fakat kamu gücünü koruması noktasında katkısı olmayanlara aktif bir rol alma hakkı tanımamıştır. Bu görüşler doğrultusunda aktif vatandaşın ayırt edici özelliği servete dayandırılarak 1791'de iki aşamalı vergiye dayalı seçim sistemi oluşturulmuştur (Heater, [2004] 2007: 125). Edilgin vatandaşlar seçim dışında kalmış; kadınlar, edilgin statüde dahi sayılmamıştır (Jaume, [2003] 2011:162). Dışlananları; yabancılar, hizmetkârlar ve reşit olmayanlar, kadınlar oluşturmuştur (Bouneau, 1998: 118).

Vatandaşlığın dönüm noktasını oluşturan diğer olay, 10 Ağustos 1792 Paris Ayaklanması ile vatandaşlığın yeniden tartışılması olmuştur. Ayaklanmalar üzerine, 1793 yılında meclisin önemli temsilcisi olan Nicolas de Condorcet tarafından sunulan

yeni bir anayasa projesi, vatandaşın rasyonel işlevlerini önce çıkarması bakımından Ulusal Konvansiyonda (*Convention nationale*) yer alan Montagnardlar ve Jakobenler tarafından eleştirilmiştir (Jaume, [2003] 2011: 166).

Lucien Jaume'a ([2003] 2011: 167) göre üçüncü devrimci vatandaşlık anlayışı, Condorcet'in projelerine karşın, Montagnardlar ve Jakobenlerin halkın gerçek temsilcileri olma iddiası üzerine şekillenmiştir. Montagnard ve Jakoben solun projesi, yeni bir devrime öncülük etmek olmuş ve yeniden doğuşu simgeleyen bu yaklaşımda merkezi figür vatandaşlık oluşturmuştur. Jakobenler, vatandaş tanımlarken Rousseau'nun "erdem" kavramını temel almışlardır. Erdemin, insan ve toplum temelinde değer olarak kabul edilmesi, devletin bireyi çıkarları doğrultusunda şekillendirmesine olanak sağlamış ve bireysel alanın kamusal alana bağlı kılınmasının önünü açmıştır (Ağaoğulları, 1989: 215). Maximilien Robespierre'nin görüşleri ekseninde şekillenen bu vatandaşlık, birey hayatının merkezinde yer edinmiştir. Robespierre, Sieyès'in yaptığı aktif ve pasif vatandaşlık ayrımını eşitlik ilkesi temelinde eleştirmiş, herkesin kamu yönetimi hakkına sahip olduğunu belirtmiştir (Heater, [2004] 2007: 127). Jakobenlerin ve Montagnardların temelde halkın gerçek temsilcileri olma gayesi eşitlik ilkesinin gözetilmesinden gelmiş fakat bu durum onların eylemlerini vatandaşın kamusal alanda ve kamu yararı ekseninde değer kazandığı fanatik vatandaşlığa götürmüştür. Bireyin, özel alanda değeri kalmamış, devletin çıkarları doğrultusunda vatandaş olarak entegre edilmesi hedeflenmiştir. Nitekim Robespierre, vatandaşlık erdeminden yoksun olanları "isyancı, kışkırtıcı, yığın haydutlar, yabancılar, iki yüzlü karşı devrimciler" olarak nitelendirmiştir. Vatandaşlık erdemi taşımayanların zorla vatandaşlığa sevk edilmesi veya bu kimselerin temizlenmesi gerekli kılınmış, erdem ile terör arasında birliktelik oluşmuştur (Heater, [2004] 2007: 132).

Devrimin hem ulus-devleti hem de ulusal vatandaşlık ideolojisini icat ettiğini savunan William Rogers Brubaker ([1992] 2009: 74), Fransız Devrimi'nin bir burjuva devrimi olarak yasa önünde eşitliğe dayanan genel üyeliği yarattığını; demokratik devrim olarak klasik çağın aktif siyasal vatandaşlık anlayışını yeniden canlandırdığını; ulusal devrim olarak farklı ulus devletlerin üyeleri arasındaki sınır ve husumetleri keskinleştirdiğini; bürokratik devrim olarak vatandaşlara doğrudan devlet üyeliğini getirdiğini belirtmiştir. Zira devrim ile Fransız vatandaşlığını kazanmanın tanım ve yöntemi iki karşıt olay temelinde değişmiştir: Birincisi vatandaşlık verme gücü dâhil

her tür kraliyet ayrıcalıklarının yok edilmesi; ikincisi ise Fransız devrimcilerinin milliyeti yeni bir anayasanın tamamlayıcı parçası olarak tanımlama girişimi olmuştur (Berdah, 2006: 143). Bu bağlamda Fransız Devrimi; modernliğin ürünü olarak bir toplum biçimini, yeni bir ortak kimlik türünü ve devletlerarası düzeni getirmiştir (Smith, [1994] 2013: 71). Bunlarla birlikte ulusal vatandaşlık kurumu ve ideolojisi ilk kez Fransız Devrimi'nde vatandaşların resmî olarak sınırlandırılması, ortak hak ve yükümlülük içeren eşitliğin tesisi, siyasal hakların kurumsallaşması ve vatandaş-yabancı arasındaki ayrımın bir araya gelmesi ile ulusal düzeyde gerçekleşmiştir (Brubaker, 1989: 30).

Antik-Yunan'dan itibaren ele alınan vatandaşlık nosyonu, devlet-vatandaş ilişkisi temelinde şekillenmiştir. Millet ve milliyetçilik kavramlarının modern dönemde inşa ettiği vatandaşlık kavramına geçmeden önce bu kavramı, devlet ve toplum ilişkisi çerçevesinde değerlendirmek için iki temel kurama ve Thomas Humphrey Marshal'ın yaklaşımına başvurulabilir. Bunlar, Aristoteles'in geleneğinden etkilenen ve Machiavelli, Rousseau gibi düşünürler tarafından geliştirilen cumhuriyetçi vatandaşlık geleneği ve köklerini John Lock ve Hobbes'tan alan liberal vatandaşlık geleneğidir. Cumhuriyetçi vatandaşlık geleneği, merkeze toplumu koyan, vatandaşlar arasında bir hayat tarzını paylaşmaya dayanan, bireylerin vatandaşlıklarını görevleri doğrultusunda tanımlayan bir anlayışı temel almıştır. Bireyler topluma göre öncelik taşımayarak toplum içinde anlam kazanmaktadır (Üstel, 1999: 70). Liberal yaklaşımda vatandaşlık hak temelinde bir statü olarak tanımlanmaktadır. Bireyler, onların güvenliğini sağlamakla mükellef olan devletten ve toplumdan önce gelen bir statüye sahiptir (Durgun, 2011: 67). Bu yaklaşıma göre devlet, soyut ve biçimsel bir kurum olarak her türden kimlikten arınmış bir alanı temsil eder (Üstel, 1999: 59). Cumhuriyetçi vatandaşlık geleneğinin aksine bireyi topluma bağlayan güçlü bir aidiyet duygusunun liberal anlayışta olmaması, liberalizmde bireye vurgunun temel alınması ile açıklanmaktadır (Alarcón, 2008).

Söz konusu iki yaklaşıma ek olarak Marshall "Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar" başlığı taşıyan denemesinde, İngiltere örneğinden yola çıkarak vatandaşlığı toplumun üyelerine bağışlanan bir statü olarak tanımlar. Bu statüye sahip olan herkesin hak ve ödevler etrafında tam bir eşitliğe sahip olduğunu ifade ederek vatandaşlık kavramının tarihsel açıdan üç farklı hak ekseninde geliştiğini ortaya koymaktadır ([1950] 2000: 37). Modern vatandaşlığın temellerini oluşturan bu haklar, 18. yüzyılda

oluşan medeni haklar, 19. yüzyılda oluşan siyasal haklar ve 20. yüzyılda oluşan sosyal haklardır (Marshall, [1950] 2000: 25). Medeni haklar bireysel özgürlükleri yani konuşma, düşünce, inanç, mülk edinme ve sözleşme yapma özgürlükleri ve adalet hakkı gibi haklardan oluşurken; siyasal haklar siyasal karar alma süreçlerine seçmen ve seçilen olarak katılma hakkından oluşmaktadır. Ekonomik refah ve sosyal güvenlik gibi haklar ise sosyal hakları oluşturmakta, bu haklar kapsamına eğitim hakkı ve sosyal hizmetler de sosyal hak kapsamına girebilmektedir (Marshall, [1950] 2000: 21). Toplum temelli bir yaklaşımı yansıtan cumhuriyetçi vatandaşlık geleneği ile en genel anlamda devletin herhangi bir kimlikten arındığı liberal vatandaşlık geleneği ve en nihayetinde Marshall'ın vatandaş haklarına vurgusu, devletlerin ideal vatandaş yaratısını ortaya koyan temel yaklaşımlar olarak şekillenmişlerdir.

1.1.4. Ulus ve Ulusçuluk Kavramları Çerçevesinde Vatandaşlık

Siyasal ve sivil bağlamda ulusun genel tanımı İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi'nde yer alan "Egemenlik esas olarak ulusun kendisindedir." ibaresi ve Sieyès'in ulus tanımı ile şekillenmiştir (Heater, [2004] 2007: 136). Sieyès soylular sınıfının, ortak yasa ve düzen dışına çıkan vatandaş kitesinden ayrıcalıklı konumunu eleştirmiş; ulusu "ortak bir yasa altında yaşayan, aynı yasama organı ile temsil edilen insanlar topluluğu" olarak tanımlamıştır ([1789] 2005: 13). Bireylerin tebaa olmaktan çıkıp özgür bireylere, vatandaşlardan oluşan bir halk olmaya evrilmesi, egemenliğini ve meşruiyetini halktan alan ulus-devletlerin de inşa sürecini başlatmış, vatandaşı "halk"a dönüştürerek siyaset ile toplum arasındaki ilişkiyi yeniden şekillendirmiştir (Bhambra, [2007] 2015: 118). Bunlara ek olarak Anthony D. Smith, devrimin Fransız milletin Fransa Cumhuriyeti biçiminde doğuşuna sahne olduğunu belirtmiştir ([1994] 2013: 69). Devrimden bir yıl sonra yapılan kutlamalarda millî marşların söylenmesi, Fransa'ya bağlılık üzerine antlar içilmesi ve "Vatandaş yurdu için doğar, yaşar, ölür." ([1994] 2013: 68) ifadesinin yer aldığı taş yazıtların dikilmesi; bir milletin inşa edilme sürecini oluşturmuştur. Ulus kavramı vatandaşların tümünü karşılayan bir kavram olmaktan öte devlet merkezli bir aidiyet fikrine dönüşerek dil, kültür ve ulusal geleneklerin mitleştirilmesi ile Fransız milliyetçiliğinin varyantı olmuştur (Balibar, 1998: 98).

Fransız ulusçuluğunun temellerini Sorbonne da bir konferansta ortaya koyan Ernest Renan, ulusu şu şekilde tanımlamaktadır:

“Ulus bir hissiyat, ruhani bir ilkedir. Bu hissiyatı, bu ruhani ilkeyi aslında bir olan iki şey oluşturur. Biri geçmişte, diğeri şimdidedir. Biri ortak zengin bir hatıralar mirasına sahip olmaktır; diğeri şimdiki zamanda ortak karara varma, birlikte yaşama arzusu, bölünmemiş halde aldıkları mirası geliştirmeye devam etme iradesidir.” ([1887] 2016: 50).

Renan’ın ulus tanımı, geçmişin mirası ile oluşturulan kolektif belleğe ve birlikte yaşama iradesini koruyan topluluklara işaret etmiş, geçmiş ve gelecek olmak üzere iki unsurun birleşmesini temel almıştır. Ulusu oluşturan iradeye vurgu yaparak coğrafyanın, ırkın ve dilin önemini inkâr eden Fransız düşünür, ulusu “her gün yapılan bir referandum” olarak tanımlamıştır ([1887] 2016: 56).

Genel bir tanımla sosyolojik olarak ulus; “aynı ekolojik alan (bir kültür, bir pazar, bir egemenlik) üzerindeki kültürel, ekonomik ve siyasal sistemlerin çakışma süreciyle birlikte “aşağı kültürler”in homojen ve merkezi iktidar tarafından desteklenen bir “yüksek kültür”le bütünleşmesi” (Leca, [1995] 1998: 13) olarak tanımlanırken; siyasal teoriye göre ise ulus “net bir şekilde sınırları belirlenmiş bir toprak parçası üzerinde var olan, bir iç devlet aygıtı ve yabancı devletler tarafından denetlenen ve izlenen, üniter bir yönetime itaat eden bir topluluk” (Leca, [1995] 1998: 14) olarak tarif edilir.

Ulus ve devlet kavramları, 18. yüzyıl sonu devrimlerinin ardından bir arada, yani ulus-devlet olarak kullanılmaya başlanmıştır. 19. yüzyılda genel hatlarıyla modern ulus-devlet; askerî açıdan savunulabilecek coğrafi sınırlarla çevrili toprak bütünlüğü bulunan, tek bir para birimi olan, tek bir ulusal dilin yerel dillere üstün kılındığı ve tek bir hukuk sisteminin olduğu bir görünüm oluşturmaktadır. Devletler, bu belirtilen amaçlar için milliyetçiliği bir araç olarak görmüşlerdir (Poggi, [1978] 2019: 114). Bu bağlamda ulusal topluluk duygusu ve bu duygunun doğal sonucu olarak ortaya çıkan milliyetçiliğin üç iddiası bulunmaktadır: (1) Belirgin ve kendine has nitelikte donanmış bir ulus. (2) Çıkarları ve değerleri diğer bütün çıkar ve değerlerden üstün ulus. (3) Mümkün olduğu kadar bağımsız ulus (Leca, [1995] 1998: 15). Ayrıca milliyetçilik, modern ulus-devletleri hem devletin içinde hem de devletlerarası sistemde halkı bir arada tutan ideolojik araç işlevi üstlenmiştir.

Modern ulus-devletin ortaya çıkışı ve toplumlarda ulus bilincinin yükselmesi, vatandaşlık kavramının kurumsallaşmasıyla paralellik oluşturmaktadır. Ulus

kavramının temelini vatandaşlık kurumu teşkil etmektedir. Fakat ulus ya da millet kavramlarının içeriğini oluşturan olgular netlik kazanmamış ve bu terimler belirsizliğini korumuştur. Nitekim Max Weber ulus kavramının siyaset alanına ait olduğunu belirtmekle birlikte mutlak belirsizlik taşıdığını ifade ederken ([1920] 2004: 262); Jürgen Habermas da belirsiz tanımlara ve kavram çeşitliliğine yönelik modern dünyada halk teriminin yerine “ırk” “ulus” ve “etnik grup” terimlerinin kullanıldığını ve tek bir terimin yeterli olmamasına eleştirel yaklaşmıştır ([1996] 2019: 96).

Bunlara ek olarak Weber, millet kavramını bir türdeşlik içermeye eğilimi olan değerler âlemine ait bir terim olarak ele alır ([1920] 2004: 256). Bu türdeşliği oluşturan dil, din ve kan bağı gibi unsurlar millî dayanışmayı oluştursalar da kendi başlarına bir milleti oluşturmakta yetersiz kaldıklarını da belirtir. Bu nedenle milleti, “Kendini bağımsız bir devlet biçiminde ifade edebilen bir duygu birliğidir; o halde millet, normal olarak kendi devletini yaratma eğilimini de taşıyan bir topluluktur.” şeklinde tanımlamıştır ([1920] 2004: 262).

Habermas ise ulus bilincini oluşturan bu türdeşliği kültür boyutu üzerinden okumaktadır. 18. yüzyıldan itibaren “soylu-ulusun” “halkçı-ulusa” dönüşümünü bir bilinç değişimi ile açıklamış; bu değişimin şehirlerde özellikle akademik çevrelerden halka sirayet ederek kitleler hâlinde siyasi seferberliklere yol açtığını ifade etmiştir ([1996] 2019: 18). Alman filozof, kültürel içeriğin etkisini temel alarak toplumda birbirine yabancı bireylerin dayanışma ruhu ile yakınlaştıklarını ve ulusa aidiyet düşüncesiyle aktif vatandaşa dönüştüğünü belirtmiştir. Bu bağlamda ulus-devlet; yeni bir meşruluk temelinde “sosyal entegrasyonun” yeni ve soyut biçimini oluşturmuştur ([1996] 2019: 19). Ortak köken, dil ve tarih anlayışı etrafında beliren ulus bilinci diğer bir ifadeyle “aynı” halka ait olma bilinci, yönetilenleri birbirlerine karşı sorumluluk duyabilen üyelere dönüştürmüştür ([1996] 2019: 21).

Ulus ve ulusçuluğu açıklarken toplumsal ve kültürel alanda yaşanan değişim üzerinde duran diğer iki isim ise Ernest Gellner ve Benedict Anderson olmuştur. Gellner’e göre modern çağın ulusal kimlik ve ulusa yaklaşımının temelini “sanayi toplumu” ve “standartlaşmış türdeş kültür” kavramları oluşturmaktadır. Uluslar, insanların yarattığı inanç, sadakat ve dayanışma ürünü olarak modern çağda sanayileşme süreci ile ortaya çıkan yeni bir olgudur ([1983] 2018: 78). Ulusçu hareketlerin ise kültüre dayalı şekillendiğini, kültürlerin “siyasal meşruiyetlerin doğal barınağı” olarak görüldüğünü belirtmektedir ([1983] 2018: 137). Ulusçuluk bu

bağlamda tarihsel mirasın getirdiği kültürleri dönüştürmüş, “ölü dilleri yeniden canlandırma” ve “gelenek icat etme”ye başvurarak ulusları meydana getirmiştir. Gellner’in savunusu en nihayetinde ulusçulukların ulusların ürünü olmadığı, ulusları oluşturan olgunun ulusçuluk olduğu olmuştur ([1983] 2018: 138).

Ulusları sınırlı ve egemen olarak hayal edilmiş “hayali cemaatler” olarak tanımlayan Anderson ise uluslar ve milliyetçiliği özel bir kültürel yapımlar olarak görmektedir ([1983] 2020: 23). Anderson’a göre uluslar hayal edilmiştir çünkü ulusu oluşturan bireyler birbirlerini tanımadan zihinlerinde birlik ve beraberlik hayali tasavvur etmektedir²⁶ ([1983] 2020: 24). Ulusun cemaat olarak hayal edilmesi daima derin ve yatay bir yoldaşlık barındırmasından ileri gelmektedir. İnsanları, bu cemaatte birbirlerini öldürmek yerine sınırlı hayaller doğrultusunda “ölmeye razı edilmesi”, kardeşlik bağı ile açıklanmaktadır ([1983] 2020: 26). Öte yandan dinsel inançların geri çekilmesi yerini “ulus-devlet” kavramına bırakmış; milliyetçilik ulus-devlet modeli ile dinin yerine getirdiği işlevleri üstlenmiştir. Bu bağlamda Anderson, milliyetçi tahayyülle dinsel tahayyülün yakınlığını da irdelemiş; Batı Avrupa’da 18. yüzyılın “yalnızca milliyetçilik çağının şafağı değil, aynı zamanda dinsel düşünce tarzlarını alacakaranlığı” ifadesi ile temellendirmiştir ([1983] 2020: 29). Dolayısıyla İrlandalı tarihçi milliyetçiliği, onu önceleyen kültürel sistemlerin çözülmesi sonucu – dinsel cemaat ve hanedanlık mülkü – bu sistemlerin içinden çıkan bir ideoloji olarak ele almıştır ([1983] 2020: 30).

Bir başka yaklaşımla Étienne Balibar, ulus devletin kurduğu cemaati “kurgusal etniklik” olarak adlandırmaktadır. Çünkü hiçbir ulus, doğasında etnik terimini barındırmamakta; toplumsal oluşumlar ulusallaştıkça etnikleşip doğal bir cemaat gibi geçmiş ve geleceği temsil eden forma bürünmektedir ([1990] 2017: 119). Bu etnikleşme süreci ise dil ve ırk kavramlarıyla yaratılmaktadır. Toplumda meydana gelen ve ortaya çıkan toplumsal farklılıklar eritmeye çalışılsa da dışlama mekanizmasıyla “sahte” ve “gerçek” vatandaşlar arasında oluşan bölünme, etnikleşmeye sebep olmaktadır (Balibar, [1990] 2017: 123). Toplumsal oluşumun ulusa dönüşmesi, bireyin hayatı boyunca gündelik pratikler ve aygıtlar ağıyla bir “homo nationalis, homo economics, homo politicus ve homo religious” olarak inşa

²⁶ Anderson, ulusun tasavvur edilmesinde dünyayı kavrama tarzında meydana gelen değişimlere değinerek ilk kez Avrupa’da 18. yüzyılda ortaya çıkan gazete ve romanın; ulusun ne tür hayali bir cemaat olduğunu temsil etmesi bakımından önemli rol oynadığını ve insanları özdeş kılan iki tahayyül biçimini oluşturduğunu belirtmiştir ([1983] 2020: 43).

edilmesi ile mümkün olmaktadır ([1990] 2017: 115). Nitekim Anthony Giddens'in (1985: 210) da belirttiği geleneksel devletlerde halk, devletin vatandaşı ya da iktidarın sürekliliği için bir aktör değilken modern devletin idari mekanizmalarını kullanarak bireylerin yaşamlarına kademeli olarak nüfuz etmeye başlaması ve egemenlik alanını genişletmesiyle, halk siyasal bir topluma üye olarak bu üyelik temelinde hak ve yükümlülükler edinmiştir.

Ekonomik temelli bir yaklaşımla Immanuel Maurice Wallerstein, modernleşme ile ulus, ırk ve etnik grup kavramlarının kullanımına ve kavram çeşitliliğine dikkat çekmiş; bununla birlikte ulus-devletin oluşumunu kapitalist dünya ekonomisinin tarihsel yapısı ile ilişkilendirmiştir. Irk kavramı dünya ekonomisinde yer edinen merkez-çevre zıtlığıyla; ulus kavramı devletlerarası sistemi yapılandıran ve türeyen egemen devletlerle; etnik grup kavramı ise sermaye birikiminde ücretsiz emek payının korunmasını sağlayan hane yapılarının yaratılmasıyla ilgilidir ([1990] 2017: 98). Bu ekseninde "halklılık" tarihsel kapitalizmin asli dayanağı ve kurumsal yapımı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu anlamda Tönnies'in *Gessellschaft* (cemiyet) ve *Gemeinschaft* (cemaat)²⁷ kavramlarına başvurarak kapitalist dünya ekonomisi içinde biçimlenen *Gemeinschaft*'lara bağlılığın arttığını vurgulamaktadır ([1990] 2017: 105).

Umut Özkırımlı'nın (1999: 136) ifadesiyle milletleri ve milliyetçiliği siyasi çıkar çerçevesinde değerlendiren ve bu kavramları yakın bir döneme ait bir kavram olarak gören Eric Hobsbawn, milletlerin yapaylık, icat ve toplumsal mühendislik ile oluştuğunu belirtmiştir ([1991] 1995: 24). İngiliz tarihçiye göre sanayileşmeyle birlikte geleneksel toplumlarda kurulan bağlılıkların²⁸ yerini 19. yüzyıla ait bir olgu olan ulus-devlet kavramı doldurmuştur. Hobsbawn'ın milliyetçiliğe ilişkin görüşlerine dönülecek olursa Gellner'in milliyetçiliğin milletlerden önce geldiği görüşüne katılarak milliyetçiliklerin devlet ve milletleri yarattığını ifade etmiştir ([1991] 1995: 24). Bu bağlamda millet ve milliyetçilik birbirlerinden bağımsız değildir zira modern döneme ait olan millet kavramı meşruiyetini "icat edilmiş geleneklerden" almaktadır.

²⁷ Ferdinand Tönnies toplumu bu iki kavram üzerinden analiz etmektedir. *Gessellschaft* ussal istem tarafından şekillendirilen ve yönlendirilen modern toplulukları ifade ederken; *Gemeinschaft* geleneksel bağlara dayanan doğal istemin baskın olduğu birlikleri ifade etmektedir (Tönnies, [1887] 2000: 203).

²⁸ Bu durum, Émile Durkheim'in birey-toplum ilişkisini analiz eden dayanışma türleri ile açıklanabilir. Fransız sosyolog ileri düzeyde karşılıklı bağımlılık ve sanayileşme sonucu toplumsal dayanışma türlerinin evrimini gözlemlemiş; geleneksel toplumlarda hâkim olan mekanik dayanışmanın, modern sanayinin ilerlemesi sonucu iş bölümünün artmasıyla modern toplumlarda yerini organik dayanışmaya bıraktığını belirtmiştir ([1893] 2018: 161). Nitekim sanayileşme ile artan iş bölümü sonucunda bireylerin kendilerini daha fazla buldukları karşılıklı ve karmaşık ekonomik bağımlılığın merkezi koordinasyonu doğrudan modern devleti temsil etmektedir (Giddens, 1985: 23).

İcat edilmiş gelenekler kavramı, geçmişle bağ kuran ritüel ve sembollere, süreklilik arz eden belli değer ve davranış normlarını aşılarmayı hedefleyen bir dizi pratiği ifade etmektedir (Hobsbawm, [1983] 2006: 2).

Etno-sembolcü yaklaşımdan hareketle millet ve milliyetçilik kavramlarını tanımlayan Smith'in üzerinde durduğu temel sav ise modern milletlerin doğuşunda etnik kimliklerin ve geçmişlerin gözetilmesi üzerinedir. Pek çok millî topluluğun formülünde etnik bileşenlere rastlandığı varsayımında olan Smith, modern milletlerin hemen hepsi zengin etnik bir mirasa sahip olmasalar da milletlerin harcını oluşturan etnik öğelerin varlığına dikkat çekmiştir. Ona göre *ethnie*, atalardan kalma ortak mit ve benzerlikler, paylaşılan anılar, kültürel karakteristikler, ana vatanla bağlantı ve seçkinler arası dayanışmadır ([1994] 2013: 26). Etnik toplulukların kültürel niteliklerini vurgulayan bu tanım, toplulukların insanlık tarihinin başlangıcından itibaren var olduğuna yönelik iddiaları çürütmektedir (Özkırımlı, 1999: 204). Buradan hareketle İskoç filozof milleti şöyle tanımlar:

“Anavatan olarak kabul edilen yerde ikamet eden, ortak mitlere ve paylaşılan bir tarihe, farklı bir kültüre, tek bir ekonomiye, bütün üyeleri için ortak yasalara ve göreneklere sahip olan, andlandırılmış insan topluluğu.” ([1994] 2013: 24).

Buna paralel olarak millet bir devlet ya da etnik topluluk anlamında tanımlanmamaktadır. Kültürün ve dinin yeni biçimi olan milliyetçilik; milletin kaygılarını merkeze alan, bu kaygıları çoğaltma hedefinde üç özgün amaç belirleyen – millî özerklik, millî birlik ve millî kimlik – bir ideolojidir ([1994] 2013: 20). Bu bağlamda milliyetçiliğin dil ve simgesel temsili milletin farklılığını ve tarihini yansıtması bakımından önem taşımaktadır. Millî bayraklar, millî marşlar, millî müzik, sanat, bilim ve akademileri, millî müzeler ve kütüphaneler, millî anıtlar, bayramlar ve şehitler için anma törenleri milletin özgünlüğünü ve kahramanlıklarını yansıtması bakımından millî eksikliği doldurmayı amaçlayan simgeleri oluşturmaktadır ([1994] 2013: 18).

Yukarıdakilere ek olarak milliyetçilik ile din ilişkisine değinen Smith, milliyetçiliği dünyevi kültürden ibaret saymayıp “siyasi din” kavramına daha yakın tanımlamaktadır. Nitekim ölüm ve ölümsüzlük kavramları üzerinden şekillenen bu anlayışa, ülkeler için hayatlarını feda eden “şanlı ölümler” ya da “şehitler” için düzenlenen anma törenleri örnek oluştururken bu tür alanlar ise “kutsal vatandaşlar cemaati”ni inşa etmektedir (1994] 2013: 56-57). Bu bağlamda Anderson ile Smith'in

görüşleri paralellik göstermektedir. Anderson, milliyetçi tahayyülün dinsel tahayyülle yakınlığını ölüm ya da ölümsüzlük kavramları üzerinden, meçhul asker anıtı ya da mezarlarının taşıdığı anlamlar ile açıklamaktadır ([1983] 2020: 28). Smith ve Anderson'a paralel olarak Carlton Joseph Huntley Hayes de modern milliyetçiliğin bir din mahiyeti kazandığını belirtir. Sanayi Devrimi'yle birlikte kitlelerin atalarından kalan dinden kopması Hayes'e göre "hükümsüz bir din" meydana getirmiştir. Ortaya çıkan inanç boşluğu sonucunda kitleler entelektüeller tarafından komünizm ve milliyetçilik gibi ideolojilere yönlendirilmiştir ([1960] 2010: 30). Milliyetçiliğin kitleler üzerinde dini inancı ikame eden tesiri, evrensel Hristiyan dini pratiklerin yerini alan ve Hristiyan mirası taşıyan millî pratiklerin inşasıyla oluşmuştur. Millî devletlere ölümsüzlük ideali atfedilmesi, milletin baki kabul edilmesi, milleti oluşturan fertlerin ölümsüzlük ihtişamı Hristiyan mirasından esinlenmiştir ([1960] 2010: 190). Modern milliyetçilik, ulusal simgeler aracılığıyla bir dizi ayin pratiği oluşturmuştur. Hayes bu ayinlerin sembolünü millî bayraklar ile örneklendirmiştir. Tapınma nesnesi hâline gelen millî bayrakları "selamlama", "yarıya indirme", "göndere çekme" eylemleri, Hayes'e göre evrensel ayin biçimleri olarak millî devletlerde ortaya çıkmıştır. Bunun yanı sıra millî marşlar, millî tapınaklar, millî günler, millî kahramanlar modern milliyetçiliğin "dini cazibe"leri olarak tanımlanmıştır ([1960] 2010: 192).

En nihayetinde milliyetçilik, bütün siyasal çeşitliliğine rağmen belirli birtakım özelliklere sahiptir. Siyaseti ve yönetim aygıtlarını kültürün homojenleşmesi amacıyla kullanarak bu temelde bir iç ya da dış düşman tahayyülü üzerinden program geliştirir. Tarihi yeniden yorumlayarak iktidarı fethetme ve meşrulaştırma aracı olarak işlev görmektedir (Delannoi, [1995] 1998: 33). Fakat Jean Leca'ya göre modern toplumlar hedeflenenin aksine homojen olmaktan uzaktır. Bu bağlamda siyasal ve kültürel bütünleşme sonucu ortaya çıkan çelişki milliyetçiliğin iki yönünü oluşturmaktadır: (1) Verili bir kültür adına yapılan egemenlik mücadelesinin aracı olduğunda dışlayıcı ve bütüncü yön. (2) Ulus-devleti oluşturan ve var eden iradenin hareketi adına vatandaşlığı meşrulaştırdığında bireyci ve dışlayıcı değil bütüncü yön ([1995] 1998: 16). Leca, bu anlamda devletin bireylere eşit haklar tanıdığı vatandaşlık statüsüne karşın milliyetin, bu devletin ulusal çıkarlarının bir aygıtı hâline gelerek bireylerin haklarının üzerinde konumlandığına dikkat çekmiştir ([1995] 1998: 17). Nitekim Poggi'de modern vatandaşlığın bir veçhesini oluşturan "aynı milliyeti paylaşanlar olarak vatandaşlar" tanımını üzerinden devletin vatandaşlarından millet – kapsayıcı,

daimî bir toplumsal ve kültürel olgu – üzerinden kimliklerini yaşamalarını talep ettiğini belirtmiştir ([2003] 2011: 44). Bu kimliğin getirdiği türdeşlik; iktidarın devlete devriyle birlikte türdeşliği paylaşan vatandaşların, “vatandaş olmayanların dışlanmasına katılımına” yol açmış; bu durum vatandaşlar ile vatandaşlıktan dışlananlar şeklinde iki tür insan ortaya çıkararak aralarındaki sınır çizgisi kutsallaşmıştır (Balibar, [2012] 2016: 90).

Sonuç itibarıyla Batı’da polisin gelişiminden modern döneme uzanan tarihsel süreçte pek çok yaklaşım ve düşünürün ekseninde dönüşüme uğrayan vatandaşlık kavramı, bir yandan bireyin talep ettiği hakları ifade ederken diğer yandan devletin meşruiyetini sağlayan bir kimlik formu anlamını taşımıştır. Bununla birlikte dönemsel değişen bu izlek, devlete sadakati ve bağlılığıyla hedeflenen makbul yaratısını ve bunun karşılığında dışlananlarla birlikte öteki tasavvurunu da beraberinde getirmiş özellikle temellerini ulus ve ulusçuluk fikirlerinden alan vatandaşlık anlayışı modern devletin en belirgin özelliğini oluşturmuştur.

1.2. İSLAM’DA DEVLET VE VATANDAŞLIK KAVRAMI

İslam’da devlet ve vatandaşlık kavramının açıklandığı bu bölümde, dinin hükümleri doğrultusunda devletin nasıl tasavvur edildiğine, bu tasavvurda vatandaşın devlete karşı görevinin ve devletin ise vatandaşa karşı sorumluluklarının neler olduğuna yer verilmiştir. Bu başlık altında, İslam dini temelinde hedeflenen “ideal” bir devlet ve vatandaşlık tasavvuru ortaya konması hedeflenmiş, tarihsel anlatıya yer verilmemiştir.

1.2.1. İslam’da Devlet Yönetimi

Bütün insanlara hitap eden ve evrensel mesajlar taşıyan bir din olarak kabul gören İslam; kutsal kitabı Kur’an’da, şekli ve sınırları belirli olan bir devlet tanımına yer vermemiştir. Fakat İslam’ın mesajları doğrultusunda yaratılışın yalnızca dünyevi hayata yönelik olmadığı göz önüne alındığında İslami bir hükûmetin ya da devletin temel esasları ortaya konmuştur. “Sizden, hayra çağıran, iyiliği emreden ve kötülükten

meneden bir topluluk bulunsun. İşte kurtuluşa erenler onlardır.” (Âl-i İmrân 3/104) ayeti, temelde İslami bir yönetimin gerekliliğini açıklamaktadır. Bu anlamda İbn Haldun’un (çev. 2020: 406) ifade ettiği devletin yalnızca dünyevi yararlar gözetilerek siyaset-i akliyye göre değil, ahirete faydalı olan dini hükümlere göre de yönetilmesi gerektiği görüşü kuvvetlenmektedir. Nitekim İslam Peygamberi Hz. Muhammed²⁹ dini tebliğ etmesinin yanında, devletin reisi olarak orduları yönetmiş, davaları yürütmüş ve Allah’ın elçisi olarak Allah adına kanunlar vazetmiştir (Hamidullah, [1992] 2018: 67).

İslami devlet tasavvurunda “Göklerin ve yerin hükümranlığı Allah’ındır. Allah her şeye hakkıyla gücü yetendir.” (Âl-i İmrân 3/189) ayeti gereği hâkimiyet kavramı öne çıkmaktadır. Nitekim Allah’ın hükümdarlığı ve devlet yönetiminde kanunun üstünlüğü, insanlar arasında ayırım gözetilmeksizin eşitliği ve adaleti sağlarken Kur’an ve sünnetten meşruiyetini alan kanunlara itaat ve teslimiyeti de beraberinde getirmektedir (Karaman [1984] 2019: 165-166). Bu anlamda İslami bir yönetimde yöneticiler, hâkimiyetin sahipliğini temsil etmemektedir. Örneğin 20. yüzyıl İslami düşünürlerinden olan Ebu’l A’la el-Mevdudi, İslami nizamın tesisinde hâkimiyetin bir zümreye, sınıfa ya da mezhebe dayanmayacağını, iktidar sahibi olanların yalnızca Allah’a vekâlet ettiklerini belirtmiştir ([1955] 2016: 413-414). Bu doğrultuda yöneticilerin kanun yapmasının, Allah’ın hükümlerine karşı gelme anlamına mı geldiği sorgulanmıştır. Nitekim aynı dönemin düşünürlerinden Seyyid Kutub, insanlar tarafından konulan kurallara itaat eden ve uygulayan toplumların hepsini cahiliye kategorisinde değerlendirmiştir. Mısırlı düşünür, insanın insana hâkim olduğu bütün toplumları, insanın insana kulluk ettiğini gösterdiği için cahiliye toplumlar; insanın Allah’a kulluk ettiği ve Allah’ın hâkimiyetini her alanda kabul eden toplumları ise Müslüman toplumlar olmak üzere iki tasnifle açıklamıştır (2017: 17-19).

Siyasi hâkimiyeti Allah adına kullanacak bir yöneticinin gerekliliği İslami nizamın tesisi için ortaya çıkmıştır. Yönetici edinmenin dinin emirlerinden biri olduğunu belirten İbn Tevmiyye, yöneticinin zorunluluğunu; iyiliği emredip

²⁹ Bernard Lewis, Hz. Muhammed’in diğer peygamberlerden ayrılan hayatını açıklarken bu hususu şöyle açıklamıştır:

“Musa’nın vaat edilmiş topraklara girme izni yoktu, halkı ilerlerken o ölmüştü. İsa çarmıha gerilmişti ve Romalı imparator Konstantin, Hristiyanlığı benimseyip inananlara güç verinceye kadar Hristiyanlık bir azınlık dini olarak kalmıştı. Hz. Muhammed ise hem vaat edilen topraklarını ele geçirmiş, yaşarken güç ve zafer elde etmiş, peygamberlik otoritesinin yanında siyasi otorite de kullanmıştır.” ([1995] 2013: 68).

kötülükten menetme emrinin güç ve idare ile yerine getirileceğinden ve Hz. Muhammed'in "Üç kişi sefere çıktığı zaman birini başlarına emir tayin etsinler." ifadesinden hareketle açıklamıştır (çev. 2020: 166). İnsanları dünyevi ve ahirete yönelik işlerinde İslami hükümlere göre yaşamalarını sevk etme vazifesi, peygamberlerin ve sonra onların yerine geçen halifelerin³⁰ olmuştur. Bu anlamda halifelik, siyaseti dini hükümler dairesinde idare ederek şeriat sahibine vekâlet etmek anlamına gelmekte; bu mevkiye bulunanlara ise halife veya imam denilmektedir (İbn Haldun, çev. 2020: 407). İmam adı verilmesi topluluğa namaz kıldıran imama benzemesinden ve topluluğun namazlarında imama uydukları gibi halkın ona uymasından; halife adı verilmesi ise peygamberin ümmetine halef olmasından ileri gelmektedir (İbn Haldun, çev. 2020: 408).

Hız. Muhammed, Medine şehrinde kurulan site devletinin başında devlet reisliğinin fonksiyonlarını yerine getirmiş, İslam Peygamberi'nden sonra yerine geçen halifeler de devlet reisliği yapmış ve Müslümanlar yöneticisiz kalmamıştır. Bu anlamda Hız. Muhammed ve Hulefa-yi Raşidin³¹ dönemleri, İslam'da devlet ve devlet başkanı konusunda örnek teşkil etmiştir (Ekinci, [2006] 2018: 232). Bu örneklerden en önemlisi olan ilk İslam devleti, Hız. Muhammed'in Mekke'den Medine'ye hicretinden sonra yerel halktan çeşitli aşiret ve kabile reislerini ve temsilcilerini davet ederek onlara merkezi bir idarede birleşmeyi teklif etmesi üzerine 622 yılında bir şehir devleti olarak kurulmuştur (Hamidullah, [1992] 2018: 66). Bu devletin, müşterek savunma ve adalet mekanizmasını sağlayan, bölgede bulunan çeşitli din mensuplarına vicdan hürriyeti tanıyan Medine Vesikası³² adlı yazılı bir anayasa metni bulunmaktadır

³⁰ İbn Haldun halifenin haiz olması gereken özellikleri şöyle sıralamıştır: İlmin şart olması, adaletin şart olması, ehliyet sahibi olması, duyu organlarının sağlam ve uzuvlarının eksik olmaması ve Kureyş'ten olması. İbn Haldun Kureyş'ten olma şartını halifenin Kureyş nesline mahsus olması gerektirmediğini, halifeliğin her çağda asabiyet sahibi olan farklı kavmin elinde olabileceğiyle açıklamıştır (çev.2020: 413-416).

³¹ Ehl-i Sünnet'e göre 632-662 yıllarını kapsayan ilk dört halife devrini ifade etmektedir. Bu mezhebin yaklaşımına göre Hız. Muhammed, vefat etmeden önce yerine kimin geçeceği konusunda açık bir görüş beyan etmemiştir. İslam Peygamberinden sonra İlk Halife Ebu Bekir, bey'at yoluyla seçilmiştir. Bu yol, ileri gelenler ve halkın halife seçilme ehliyeti taşıyan bir kimseye seçerek ona belirli şartlarda itaat sözü vermesidir. Halife Ebu Bekir'in vefatından önce veliaht tayin etmesiyle Halife Ömer'in dönemi başlamıştır (Karaman, [1984] 2019: 185-186). Halife Ömer ise farklı bir yol tercih etmiş; altı kişilik heyet görevlendirerek aralarında kendinden sonraki halifenin seçmesini istemiştir. Abdurrahman bin Avf hakemlik görevi üstlenmiş; halktan her tabakanın görüşünü almış, hakem heyetinin müzakereleri sonucu 3. Halife Osman şûra usulüyle seçilmiştir (Hamidullah, [1984] 2018: 128-130). 4. Halife Ali ise bir önceki Halife Osman'ın öldürülmesi ile oluşan kargaşa ortamından sonra Medine halkının ısrarları üzerine – seçime tek aday olarak girmemiştir – halktan bey'at alarak halife seçilmiştir (Azimli, 2007: 56).

³² Vesika'nın Arapça ve Türkçe metni için bkz. Salih Tuğ, *İslam Ülkelerinde Anayasa Hareketleri*, İrfan Yayınları, İstanbul, 1969, s. 31-40.

(Hamidullah, [1992] 2018: 58). Bu anayasa metni aynı zamanda İslam'da vatandaşlık statüsünün 622 yılına kadar uzandığını göstermektedir. Zira İslam Peygamberi, farklı etnik ve dinî gruplardan oluşan bu şehir devletinde halkın birbirleriyle ve yabancılarla olan münasebetlerini düzenlemek için fertlerin sahip olduğu din ve vicdan hürriyetini de temel alarak bu vesikanın hazırlanmasına önderlik etmiştir (Şen, 1998: 576). Medine'de Müslüman, Yahudi ve müşrikler arasında imzalanan bu vesika; dini, hukuki ve kültürel özerkliği ön görerek çoğulculuğu yasal teminat altına almıştır (Bulaç, [1993] 1995: 11). Hz. Muhammed, bu vesikada vatandaşlığın ön şartı olarak İslam'ın kabul edilmesini zorunlu kılmamıştır (Kamali, [2009] 2013: 138). Katılım temelinde oйдаşma yöntemi ile hukuki bir metin olarak hazırlanan Medine Vesikası, bir arada yaşamayı kabul eden şehir devleti sakinlerinin anayasası olarak yürürlüğe girmiştir (Bulaç, [1993] 1995: 20). Medine'nin kabile, aşiret ve boyları alt kimlik ve geleneklerini muhafaza ederek bu yeni "siyasi cemaate" katılmışlardır (Çaylak, 2015: 39).

Belirtildiği üzere Hz. Muhammed'in, İslam'ı tebliğ vazifesinde insanlar arasında bir ayrıma gitmeyerek eşit bir dille hitap ettiği; "Aranızda adaleti gerçekleştirmekle emrolundum." (Şûra 42/15) ve "(bana emrolunanı, ayırım yapmadan) Size eşit olarak bildirdim." (Enbiyâ 21/109) ayetleri delil gösterilerek açıklanmıştır (Hatipoğlu, 1979: 126). Kur'an, ayrıma gitmeksizin bazı surelerde "Ey insanlar!"³³ hitabıyla seslenmiş ve ayrıcalığın takvada olduğu belirtilmiştir:

"Ey insanlar! Şüphe yok ki, biz sizi bir erkek ve bir diğiden yarattık ve birbirinizi tanımanız için sizi boylara ve kabilelere ayırdık. Allah katında en değerli olanınız, O'na karşı gelmekten en çok sakımanızdır. Şüphesiz Allah hakkıyla bilendir, hakkıyla haberdar olandır." (Hucurât 49/13)

Boyları ve kabileleri kabul eden bu ayetle birlikte ırk, renk ve kalıtsal özelliklere sahip olan insanlar birbirlerine üstün kılınmamış, İslam'da bir topluluğa imtiyaz tanınmamıştır. İnanç birliğini oluşturan Müslümanlar, tek bir ümmet³⁴ olarak kabul edilmekte; Kur'an, bu hususta "Göklerin ve yerin yaratılması, dillerinizin ve

³³ Kur'an'da "Ey İnsanlar" hitabı birçok surede geçmektedir. Ayetlerin taşıdığı anlamlara ilişkin detaylı bilgi için bkz. Enver Bayram, "Kur'an'da Geçen Ey İnsanlar ve Ey İman Edenler Hitaplarıyla Başlayan Ayetler Arasında Bir Mukayese", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (Haziran 2017), C: 5, No: 1, s. 161-184.

³⁴ Arapça kökenli "ümmet (أُمَّة)" kelimesi "millet" anlamına gelirken, Türkçede "İslam ümmeti" şeklinde yaygın kullanıma sahiptir. Ayrıca "bir peygamberin tebliğ ettiği dine inanan veya o dine muhatap olanların meydana getirdiği topluluk anlamında terim" olarak tanımlanmaktadır (Bulut, 2012: 308).

renklerinin farklı olması da onun (varlığının ve kudretinin) delillerindendir. Şüphesiz bunda bilenler için elbette ibretler vardır.” (el-Rûm 30/22) ve “Şüphesiz bu (İslâm), tek ümmet (dîn) olarak sizin ümmetiniz (dininiz)dir. Ben de Rabbinizim. Onun için sadece bana kulluk edin.” (el-Enbiyâ 21/92) demektedir. İslam Peygamberi’nin, 8 Mart 632 Cuma günü insanlığa hitap ettiği Veda Hutbesi’nde, kavmiyetçiliği yerdığı açıkça görülmektedir:

“Ey insanlar! Biliniz ki rabbiniz birdir, atanız da birdir. Bütün insanlar Âdem’den gelmiş, Âdem de topraktan yaratılmıştır. Arap’ın Arap olmayana, Arap olmayanın Arap’a, beyazın siyaha, siyahın da beyaza hiçbir üstünlüğü yoktur. Allah katında üstünlük ancak takvâ iledir.” (Erul, 2012: 592).

Hz. Muhammed’in bu ifadeleri doğrultusunda kavmiyetçilik, İslam’ın siyasi birliğine son veren ideolojileri besleyen ve Müslümanlar arasındaki iç çekişmelere neden olan düşünceler olarak görülmüştür (el-Mevdudi, [1955] 2016: 317-318). Örneğin İslam birliği (Panislamizm) düşüncesinin yayılmasında önemli bir rolü olan Cemaleddin Afgani, Batılı devletlerin Müslüman topraklarındaki emellerini gerçekleştirmek için Müslümanlar arasında kavmiyetçilik gibi düşük fikirlerin yayılmasını ve Müslümanlar arasında dini bağın zayıflamasını hedeflediklerini savunmuştur (1987: 131).³⁵ Afgani, ırk taassubuna itidalli yaklaşmakla birlikte insanda bulunan doğal bir duygu olmadığını, başka bir toplumun hak tecavüzüne karşı zaruret sonucu oluştuğunu ve zaruret kalktığında bu duygunun yerini dini bağa bırakacağını savunmuştur (1987: 81-82). Bu anlamda Müslümanların, hiçbir zaman kavim ve soy bağlılığına değer vermediğini; “Arap, Türk’ün hâkimiyetinden nefret etmez. Acem, Arap’ın egemenliğinden çekinmez. Hintli, Afganlının emirine girebilir. Hiçbir Müslüman bu yüzden yüzünü ekşitmez.” (1987: 84) ifadeleriyle açıklamıştır. Afgani’nin bu yaklaşımına paralel Türkiye’de Mehmet Akif Ersoy kavmiyetçiliğe karşı düşüncelerini ifade ederek kavmiyet cereyanının İslami birlik düşüncesine zarar verdiğini belirtmiş; kişilerin mensup oldukları kavimlere hizmet etmesinin yolunun İslam bağının oluşturulması şartıyla olacağını vurgulamıştır (Abdulkadiroğlu ve Abdulkadiroğlu, 1987: 198-199). Nitekim bu görüşlerini şiirleri aracılığıyla da ileterek “Süleymaniye Kürsüsünde” başlıklı manzumesi; “Müslümanlık dini gayet sıkı, gayet sağlam. Bağlamak lazım iken anlamadım, anlayamam. Ayrılık hissi nasıl girdi

³⁵ 1884 yılında Paris’te “Al-‘Urwa al-Wuthqâ” ismiyle yayımlanmaya başlayan Arapça dergi, Cemaleddin Afgani ve Muhammed Abduh tarafından çıkarılmıştır. Derginin 1891 ve 1892 yıllarına ait 18 sayısı İran’da yayımlanmıştır. Türkçe baskısı 622 sayfa olarak “Urvetu’l-Vuska” başlığıyla 1987 yılında yayımlanan eser, derginin yüzüncü yılı anısına çıkarılmıştır.

beyninize, Fikr-i kavmiyeti şeytan mı sokan zihninize.” (Ersoy, [1911] 2019: 161) satırlarıyla kavmiyet cereyanının körüklenmesinin ayrılıkçı düşünceleri beslediği mesajını açıkça vermiştir.³⁶ Bu doğrultuda İslam’da devlet kavramı, meşruiyetini dinden alan ve din öğretisi temelinde insanlara karşı ayırım gözetmeyen ve farklı din mensuplarını yasal zeminde tanıyan ve Müslümanları ortak bir din çatısı altında birleştirmeyi hedefleyen bir anlam taşımaktadır.

1.2.2. İslam’da Vatandaşlık Kavramı

Vatandaşlık terimi Lewis’in (1998: 18) vurguladığı gibi Batı’da politik kimliğin ve sadakatın göstergesi temelinde tanımlanırken Müslüman dünyada vatandaşlığın temel ve birincil tanımı din olmuştur. Nitekim vatandaşlık, doğrudan doğruya ulus-devlete bağlı ele alınmaktadır (Touraine, [1994] 2019: 99). Bunun temel dayanağını, modern seküler Batı’da ve Batı yöntemlerini benimseyen bölgelerde dünyanın uluslara, ulusların da farklı dini topluluklara bölünmeleri; İslami anlayışa göre ise dünyanın dinlere ve sonra milletlere bölünmesi oluşturmaktadır (Lewis, 1998: 30). Avrupa çıkışlı ulus-devlet sınırları belli olan millî, kültürel ve aynı toprakta yaşayan halkı ifade ederken İslam, Avrupa’daki millet tanımını karşılamamakta ve ilahi mesajlara muhatap olan toplulukları bu mesajların alıcıları olarak görmekte yani aidiyet kavramı tüm Müslümanları kapsamaktadır (Vatikiotis, [1987] 1998: 49). Bu noktada ümmet kavramı devreye girmekte ve Oliver Roy’nın (2003) da belirttiği gibi millete değil meşruluğunu ilahi bir kaynaktan alan evrensel bir hükümet modeline odaklanmaktadır.

Belirtildiği üzere İslam’da kavim unsuruna bir değer atfedilmemiştir.³⁷ Bu anlamda vatandaşlığın ortak dile, renge ve ırka göre değil, ortak imana dayandığını

³⁶ Mehmet Akif milliyetçiliğe değil, kavmiyetçiliğe karşıdır. Bu hususta Bernard Lewis (1998: 21), milliyetçiliğin bölücü olarak nitelendirildiği Orta Doğu’da bile milliyetçilikten kaçılmadığını, Türkiye’nin millî marş yazarı Mehmet Akif ile örneklemiştir; İslam dünyasında milliyetçi hareketlerin İslamiyet’in kâfirlere karşı mücadelesini ifade eden yeni bir ideoloji hâline geldiğini belirtmiştir.

³⁷ İslamiyet öncesi Cahiliye Arap toplumunda uygulanan vela sistemi, Müslüman toplumda dine yeni girenler dâhil İslam’ın eşitlik öğretileriyle çelişen sorunlara zemin hazırlamıştır (Kamali, [2009] 2013: 141). Cahiliye Dönemi’nde Arap kabilesinin sosyal yapısı genel çerçevede üç sınıf tarafından temsil edilmekteydi: Hürlere, kölelere ve mevali sınıfı. Kabilenin ana unsurunu, kan bağıyla bağlı fertlerden meydana gelen hür kimseler oluştururken; bu sınıfın aşağısında vela şekline göre birkaç çeşide ayrılan

belirtmek mümkündür (Kaya, 1998: 340). Kavramsal çerçevede ele alınacak olursa İslam hukukunda vatandaşlık, ilk dönemlerde İslam devletinin ahalisi anlamına gelen “ehlüdari’l-İslam” kavramı ile ele alınmış; eski kaynaklarda ise “tabiiyet” veya “cinsiyye” kavramlarıyla ifade edilmiştir. Daru’l harpte yaşayanlar “ehlüdari’l harp (yabancı devletin vatandaşı)”, İslam devletinin vatandaşı olan herkes Müslüman ya da gayrimüslim olmaksızın “ehlüdari’l-İslam” terimi ile ifade edilmektedir (Karaman, [1991]1997: 247). Vatandaşlık burada iki esasa dayanmaktadır: Müslüman için iman ve Müslüman olmayan için “zimmet akdi” adı verilen anlaşma. Müslümanlar, İslam ümmetinin bir üyesi oldukları gibi İslam devletinin de vatandaşı statüsündedir (Kaya, 1998: 340). Zimmet akdi, temelde bir vatandaşlık sözleşmesi olarak düzenlenmiş; “zimmi” ya da “ehlü’z-zimme” olarak adlandırılan gayrimüslimlere inançları ve mezhepleri fark etmeksizin İslam ülkesinde güven içinde uzun süre ikamet etme hakkı tanımıştır (Karaman, [1991] 1997: 234). Zimminin can güvenliği, inanç hürriyeti ve malı korunurken devlet başkanlığı ve ordu komutanlığı gibi görevler bu statüde olanlara tanınmamış; İslam dinine mensup olmadıkları için cihat etme, savaşa katılma gibi görevlerle de yükümlü kılınmamışlardır (Zeydan, [1986] 1994: 434). İslam ülkesinde ikamet eden, ülke idaresine tabi olan ve cizye veren³⁸ zimmilerin yanı sıra İslam ülkesine geçici olarak “eman”la giren gayrimüslimler, “müste’men” terimiyle ifade edilmektedir.³⁹ İslam ülkesine çeşitli amaçlarla gelen müste’menlere (elçiler, tacirler, İslam’ı öğrenmek isteyenler veya ziyaret isteyenler) can ve mal güvenliği verilerek kendi ülkelerine dönmeleri sağlanmaktadır (Karaman, [1991]1997: 244).

İslam devletinde vatandaşlık statüsü; evlenme, nesep ve doğum nedeniyle de verilmektedir (Kaya, 1998: 344). Evlenme yolu ile kazanılan vatandaşlıkta kadın,

mevali grubu yer almıştır (Demircan, [1996] 2015: 25). İslam ile Hz. Muhammed ve Dört Halife Dönemi’nde vela çeşitlerinin bir kısmı kaldırılmış bir kısmı yeniden düzenlenmiştir (Demircan, [1996] 2015: 29). Fakat mevali kavramı, Emeviler Dönemi’nde siyasî bir anlam kazanarak Araplar dışında Müslümanları niteleyen bir manada ortaya çıkmış; ırksal faktörlerin ön plana çıkması mevaliye ikinci sınıf tebaa muamelesi yapılmasını ve mevali ile Araplar arasında ayrım derinleşmesine neden olmuştur (Yiğit, 2004: 425). Bu dönemde uygulanan ayrımcı politikalar; mevaliye vergi konması, hükûmette idari ve siyasî makamlara seçilme ve devlet işlerine katılma hakkı tanınmaması, Arap soyundan olanların kızlarını mevali ile evlenmemesine onay vermemeleri şeklinde sayılabilir (Kamali, [2009] 2013: 142).

³⁸ Cizye, zimminin İslam devletine karşı vazifesi olarak tanımlanmıştır. Abdü’l-Kerim Zeydan, gayrimüslimlerin dinini değiştirmedeği için cizye verdiklerine yönelik eleştirilere açıklık getirmiştir. Zimmilerin vatani korumakla yükümlü olmadıkları için cizye verdiklerini belirtmiş; cizyeyi, reşit ve akli başında kimselerin verdiği (kadın, çocuk, deli, yaşlı veya gücü yetmeyenlerin cizye verme yükümlülüğü yoktur.) vergi olarak tanımlanmıştır ([1986] 1994: 438).

³⁹ Güven ve emniyet manasına gelen eman kelimesinden türeyen müste’men kavramı, eman verilen, güvenliğe kavuşan anlamına gelmektedir (Karaman, [1991] 1997: 243).

kocasının vatandaşlığına tabi olmaktadır. Fakat Müslüman devlet vatandaşı olan bir kadın, gayrimüslim bir erkekle evlenirse kendi vatandaşlığını kaybetmektedir (Armağan, [1987]1992: 196-197). Nesep ve doğum yolu ile vatandaşlığın kazanılmasında esas olan, iman ve zimmet akdi ile vatandaş olan kimselerin çocuklarının da İslam ülkesinin vatandaşlığını kazanmalarındır (Kaya, 1998: 346). Toprak esası ile kazanılan vatandaşlık, İslam ülkesinde bulunan ancak nesebi bilinmeyen çocukların aksi ispat edilmedikçe Müslüman kabul edilmesine dayanmaktadır (Kaya, 1998: 347). Bu kapsamda ümmet anlayışı doğrultusunda İslam'a iman, bir kimseyi devletin vatandaşı yapmakta, vatandaşlığın kazanılması ise İslam hukukunda yer alan söz konusu hükümlerle düzenlenmektedir.

1.2.3. Vatandaşın Hak ve Görevleri

İslam'da, modern devlette olduğu gibi yöneten ve yönetilenlerin arasındaki bağıllık ve sadakat temelinde şekillenen haklar ve ödevler bulunmaktadır. Öncelikle bir İslam devletinde yönetici, İslami kaidelere göre yönetmesi için İslami nizamı inanması ve bu ölçülere bağlı olmalıdır. Zira bu vasıfları taşımayan kimsenin, devlet veya hükûmet başkanı olma imkânı bulunmamaktadır (el-Mevdudi, [1955] 2016: 727). Çünkü İslam dinine mensup bir yönetici adil olmak ve adaletle yönetmekle yükümlüdür. Kur'an "Allah size, emanetleri mutlaka ehline vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emrediyor." (Nisâ 4/58) der. Söz konusu ayeti temel alan İbn Tevmiyye, emanet kavramı üzerinden yöneticinin adaletli olmasını vurgulamıştır. İbn Tevmiyye'ye⁴⁰ göre yönetici; akrabalık, miras bağı, dostluk, hemşehrilik, mezhep, meşrep ve köken birliği, rüşvet ve menfaat gözetilerek işi ehline teslim etmezse liyakati gözetmemiş, emanete ihanet etmiş olacaktır (çev.2020: 17). Gazali ise yöneticinin; Allah ile arasındaki amellerle insan ile arasındaki amellerinin bulunduğunu belirterek "Allah ile arasında olan amellerde

⁴⁰ İbn Tevmiyye (çev.2020), yöneticinin saygınlığını korunması ve İslami düzenin tesisi için had cezalarının uygulanmasının gerekliliği üzerinde de durmuştur. Had, Kur'an ve Sünnet'te belirlenmiş, kısas ve diyet dışındaki cezaî müeyyideleri ifade eden fıkıh terimidir. İbn Tevmiyye, fitne çıkaranların ve yol kesenlere öldürülme, el ve ayakların çapraz kesilmesi, sürülme; hırsızlık yapanların sağ elinin kesilmesi, zina edenlerin recmedilmesi; içki içenin kırbaça cezasına çarptırılması gerektiğini belirtmiş, ölüm cezasından ziyade bu cezaların toplumun düzenin sağlanmasında etkili olacağını savunmuştur.

Allah'ın affi yakındır. Fakat halka yapılan haksızlıklara gelince, Allah kıyamette bu zulmü asla bağışlamaz.” der (çev. 2019: 22). Bunun yanı sıra yöneticinin ümmetin iradesine saygı göstermesi üzerinde de durulmaktadır (el-Benna, [1929] 2016: 305). Çünkü Kur'an'da yönetimde istişareye işaret edilerek “İş konusunda onlarla müşavere et.” (Âl-i İmrân 3/159) ve “İşleri, aralarında şûra (danışma) ile olanlar.” (Şûra 42/ 36-39) ifadeleri bulunmaktadır. Örnek bir model oluşturan Hz. Muhammed ve Hulefa-yi Raşidin dönemlerinde halkın şikâyetleri dinlenmiş ve bazı konularda istişare yoluna gidilmiştir. Muhammed Hamidullah bu hususta dini vazifelerin yanında siyasi, kültürel ve sosyal faaliyetler için de bir mekân olan “cami” aracılığıyla devlet başkanının günde beş defa halk ile temasın kurduğunu belirtmiştir ([1984] 2018: 75-76).

Diğer yandan yönetilenlerin yani vatandaşların ise oy, seçme ve seçilme, danışma ve eleştirme hakkı bulunurken vatandaşların yönetime bağlılık ve boyun eğme görevleri devletin istikrarı için önem arz etmektedir (Kamali, [2009] 2013: 149-161). Çünkü Hasan el-Benna'nın ifade ettiği gibi İslam'da yeryüzünün gölgesi olarak kabul edilen yönetici, yönetilenlerin menfaatleri doğrultusunda hakkı tesis ederek batılı yok etmekle yükümlü kılınmıştır. Bu anlamda yöneticinin hem Allah'a hem insanlara karşı sorumluluğu bulunmaktadır (el-Benna, [1929] 2016: 304). Buna ilişkin Hz. Muhammed'in “Hepiniz bir çobansınız ve hepiniz iradeniz altındakilerden sorumlusunuz.” şeklinde hadisi bulunmaktadır. Yöneticinin önemine vurgu yapan Gazali ise Allah'ın, peygamberlerle birlikte yöneticileri de yarattığı insanlar üzerine üstün kıldığını belirtmiş; bunun nedenini iktidar sahiplerini kulların birbirlerine karşı yapacakları zulmün önüne geçmek ve maddi geçimlerini sağlama hususunda bir zorlukla karşılaşmalarını önleme görevi üstlenmeleriyle açıklamıştır (çev. 2019: 61). Bu bağlamda Kur'an'da belirtildiği üzere “ulü'l-emr”⁴¹e itaat, Allah'a ve Peygamber'e itaatle birlikte emredilmiş (Nisâ 4/59), İslami nizamın tesisinde vatandaşın görevi olarak tanımlanmıştır. Fakat Kur'an hükümlerini ihlal eden ve meşru olmayan yönetim karşısında vatandaşın itaat zorunluluğunun bulunmadığı da belirtilmektedir (Asad, [1961] 1980: 76). Bu durum, Kur'an'da şöyle geçmektedir:

⁴¹ Ulü'l-emr, “emir sahipleri, emir verme salâhiyeti taşıyan ve bu konumda olanlar yani âmirler” anlamına gelir.

“Sabah akşam Rablerine, O'nun rızasını dileyerek dua edenlerle birlikte ol. Dünya hayatının zinetini arzu edip de gözlerini onlardan ayırma. Kalbini bizi anmaktan gafil kıldığımız, boş arzularına uymuş ve işi hep aşırılık olmuş kimselere boyun eğme.” (Kehf 18/28).

Vatandaşın bu görevi, İslam'ın iyiliği emredip kötülükten alıkoyma anlayışına dayanmaktadır. Yönetici, İslami usullerden saptığı takdirde vatandaşa onu uyurma görevi tanınmıştır. Nitekim vatandaş bu görev aracılığıyla yönetimi denetlemekle ve el-Benna'ya göre yönetim, İslami esaslardan saptığı takdirde halk kanununun getirdiği sınırları yöneticiye hatırlatmakla yükümlü kılınmıştır. Hz. Muhammed'in “Cihadın en faziletlisi, zalim sultanın karşısında hakkı söylemektir.” hadisi ve bu mesajı taşıyan hadisleri, bu görüşe delil olarak sunulmaktadır (el-Benna, [1938] 2018: 39-43).

Vatandaşların tüm bu hak ve görevlerinin yanında askerlik hizmeti yükümlülüğü de bulunmaktadır. Bu yükümlülük, İslam devletinde Müslümanlara farz kılınan cihat kavramı ile bağlantılıdır (Asad, [1961] 1980: 70). İslam Ansiklopedisi'ne göre cihat, genel çerçevede “dini emirleri öğrenip ona göre yaşamak ve başkalarına öğretmek, iyiliği emredip kötülükten sakındırmaya çalışmak, İslam'ı tebliğ, nefse ve dış düşmanlara karşı mücadele vermek” olarak tanımlanmış; fıkıh terimi olarak Müslüman olmayanlarla savaş, tasavvufta ise nefisle cihat anlamı taşıdığı da belirtilmiştir (Özel, 1993: 528). Bu anlamda cihat ile ilgili uygulamaların yalnızca Müslüman olmayanlarla savaşılmasından ibaret olmadığını, her seviyede geçerli olduğunu belirtmek mümkündür. Nitekim günümüz şartlarında cihadın cephe savaşından ziyade ekonomi ve kültür savaşına kaydığı ifade edilmektedir (Topaloğlu, 1993: 533).

İslam'da “cihat” bir emirdir. İbn Tevmiyye, devlet yönetiminde cihadın önemi üzerinde durarak cihadı “en faziletli amel” ve “hak ve batılı ayıran meşru bir savaş” olarak nitelendirmiştir (çev. 2020: 119). Zira Kur'an bu hususa ilişkin “İman edenler ancak Allah'a ve Peygamberine inanan, sonra şüpheye düşmeyen, Allah yolunda mallarıyla ve canlarıyla cihat edenlerdir. İşte onlar doğru kimselerin ta kendileridir.” (Hucûrat 49/15) der. Bununla birlikte cihadın her Müslümana farz kılınan bir ibadet olarak hiçbir amelin sahibine şehadetin sevabını kazandırmayacağı da belirtilmektedir (el-Benna, [1929] 2016: 366). Bu görüşü açıklayan ayet şöyle der:

“Ey iman edenler! Sizi elem dolu bir azaptan kurtaracak bir ticaret göstereyim mi size? Allah'a ve peygamberine inanır, mallarınızla ve canlarınızla Allah yolunda cihat edersiniz. Eğer bilerseniz, bu sizin için çok hayırlıdır. (Bunu yapınız ki) Allah, günahlarınızı bağışlasın, sizi

içinden ırmaklar akan cennetlere ve Adn cennetlerindeki güzel meskenlere koysun. İşte bu büyük başarıdır.” (Saf 61/10-12).

Savaşın farz olduğu ise “Savaş, hoşunuza gitmediği hâlde, size farz kılındı. Olur ki bir şey sizin için hayırlı iken siz onu hoş görmezsiniz. Yine olur ki bir şey sizin için kötü iken siz onu seversiniz. Allah bilir, siz bilmezsiniz.” (Bakara 2/216) ayetiyle açıklanmıştır (İbn Tevmiyye, çev. 2020: 120). Ayrıca cihadın aslının Allah ve Hz. Muhammed’in düşmanlarıyla yapıldığı; amacının ise İslam’ı tebliğ etmek ve Allah’ın sözü en yüce oluncaya kadar devam etmek olduğu belirtilmektedir (İbn Tevmiyye, çev. 2020: 119). Bununla birlikte “Baskı ve şiddet kalmayınca ve din tamamen Allah’ın oluncaya kadar onlarla savaşın.” (Enfâl 8/39) ayeti doğrultusunda buna engel olan kişilerin ise – âlimlerin çoğuna göre kadınlar, çocuklar, rahipler, yaşlılar, âmâlar, kronik hastalar hariç – Müslümanların ittifaklarıyla öldürüldüğü açıklanmaktadır (İbn Tevmiyye, çev.2020: 125). Öte yandan Kur’an’ın bu noktada ileri gitmemeyi “Sizinle savaşanlara karşı Allah yolunda siz de savaşın. Ancak aşırı gitmeyin. Çünkü Allah aşırı gidenleri sevmez.” (Bakara 2/190) ve “Bir topluma olan kininiz sizi adaletsizliğe itmesin. Adil olun.” (Mâide 5/8) öğütlemesi; İslami cihadın merhamet boyutunu ve düşmanlara karşı dahi adaletin korunduğunu göstermektedir (el-Benna, [1929] 2016: 365).

İslam’da cihadın şeklinin dinin temel amacı olmaktan ziyade zorunlu hâllerde müminlerin üstlenmek zorunda olduğu bir savunma olduğuna istinaden daha çok cihadın manevi boyutunu öne çıkaranlar da bulunmaktadır. Örneğin İbn Kayyim el-Cevziyye, kulun nefisine karşı olan mücadelesini dış düşmana karşı yapılan savaşa nazaran daha kıymetli bulmaktadır. Çünkü dış alemde yapılan cihat nefis ile yapılan cihadın bir uzantısıdır (çev.1989: 20). Ayrıca nefisine karşı cihada çıkmayan bir kimsenin düşmanlarıyla da cihada çıkamayacağını da ekleyerek “Allah uğrunda hakkıyla cihad edin. O sizi seçti ve dinde üzerinize hiçbir güçlük yükledi.” (Hac 22/78) ayetini ve Hz. Muhammed’in “Mücahid, Allah’a itaat yolunda nefsiyle cihad edendir.” hadisini delil göstermektedir (çev.1989: 21). Bu anlamda cihadın kapsamının yalnızca savaş olmadığı; ilim, dil, mal, nefis⁴² ile de cihadın yapıldığı da belirtilmesine rağmen İslam hukukunda “Müslüman olmayanlarla savaş” anlamında

⁴² Hasan el-Benna Hz. Muhammed’in “Biz küçük cihattan büyük cihada döndük. ‘Büyük nedir?’ diye sorduklarında O da kalp ya da nefistir.” anlamı taşıyan rivayeti gerçek dışı nitelendirmiş ve büyük cihadın nefisle olduğu görüşünü reddederek bu ifadelerin cihadın öneminin anlaşılmasının önüne geçme hedefi taşıdığını ifade etmiştir. Söz konusu ifadenin ise Hafız İbn Hacer’in eseri Tesdid’il-Kavs’de geçtiğini ve İbrahim b. Able’ye ait meşhur bir söz olduğunu belirtmiştir ([1929] 2016: 366).

cihadın ön plana çıktığı belirtilmiştir (Özel, 1993: 528). Örneğin Abdulkadir es-Sufi, cihadın her seviyede çarpışma anlamına geldiğini fakat bu seviyelerin en yücesinin Kur'an'da belirtildiği üzere “boyunları kesmek” olduğunu ifade etmiştir ([1978]1980: 88). Yine Kutub'a göre insanları dinlerinden çeviren yönetimleri ortadan kaldırmanın yolu yalnızca tebliğ ve açıklamalarla gerçekleşmeyecektir (2017: 128). Bu anlamda Mısırlı düşünür, tebliğ ve açıklamaların yanında harekete geçmenin de önemine vurgu yapmakta; İslami nizam kurulması için savaşmaktan başka bir seçenek kalmadıysa savaşın farz olduğunu savunmaktadır (2017: 102). Görüldüğü üzere İslam devletinde vatandaşın hak ve ödevleri, ideal İslami düzen hedefinde dinin hükümleri ekseninde şekillenmektedir.

1.2.4. İslam'da Kadın Vatandaş

İslam'da kadının vatandaşlık statüsü Müslüman ülkelerin yasal mevzuatlarına göre şekillenmektedir. Bununla beraber İslam dininde kadın hakları ve kadının konumu Kur'an'da yer alan ayetler ve İslam Peygamberi Hz. Muhammed'in hadisleri temel alınarak açıklansa da İslam âlimlerinin yorumları farklılık göstermektedir.

Kadının vatandaş olarak sahip olduğu haklara geçmeden önce İslam'da kadının yerini açıklayan görüşlere yer vermek gerekmektedir. İslam'ın kadını ötekileştirilen bir konumdan çıkardığı⁴³ ve ona değer verdiği, İslamiyet öncesi dönemi ifade eden Cahiliye Dönemi'nde hâkim olan eşitsiz yapı ile açıklanmaktadır.⁴⁴ İslam'da ise kadın ve erkek insanlık mertebesinde eşit sayılarak birbirini tamamlayan iki cins olarak yaratılmıştır (Ateş, 1997: 305). Kur'an'da geçen “Ey insanlar! Sizi bir tek nefisten yaratan ve ondan da eşini yaratan; ikisinden birçok erkek ve kadın (meydana getirip) yayan Rabbinize karşı gelmekten sakının.” (Nisâ 4/1) ve “Allah sizi bir tek nefisten

⁴³ İslam'ın kadına karşı duyduğu saygının cahiliye toplumuna karşı bir örnek oluşturduğunu Hz. Muhammed ile kızı Hz. Fatma arasındaki ilişki ile açıklayan Cihan Aktaş, bu ilişkiyi şöyle tasvir etmektedir: “*Fatıma babasının yanına geldikçe babası ayağa kalkarak onu karşılar ve yerini vererek ellerini yüzünü öperdi.*” (2017: 41).

⁴⁴ Cahiliye toplumunda kadın mefhumu muğlak bir anlam taşımış; kadına hüküm vermede akıl konusunda erkekten aşağı bir konum biçilmiş ve kadın kimliği tanınmamıştır (Altıntaş, 2001: 65). Hür kadınlar – kabile reisi veya aristokrat ailelerin kadınları – istisna olmak üzere kadın toplumun bir parçası değil, adeta erkeklerin hizmetlerini ifa etmek için yaratılmış bir mahluk olarak görülmüştür (Altıntaş, 2001: 79). Nitekim fertlerin kız çocuğu olduğu zaman aile içinde bir felaket, uğursuzluk olarak adlandırılarak kız çocuklarının diri toprağa gömülmesi dönemin zihniyetini yansıtan uygulamalardan bazılarıdır (Altıntaş, 2001: 82).

yaratan ve kendisi ile huzur bulsun diye eşini de ondan var edendir.” (A’râf 7/189) ayetleri, bu görüşe delil olarak sunulmaktadır. Bununla birlikte İslam’da kadın ile erkeğin farklı haklara sahip olması fitrat⁴⁵ farklılığı ile açıklanmaktadır. Yaradılış gereği yeni nesilleri şekillendiren ve fertleri etkileyen bir konuma sahip olması nedeniyle Müslüman bir kadının görevi, çocuk yetiştirmek ve evi idare etmek olarak tanımlanmıştır (el-Benna, [1929] 2016: 376). Kadının eğitimini dahi bu yönde alması gerektiği savunulmakta ve belirli şartlara bağlanmaktadır. Örneğin kadına; okuma, yazma, din bilimleri, tarih, ev işleri, sağlık bilgisi, çocuk pedagojisi gibi bir annenin evi ile ilgilenirken ve çocuğunu terbiye ederken ihtiyaç duyduğu alanlarda eğitim verilmelidir (el-Benna, [1929] 2016: 375). Bunun yanında eğitim; kadın-erkek karma olmamalı, kadınlar kendi cinsine göre eğitim almalı ve kadınların çalışabilecekleri iş sahalarında çalışmalıdır (el-Mevdudi, [1955] 2016: 633). Kadının asli görevinin aile içerisinde tanımlanması, onun dışarıdaki işlerde çalışmasının ve erkek ile bir yarışa girmesinin önüne geçmekte ve kadının, erkeğin nüfuz ve hâkimiyetine teslim olmasına dayanmaktadır (Vecdi, [1902] 2007: 53-54). Bu görüşe delil olarak Mevdudi’nin de sunduğu ayet şöyle der:

“Erkekler, kadınların koruyup kollayıcılarıdır. Çünkü Allah insanların kimini kiminden üstün kılmıştır. Bir de erkekler kendi mallarından harcamakta (ve ailenin geçimini sağlamakta)dırlar. İyi kadınlar, itaatkârdırlar. Allah'ın (kendilerini) koruması sayesinde onlar da "gayb"ı korurlar. (Evlilik yükümlülüklerini reddederek) başkaldırdıklarını gördüğünüz kadınlara öğüt verin, onları yataklarında yalnız bırakın. (Bunlar fayda vermez de mecbur kalırsanız) onları (hafifçe) dövün. Eğer itaat ederlerse artık onların aleyhine başka bir yol aramayın. Şüphesiz Allah çok yücedir, çok büyüktür.” (Nisâ 4/34).

Mevdudi, bu ayeti temel alarak Kur’an’ın açıkça koruyuculuk ve düzenleyicilik vazifesini erkeklere verdiğini,⁴⁶ kadınların vazifesinin ise itaat etmek olduğunu belirtmiştir ([1955] 2016: 621-622). Buna ek olarak kadınların çalışma alanının ev olduğu yine Kur’an’da “Evlerinizde oturun. Önceki cahiliye dönemi kadınlarının açılıp saçıldığı gibi siz de açılıp saçılmayın. Namazı kılın, zekâtı verin. Allah’a ve Resulüne itaat edin.” (Ahzâb 33/33) ayetiyle açıklanmıştır. Muhammed Ferid Vecdi ise kadının evinden dışarıda başka işlerle meşgul olmasının, ailesinden

⁴⁵ Yaradılış, belirli bir yeteneğe ve yetkinliğe sahip olma anlamında kullanılan terimdir.

⁴⁶ Asma Barlas (2019: 56), erkeği ayrıcalıklı kılmaya yol açan bu yorumlara karşın Kur’an’ın ilgili ayetine atıfta bulunarak İngilizce ve Arapça dilini içeren birçok uyarlamada “kavvamun” teriminin yanlış tercüme edilmesi ile bu anlamların oluştuğunu belirtmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Asma Barlas, *Family, Marriage, and Equality, Believing Women in Islam Family*, University of Texas Press, Austin, 2019, s. 51-72.

kopmasına vesile olduğunu ve toplumda boşanma⁴⁷ gibi birçok fesadın önünü açtığını ileri sürmektedir ([1902] 2007: 100). Kadın ile erkeğin fitrat farklılığına ilişkin bu görüşlere ek olarak Kutub da silahlı mücadele içeren cihadın kadınlara farz kılınmadığını, kadınların fiilî olarak savaşmaktan ziyade cihada katılacak erkekleri doğurduklarını ve hayata hazırladıklarını, savaşta erkek nüfus azalınca kadınların oluşan nüfus boşluğunu kapatarak daha yararlı olacağını savunmuştur (1997: 34-35).

Genel çerçevede bu görüş, kadının dışarıda çalışacağı bütün işlerin geçici ve annelik vazifesinin yanında ehemmiyeti olmayan işler olduğu kabulüyle onun ev dışında bir işle meşgul olmasının ona bahşedilen fitratı aşacağına dayanmaktadır. Zira bu durum, aynı zamanda kadınların haklarına ilişkin görüşlerin de temelini oluşturmaktadır. Bunun en açık örneği İslam hukukunda miras, şahitlik, boşanma ve kamu görevlerinde bulunma konularında kadına verilen haklarda görülebilir.

Miras hukukunda erkek çocuğunun payının kız çocuğunun iki payına eşit olduğu, Kur'an'da "Allah size, çocuklarınız(ın alacağı miras) hakkında, erkeğe iki dişinin payı kadarını emreder." (Nisâ 4/11) ayetiyle açıklanmaktadır. Örneğin ölen kişi arkasında iki kız ve bir erkek çocuk bıraktığı takdirde miras dörde bölünecek; bir pay ilk kıza, bir pay ikinci kıza ve diğer iki pay erkek çocuğuna verilecektir (Souaiaia, 2008: 66). Bunun "eşitsizlik" getireceğinin farkında olan Müslüman âlimlerinin bu duruma birçok gerekçe getirdiği⁴⁸ bunların başında ise kadınların ev geçindirmekle yükümlü olmadıkları ya da fiilî olarak savaşmadıkları belirtilmiştir (Souaiaia, 2008: 67). El-Benna, İslam'ın erkek ile kadının yaratılışını gözeterek eşit hak paylaşımına gitmediğini ve miras hukuku konusunda erkeğin kayırılmadığını; erkeğin ev geçindirme görevine atıfta bulunarak savunmuştur ([1929] 2016:373). Kutub da bu görüşe paralel olarak miras bölüşümünün tamamlayıcılığa dayandığını, evlenirken kadına erkeğin mehir ödediğini, erkeğin eşi ve çocuklarının geçimiyle yükümlü kılınmasının yanı sıra aile içerisinde de muhtaç durumda olanlara mali destekle sorumlu olduğunu; kadının ise bunlardan muaf tutulduğunu belirtir (1997: 35-36).

⁴⁷ Kadına ve erkeğe biçilen bu rollerin temelini İslam'ın aile ve evlilik kurumuna verdiği önem oluşturmaktadır (Nûr 24/32; Nahl 16/72; Rûm 30/21). Aile çatısı altında erkeğin evin ve çocukların geçimini sağlama, kadına ise dini hükümlere uygun çocuk yetiştirme görevleri verilmiştir.

⁴⁸ Örneğin Ja'far al-Sadiq'ın bu durumu şöyle açıkladığı belirtilir: "Havva'nın bir avuç yiyecek alıp yediği bildirildi. Sonra bir kez daha bir avuç yiyecek alarak kendine sakladı. Son olarak Adem'e bir avuç verdi. Kendisine iki pay Adem'e bir pay ayırdığı için Allah (sonra) bunu tersine çevirerek bir erkeğe kadının iki katı kadar pay verdi." (Souaiaia, 2008: 67).

Tüm bunların yanında boşanma sonrası erkeğin eşinin geçimi için nafaka ödemekle sorumlu olduğunu da ekler.

Kadının şahitliği konusunda da farklı görüşler bulunmakla birlikte Kur'an'da yer alan “Şahitliklerine güvendiğiniz iki erkeği; eğer iki erkek olmazsa bir erkek ve iki kadını şahit tutun. Bu, onlardan biri unutacak olursa diğerinin ona hatırlatması içindir.” (Bakara 2/282) ayeti kadının şahitliğini açıklamaktadır. Bu ayette işaret edilen yanılmanın bir yandan kadının bir anlaşma konusundaki eksik bilgisi veya annelik tabiatının neden olduğu psikolojik durum ile açıklanırken (Kutub, 1997: 27) diğer yandan kadınların unutma veya yanılma özelliklerinin şahitlik konusunda geçerlilik kazanmasının yorumlanış biçimlerinden kaynaklandığını belirtilerek kadınların fitratlarına ilişkin görüşlerin ataerkil bir dille yorumlandığı da ifade edilmektedir (Tuksal, [2000] 2012: 174). Ayrıca ayetin şahitlik müessesesini düzeltmek için değil, ticari işlemlerde borçlanma durumunda tarafların haklarının kaybolmaması adına şahitliğin düzenlendiğini ve ayetin tavsiye niteliği taşıdığı da vurgulanmaktadır (Tuksal, [2000] 2012: 166). Ayetin eşitsizliğe delalet etmediğine yönelik bir diğer açıklama ise İslam öncesi kadının bu hakka hiçbir zaman sahip olmadığı, bu nedenle kadının entelektüel alan dâhil pek çok alanda yetkinliğinin erkeğe nazaran daha zayıf kaldığı için kadının şahitliğinin bu zayıflığın hesaba katılarak düzenlendiği üzerine şekillenmiştir (Haddad, [1930] 2007: 38).⁴⁹

Kadınların hakları çerçevesinde bir diğer husus, İslam hukukunda evli çiftlerin boşanması⁵⁰ durumunda kadınların boşanma yetkisinin olup olmadığına dair bulunan

⁴⁹ Salih Akdemir aynı hususa değinerek dönemin Arap toplumunda kadınların ticari konulara aşina olmadıklarını belirtir. Bununla birlikte kadının şahitliğinin erkeğin şahitliğine denk olduğunu savunmakta, şahitliğin düzenlendiği diğer ayetleri delil göstererek (Nisâ 4/15, Mâide 5/106, Talâk 65/2, Nûr 24/4, Nûr 24/6-9) erkeğin kadından üstün olmadığını açıklamaktadır (Akdemir, 1997: 254-255).

⁵⁰İslam hukukunda evliliğin sona erdiğini ifade eden farklı terimler bulunmaktadır. Türkçe karşılığı boşanma/boşama olan “*talak*” terimi, nikâh akdinin bozulması anlamına gelirken, erkeğin tek taraflı tasarrufuyla evliliği sona erdirmesi şeklinde de tanımlanmaktadır (Acar, 2010: 496) Kadına tanınan “*tefvizü't- talak*”, kocanın boşanma yetkisini karısına veya üçüncü bir şahsa devretmesi anlamına gelirken (Bakkaloğlu, 2011:310) “*mu halea/hul*” kadının verdiği bir bedel karşılığında evliliğin sona ermesini ifade eden bir terim olarak kullanılmaktadır. Fesih, evlilik birliğinin nikâh sözleşmesi sırasında veya sonradan meydana gelen bir eksiklik ya da bozukluk nedeniyle akdin bozulmasıdır (Acar, 2010: 497). “*Tefrik*” ise hâkim kararıyla boşanmanın gerçekleşmesi olup sebepleri hastalık veya bedensel kusurlar, gaiplik, hapis, nafaka sağlayamama ve şiddetli geçimsizlik olarak sayılmaktadır (Acar, 2011: 277). Bunların yanı sıra kocanın eşyle cinsel ilişkide bulunmamak üzere yaptığı yemini ifade eden boşanma türüne “*ila*” (Döndüren, 2000: 61); kadının zina etmesi durumunda başvuru olan bir işlem olan ve “karısının zina ettiğini veya doğan/doğacak çocuğun zina ürünü olduğunu iddia eden kocanın hâkim huzurunda bunu yeminle teyit etmesi, kadının da kocasının yalan söylediğine ve kendisinin masum olduğuna aynı tarzda yemin etmesi”ne “*lian*”; erkeğin karısını annesine veya cinsel olarak dinen haram sayılan birine benzetmesine dayanan boşanma şekline ise “*zihar*” denmektedir (Yaman, 2013: 387). *İla*

ihtilaftır. Öncelikle İslam'da aile kurumuna dindar neslin devam etmesi için değer atfedildiğini⁵¹ fakat evliliğin sürdürülemediği durumlarda ise boşanmanın şiddetle kınanmasına rağmen meşru bir yol olarak sunulduğunu belirtmek gerekir. Zira Kur'an'da boşanma teferruatlı bir şekilde ele alınmıştır. İmam Sadık'a göre bunun nedeni Allah'ın boşanmaya düşman olmasından ileri gelmiştir (Mutahhari, [1966-67] 2018: 326). Fakat boşanmada tarafların haklarına ilişkin yaklaşımlar “evlilik bağı üzerinde tasarrufta bulunanın koca” (Tuksal, [2000] 2012: 66) olmasından hareketle farklılaşmış ve kadının boşanma hakkı üzerine tartışılmıştır:

“Eğer onlara mehir tespit eder de kendilerine el sürmeden boşarsanız, tespit ettiğiniz mehirin yarısı onlarındır. Ancak kadının, ya da nikah bağı elinde bulunanın (kocanın, paylarından) vazgeçmesi başka. Bununla birlikte (ey erkekler), sizin vazgeçmeniz takvaya (Allah'a karşı gelmekten sakınmaya) daha yakındır. Aranızda iyilik yapmayı da unutmayın. Şüphesiz Allah yaptıklarınızı hakkıyla görendir.” (Bakara 2/237).

Söz konusu ayette “kendilerine el sürmeden boşanırsanız” ifadesinden kocanın eşini boşayacağı yani failin erkek, meful konumunda bulunanın ise kadın olduğu belirtilirken (Aslan, 2018: 920) bunun yanında “nikah bağı elinde bulunan” ifadesinin müfessirlerin çoğu tarafından kocaya delalet ettiği bildirilmiştir (Derveze; Tuksal, 2012: 66). Boşanma yetkisinin erkeğe tanınması ise evliliğin kurulması, devam etmesi ve sona ermesi durumunda erkeğin mali yükümlülükleri gözetilerek eşitlik çerçevesinden değil adalet kavramı ile açıklanmıştır (Aslan, 2018: 921). Öte yandan kadının da boşanma hakkı “*tefvizü't-talak*” ve “*mu halea*” hakkı ile açıklanmıştır (Aslan, 2018: 922). Bununla birlikte kadınların boşanma hakkının olmadığına açıkça bir ayet aracılığıyla iletilmediği de ileri sürülmektedir. Kur'an'da “Boşanmış kadınlar kendi kendilerine üç ay hali (hayız veya temizlik müddeti) beklerler.” (Bakara 2/228) ayeti delil gösterilerek “boşanmış kadınlar” ifadesinin hem erkeğin hem kadının gerçekleştirdiği boşanmayı kapsadığı belirtilmektedir (Taslaman ve Taslaman, 2019: 132). Ayrıca “nikâh bağı elinde bulunan” ifadesinin erkeğin boşanma yetkisini haiz olmasını değil, mehri elinde tuttuğu anlamında da yorumlanmıştır (Taslaman ve Taslaman, 2019: 133).

ile *ziharın* ortak özelliği evlilik bağı sürdürülmesine karşın cinsel beraberliğin askıya alınması yani erkeğin inisiyatifinde devam etmesidir (Tuksal, [2000] 2012: 67).

⁵¹ İmam Sadık'tan naklen rivayet edilen bir hadise göre Hz. Muhammed “*Allah katında, içinizde evlilik yapılmış bir evden daha sevgili bir ev ve evliliğin, boşanmayla yıkıldığı bir evden daha kötü bir ev yoktur.*”; Tabersi'den naklen rivayet edilen bir hadise göre ise “*Evlenin, ancak boşanmayın; zira boşanma arş-ı ilahiyi titretir.*” der(Mutahhari, [1966-67] 2018: 325-326).

Kadınların kamu görevlerinde yer almasına gelince, bu konuda farklı görüşler bulunmaktadır.⁵² Kadının fitratını ve annelik vazifesini ön plana çıkaran görüşlerde kadının kamu görevlerinde bulunma hakkının bulunmadığı ve siyasetle ilgilenmemesi gerektiği ön plana çıkmaktadır. Zira kadının annelik vazifesi üstleneceği tüm görevlerin önünde gelmiş; söz konusu ayetlerle birlikte “İşlerini kadınlara teslim eden kavim felah bulamaz.”, “Ne zaman sizin emirleriniz; halkın en kötüsü, zenginleriniz en cimri kimselerden olur ve işleriniz de kadınların eline geçerse o zaman yerin altı üstünden elbette iyi olacaktır.” ve “Kadın da kocasının, evinin ve çocuğunun çobanıdır. O da bunlardan mesuldür.” hadisleri de esas alınarak kadının başta devlet başkanlığı olmak üzere ülke siyasetinde karar alıcı konumlarda çalışması ve siyasette aktif rol alması uygun bulunmamıştır (el-Mevdudi, [1955] 2016: 623). Örneğin Vecdi, kadın bir erkeğe eş olmadıkça çocuk sahibi olarak onların terbiyesini üstlenmedikçe kadınlığın verdiği kemale ulaşamayacağını ifade etmiştir (Vecdi, [1902] 2007: 177). Bu menfi ağırlıklı görüşlere karşın kadınların kamu görevlerinde ve siyasi faaliyetlerde bulunmalarının önünde bir engel olmadığını belirten görüşler de vardır. Örneğin Hayrettin Karaman, Kur’an’ın iyiliği emretmede ve kötülükten alıkoyma öğretisinden hareketle (Tevbe 9/71) kadın veya erkeğin kayırılmadan ortak bir vazife ile yükümlü olduğunu belirtmiş; Ebu Bekir’in kızı ve Hz. Muhammed’in eşi olan Ayşe’nin başkanlığında gelişen Cemel Vakası’nda Ayşe’nin yanında büyük sahabelerin yer almasını, kadınların devlet kademelerinde görevlerde bulunma hakkı bulunduğuna dair delil olarak sunmuştur (1997: 277). Bunun yanı sıra Hamidullah da Sebe Melikesi Belkıs ile ilgili olan “Belkıs, Ey Rabbim! Şüphesiz ben nefsimi zulmetmişim. Şimdi ise Süleyman ile birlikte âlemlerin Rabbi olan Allah’a teslim oldum dedi.” (Neml 27/44) ayetinin, kadının devlet başkanlığı için Ehl-i Sünnet âlimleri tarafından delil gösterildiğini belirtmiştir. Ayrıca Kısra’nın kızıyla ilgili Hz. Muhammed’in “İşlerini kadınlara teslim eden kavim felah bulamaz.” hadisinin İranlılara gelecek bir belanın önceden haber verilmesi ile ilgili olduğunu ve bu durumun bir yasağı ifade etmediğini zikretmiştir ([1967]1980: 387).

İslam’da kadınların örtünmesi⁵³ ve örtünme ölçüsüne ilişkin düzenlemeler de mevcuttur. İslam öncesi dönemde kadınların dikkat çekmek için göğüslerini,

⁵² Bu konuyla ilgili detaylı tartışma için bkz. Nejla Akkaya, “İslam Hukuku’nda Kadının Siyasi Hakları”, *İslami Araştırmalar* (Ekim 1991), C: 5, No: 4, s. 228-240.

⁵³ Kadınların örtünmesine ilişkin ayetler ve temel terimlere – hımar, cilbab, hicab – ve terimler üzerine ileri sürülen farklı görüşlere bu çalışmada tezin sınırlılıkları gözetilerek yer verilmemiştir.

boyunlarını ve bacaklarını açık bıraktıklarını; Kur'an'ın İslam'ın değerlerini muhafaza etmek, kadınları kötü niyetli dedikodulardan korumak ve Müslüman kadınların kendilerini gayrimüslim kadınlardan ayırmak için bu davranışlardan vazgeçmelerinin emredildiği belirtilmiştir (Haddad, [1930] 2007: 43). Buna göre kadınların örtünme biçimlerine yönelik ayetler, Ahzâb ve Nur surelerinde düzenlenmiştir. Ahzâb suresindeki ayetin hür Müslüman kadınları diğer kadınlardan ayırmak için⁵⁴ Nur suresindeki ayetin ise kadınların iffetini korumaya yönelik örtünmesine ilişkin düzenlendiği belirtilmiş (Karaman, 1997: 274); Nur suresiyle saçları ve gerdanı kapatma hükmünün getirildiği açıklanmıştır (Ateş, 1998: 16). Zira tesettür, Müslüman kadınların istiklalini temin eden, kadınları erkeklerin şerrinden ve tahakkümünden koruyan⁵⁵ “maddi” bir set olarak da değerlendirilmektedir (Vecdi, [1902] 2007:132). Diğer yandan söz konusu ayetin genel hatları çizdiği; detayların örf ve adetlerle doldurulduğu, saç kelimesinin ayetlerde yer almadığı, Kur'an'ın bu konuda kadın ve erkeğin cinselliğini teşhir etmemesi ve her iki cinsin birbirine karşı korunması mesajını verdiği de savunulmaktadır (Bilgin, 1997: 38). Tesettürü kadını kötülöklere karşı koruduğu iddiasında olan Vecdi'nin görüşünün aksine tesettürün kadınların toplumdan izole edilmesine neden olduğu da ileri sürölmektedir. Örneğin bu konuda reformist görüşlere sahip olan Taher Haddad; kadının eş seçiminde karşılaştığı zorluklara, mali sorumluluklar edinmesinde önüne çıkan engellere ve yeterli eğitimi alamayarak günlük hayata entegre olamamasına değinmiş, hicabı kadını birçok alandan dışlayan bir araç olarak değerlendirmiştir ([1930] 2007:148-151).

Sonuç olarak İslam'da devlet ve vatandaşlık, İslam dininin çizdiği esaslar üzerine şekillenmiş, bu durum İslam ile devlet yönetiminin ayrılmaz birlikteliğinden ileri gelmiştir. Devlet, din temelinde hem dünyevi hem de diğer taraftaki hayat inancı doğrultusunda bir nizam hedeflemiş; bu doğrultuda vatandaş ise İslam'ın getirdiği yükümlölükleri yalnızca ibadethanelerde değil devlet kademesinde ve toplumun her alanında uygulamakla yükümlü kılınmıştır. Bununla birlikte vatandaşlıkta belirleyici faktör “ümme” kavramı olmuş, ümmeti birbirine düşüren ya da ayırıştırın her türlü

⁵⁴ O dönem bazı kötü niyetli kimselerin kadınların üzerinde çarşaf varsa hür olduklarını anlayarak peşlerine düşmedikleri fakat çarşaf olmazsa carıye sanıp peşlerine düşükleri ve Müslüman kadınların üzerindeki çarşaf vasıtasıyla diğerlerinden ayrıldığına dair çeşitli rivayetler aktarılmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Süleyman Ateş, “Örtünme”, *Kur'an Mesajı İlmî Araştırmalar Dergisi* (Ağustos, Eylül, Ekim 1998), No:10, 11, 12, s.14-24.

⁵⁵ Vecdi, saldırgan erkeğe karşı kadının eğitimi konusunda bu eğitimi zengin ailelere mensup kızların alabileceğini, kızların onda dokuzunun bu eğitimden mahrum kalacağını ifade etmiştir([1902] 2007: 131).

ideolojiye İslami birliği zedelediği gerekçesiyle karşı çıkmıştır. Milliyetçilik ise İbn Haldun ve Afgani'nin görüşlerinde görüldüğü üzere İslami bağdan sonra gelen bir bağ ve milletleri ileriye taşıyacak bir ideoloji olarak değerlendirilmiştir.

1.3. BİRİNCİ BÖLÜMÜN SONUCU

Batı'da vatandaşlık kavramı, vatandaş olma bilincinin ve siyasal iktidarı tamamlayan bir topluluğa aidiyet hissini paylaşıldığı; dil, din, ırk gibi unsurlar üzerinden türdeşliği de beraberinde getiren bir nosyon olarak şekillenmiştir. Bununla birlikte söz konusu türdeşlik makbul vatandaş şekillendirerek makbul olmayanların vatandaşlıktan dışlanması neden olmuş dolayısıyla "öteki"yi de oluşturarak vatandaşlar arasındaki sınırı keskinleştirmiştir.

Bir topluluğa ait olma bilincinin sağladığı devlete duyulan sadakat ve topluluğaya uyum, Batı'da bu türdeşlikler üzerinden şekillenirken; İslami devlet tasavvurunda ve vatandaşlık anlayışında da başat rolü devlete duyulan sadakat ve dini topluma uyum rol oynamış, İslam'ın getirdiği kurallara hem maddi dünyada hem ahirette uyulması, bireyi her iki tarafta da kazançlı bir konuma getirmiş, vatandaşlığın temel bileşenlerini İslam dininin bireylere yüklediği sorumluluklar oluşturmuştur.

2. BÖLÜM

İRAN'DA MAKBUL VATANDAŞ İNŞASI

Tezin sorunsalını oluşturan bu bölümde, vatandaşlığın inşasında eğitimin işlevi üzerinde durularak Pehlevi Hanedanlığı'ndan İslam Cumhuriyeti'ne değişen vatandaş yaratusına değinilmiştir. Ardından, İran'ın eğitim politikaları ve ilkökul kademesinin eğitim hedeflerine yer verilmiş; incelemeye tabi tutulan ders kitaplarından ulaşılan bulgular, İslam Cumhuriyeti'nin makbul vatandaş inşasının hangi parametreler üzerinden yapıldığı sorusu temelinde analiz edilmiştir.

2.1. İran Eğitim Sistemi

Okulun devlet ideolojisini vatandaşlar üzerinden sürdürme ve pekiştirme işlevi hem İran İslam Cumhuriyeti'nin dini-ulusal vatandaş tahayyülünde hem de bir önceki rejim olan Pehlevi Hanedanlığı'nın ulus-devlet vatandaşlığı yaratusında önemli rol oynamıştır. Pehlevi Hanedanlığı'nın genel çerçevede izlediği eğitim politikalarına bakıldığında devletin ve toplumun modern bir formda yeniden biçimlendirilmesi hedefi doğrultusunda şekillendiği görülmektedir. Nitekim bu modernleşme, Fars milliyetçiliği merkezinde ilerlemiş; İran bu dönem Pers ülkesinin ihtişamını tekrar diriltmeyi amaçlamıştır (Roskin, [1995] 2014: 194). Bu doğrultuda Rıza Şah'ın İran'ı "tek ülke, tek ulus, tek dil" devlet yaratusı ekseninde Farslılaştırma politikaları (Yenisey, 2008: 113); ülke genelinde aynı müfredatın uygulandığı, ortak ders kitaplarının okutulduğu, eğitimde ortak dilin Farsça olduğu ve eğitimde birliğin sağlanmasının hedeflendiği ve zorunlu eğitim kapsamında daha fazla okulun inşa edildiği düzenlemeleri beraberinde getirmiştir (Abrahamian, [2008] 2018: 112). Devlet bu dönem pedagojik misyonunu 1930'lu yılların ortalarından itibaren özellikle propaganda şeklinde modern tarih anlatısı üzerinden şekillendirmiş, bu çerçevede kurulan birçok kuruma paralel tarihçilerin ve tarih eğitiminin sorumluluğunun bizzat devlet tarafından üstlenildiği belirtilmiştir (Vejdani, 2014: 68-70). Temelleri Rıza Şah döneminde atılan bu politikaları, oğlu Muhammed Rıza Şah da "Beyaz Devrim" adlı reform programında sürdürmüştür. Bu dönem okur-yazarlığın kitlelere yayılması için okuma-yazma ordusu kurulmuş (Abrahamian, [2008] 2018: 117), okullarda

vatandaşlık dersleri verilmiş, etnik grupların dillerini kullanan öğrenciler cezalandırılmış, okur-yazarlık projeleri etnik gruplara karşı yürütülen asimilasyon kampanyalarına dönüşmüş; bu anlamda vatandaşlık devlet ideolojisinin dayatılma aracı olmuştur (Erden, 2017: 237-238).

1979 Devrimi ile değişen rejim, Pehlevi yönetimi karşıtlığının da etkisiyle İslami bir eğitim sistemi hedeflemiştir. Zira Humeyni'nin ifadesiyle İslam, "tağuti rejimler" karşısında insanların yetiştirilmesi için gelen bir dindir (1982: 34). Eğitim kurumlarında Batı kültürünün etkisinin ortadan kaldırılması hedeflenmiştir. Buna paralel olarak eğitim sisteminin İslami bir temelden mahrum şekillendiği söylemleri 1980 yılında başlayan ve üç yıl süren kültürel bağımlılığın ortadan kaldırılması hedefli "Kültür Devrimi"ne zemin hazırlamıştır (Rucker, 1991: 459). Bu süreçte okullar kapatılmış, eğitim mensupları görevden alınmış; eğitim sistemi, dini müfredat ve müfredat dışı faaliyetlerle ilkokuldan üniversiteye kadar olan kademelerde yeniden örgütlenmiştir (Bayat, [2007] 2015: 100). Bu süreçte İslami toplum inşası hedefi güdülmüş; 1980'den itibaren karma eğitim yapısı terk edilerek ilkokullarda cinsiyet ayırımına dayanan bir eğitim modeline geçilmiştir (Sancar, [1991] 2016: 231).

İslam dininin karma bir toplumsal yapıyı uygun bulmadığı öğretisi doğrultusunda atılan bu adımlar, devrim sonrası İslam Cumhuriyeti'nde kadına İslami toplum kimliğinin taşıyıcısı rolünü yüklemiştir. Nitekim devrimle gelen zorunlu örtünme, Asef Bayat'ın ifadesiyle devrim sonrası İranlı kadınlara dini bir kimlik vermek için tasarlanmış en sert önlemdir ([2007] 2015: 103). Devrim sırasında Şah karşıtlığının göstergesi olan örtü, yeni rejime gösterilen desteğin simgesi hâline gelmiştir (Sancar, [1991] 2016:232). Kadının konumundaki değişimi Devrim Lideri Humeyni şöyle açıklamıştır:

"İran'da her şeyden çok kadınlarımızdaki gelişme göze çarpmaktadır. Bugün dahi cephe gerisinde yapılan mücadelede kadınların payı herkesten büyüktür. Hem kendi çocuklarının hem başka çocukların okullarda ve diğer yerlerde eğitiminde kadınlar erkeklerden daha çok devrimimize katkıda bulunmaktadır. Kadınlarda var olan iffet duygusu yalnızca onlara mahsus olup erkeklerde bulunmamaktadır (...). Eski rejimde uluslararası yağmacılar geniş planlar kurarak kadınlarımızı doğru yoldan saptırmaya ve büyük facialar oluşturmaya çalışırlardı fakat Allah'a hamd olsun ki bunu başaramadılar. Aksine, saygıdeğer İranlı kadınların ülkelerine yararlı, sorumluluklarının bilincine varmış bir topluluk olarak ülkelerine hizmet eden bir grup olduklarına şahit oluyoruz." (1982: 185).

Humeyni'nin bu ifadeleri, Anayasa'da da yer bulmuş; "Anayasa'da Kadının Yeri" başlıklı giriş metninde kadınlara "öğretiye sadık öncüler" yetiştiren annelik rolüyle yer verilmiş; bununla birlikte hayatın tüm alanında erkeklerden geri kalmayacakları da ifade edilmiştir.

Çizilen siyasal ve yönetsel izlekte görüldüğü üzere İslam Cumhuriyeti'nde vatandaş, önce dini öğretilere riayet eden örnek bir Müslüman olmalıdır. Zira bu durum İslam Cumhuriyeti'nde, "iyiliği emretme ve kötülüğü menetme" prensibinin Anayasa'nın 8. maddesinde bir vatandaşlık görevi olarak tanımlanmasında görülmektedir.

Anayasal çerçevede bakıldığında devlet, Anayasa'nın 30. maddesine göre "ortaöğretim döneminin sonuna kadar herkes için kamusal eğitim ve öğretim araçlarının sağlanmasından ve ulusun kendi kendine ulaştığı noktaya kadar parasız yükseköğrenimin yayılmasından" sorumlu kılınmıştır. Yine Anayasa'nın 15. maddesine göre resmî dil Farsça olup yazışmaların, resmî metinlerin ve ders kitaplarının bu dilde basıldığı belirtilmiştir. Bu madde aynı zamanda basında, Farslar dışındaki diğer etnik grupların kendi edebiyatlarını öğrenirken okullarda Farsça dilinin yanında etnik dillerin kullanılmasına serbestlik getirmiştir.

İran'da eğitim ve öğretim faaliyetlerinden sorumlu olan Eğitim Bakanlığı, İslam Cumhuriyeti'nin hedeflediği vatandaş yaratisına yönelik eğitim programını şu temellere dayandırmaktadır: İslam dininin ve İsnâaşeriyye'nin temellerinin öğretilmesi, İslami kurallara bağlılığın sağlanması, İslami değerler doğrultusunda ahlaklı ve erdem sahibi öğrencilerin yetiştirilmesi, ülke siyasetine muhtelif alanlarda katılım ve katkı sunması için Velayet-i Fakih ilkesi temelinde siyasi bilincin oluşturulması, Müslümanlar arasında birlik duygusunun geliştirilmesi, İslami öğretiler doğrultusunda aile kurumunun korunması ve yasalara riayet eden ve saygı duyan bireylerin yetiştirilmesi (Muhammad, 1388: 27-28).

Bu hedeflere ulaşmaya yönelik olarak, eğitim sisteminin genel hatlarıyla nihai amaçları şunlardır: İnsanın kendini ve Yaratan'ı tanıması için gerekli zeminin oluşturulması, Kur'an'ı Kerim'in esaslarına, Peygamber ve imamların sünnetine dayalı olarak inanç bağının güçlendirilmesi, Allah'ın cihan ve insan üzerindeki mutlak hâkimiyetini kabul eden öğretinin yerleştirilmesi ve bu hâkimiyetin Velayet-i Fakih doğrultusunda toplumda uygulanır kılınması, Allah'a kulluk eden ahlak sahibi

bireylerin yetiştirilmesi, her alanda ülkenin ilerlemesi için Allah'ın hâkimiyetinin ve tabiatın gizemlerinin farkında olunması, Fars edebiyatının ülkenin ulusal ve toplumsal birliğinin bir tezahürü olarak tanıtılması, İslam kardeşliği ve birliğinin, millî ve kültürel dayanışmanın güçlü kılınması, Müslümanlar arasındaki birlik duygusunun pekiştirilmesi, adalet arayanların ve mustazafların yanında yer alma ve müstekbirlere karşı mücadele duygusunun güçlendirilmesi, Müslüman ülkelere ve mahrum milletlere karşı siyasi farkındalık oluşturulması (Muhammad, 1388: 194-196).

İran'da örgün eğitim sistemi; okul öncesi, ilköğretim, ortaöğretim ve yükseköğretim olmak üzere dört kademedен oluşmaktadır. 2012 yılında eğitim sisteminde yapılan değişiklikle 5 + 3 + 4 sisteminden 6 + 3 + 3 sistemine geçilmiştir. Yani ilköğretim 5 yıldan 6 yıla çıkmış, ortaöğretim de toplamda 6 yıl sürecek şekilde üçer yıl olarak ilk ve ikinci kademe orta öğretim şeklinde ikiye ayrılmıştır. Bu programla ilkokul öğrencisi 6 yaşında okula başlayacaktır (Özlük, 2017: 736). İlkokul eğitiminin amaçları ise din, ahlak, bilim, kültür-sanat, toplum, yaşam, siyaset ve ekonomi olmak üzere 8 başlık altında ayrıntılı olarak düzenlenmiştir (Muhammad 1388: 197-201). Söz konusu başlıklar altındaki hedefler sırasıyla aşağıdaki gibidir:

Dini Hedefler:

1. Dinin usullerini bilir ve inanır.
2. Allah'ı sever ve O'nu en iyi yardımcısı olarak görür.
3. Başta Hz. Muhammed olmak üzere Ülü'l-azm peygamberlerinin ve masum imamların hayatlarını bir ölçüde tanır ve onları sever.
4. Ölümünden sonraki hayatı ve Allah nezdinde insanın işlerinden sorumlu tutulacağını bilir.
5. İslam'ın büyük şahsiyetlerine ihtiram gösterir.
6. Tevelli ve Teberri kavramlarının anlamlarını bilir.
7. Kur'an'ı okur, surelerden bazılarının tercümesini bilir ve ezbere okur.
8. Bazı kolay hadislerin tercümesini bilir.
9. Namazı doğru kılar ve namaz ile oruç hakkındaki gerekli kuralları bilir.
10. Mahrem ve namahrem fertleri tanır ve bu konudaki hükümlere uyar.
11. İbadet yaşına ulaştığında uygulanması gereken hükümleri bilir ve onlara uyar (kızlar için).
12. Helal ile haramı tanır ve bunların hükümlerine uyar.
13. İyiliği emretme ve kötülükten menetmenin anlamlarını bilir.

14. Allah yolundaki mücahitlere ve şehitlere ihtiram gösterir.
15. Önemli ve mukaddes zamanlar ile mekânları bilir.
16. Camide bulunmaya ilgi gösterir ve (cami) adaplarını bilir.

Ahlaki Hedefler:

1. Doğru ve güvenilirdir.
2. Kibar ve merhametlidir.
3. Kendi sözüne sadıktır.
4. Tevazu ve iffet tezahürleri onda görülmektedir.
5. Büyüklere saygıyı bir vazife olarak görür ve onların fikirlerini önemser.
6. Velilerine itaat eder.
7. Cesur ve sabırlıdır.
8. Temizdir ve temizliği sever.
9. Günlük ödevlerini kendisi yapar.
10. Başarıya ulaşmak için çaba gösterir.
11. İslami giyimi sever ve riayet eder.
12. Boş zamanlarını münasip faaliyetler ve oyunlarla geçirir.
13. Ümitli ve neşelidir, sorunlarla karşılaşmaktan korkmaz.
14. Görünümü tertiplidir.
15. Diğerlerinin kendisine yaptığı yanlış ve hataları affeder.
16. Diğerlerine karşı olan davranışlarının bir nedeni vardır.
17. Başkalarıyla irtibat kurarken sevecen ve dostane kelimelerden faydalanır.
18. Kendi işleri için arkadaşlarına zahmet vermez.
19. Sınıf arkadaşlarına ve akranlarına yardımcı olur.
20. Uygun olmayan davranışları için özür diler ve davranışını düzeltir.
21. Nizam ve disipline evde, okulda ve toplum içinde riayet eder.

Bilimsel Hedefler:

1. Fars diline aşinadır, kitap ve gazetelerden istifade edebilir.
2. Düşünmede, dinlemede, amacını anlatma ve konuşmada, okuma ile yazmada ve hesap yapmada yeterli ölçüde yeteneklidir.
3. Bilginin hayattaki ehemmiyetinin ve değerinin farkındadır.
4. İşleri doğru yapmakta bilimin yerinin bir dereceye kadar farkındadır.

5. Toplum içinde yaşamak için temel becerileri edinmiştir.
6. Kendi öğrenme şeklini bilir.
7. Kitap okumaya ilgilidir.

Kültür ve Sanat Alanındaki Hedefler:

1. Doğanın güzelliklerine önem verir ve bunların uyumunu sever.
2. Sanatsal alanda tabiat unsurlarının güzelliklerinden örnek alır.
3. Sanat eserlerini gözlemlemekten hoşnutluk duyar.
4. Kendi sanatsal zevkini ve yaratıcılığını faaliyetlerle gösterir.
5. Bazı ünlü sanat eserlerine aşinadır.
6. Münasip şiir ve kıssaları okumaya ilgi gösterir.
7. İslami-İran'ın kültür ve toplumsal adaplarının bazılarını bilir ve onlara değer verir.

Toplumsal Hedefler:

1. Aileye, arkadaşlara ve komşulara olan sorumluluklarını bilir.
2. Evin üyelerini sever ve ev işlerinde onlara yardımcı olur.
3. Okulda öğretmenlere ve yöneticilere saygı gösterir.
4. Kendi hakkından memnundur ve diğerlerinin haklarına riayet eder.
5. Hakkını doğru yollardan almaya çalışır.
6. Sınıf arkadaşlarını sever ve onlara yardım eder.
7. Başkalarıyla iş birliği yapmayı sever.
8. Oyun ve faaliyetlerde gruplara katılım sağlar.
9. Okul kurallarını bilir ve onlara uyum sağlar
10. Toplumsal kurallara uymaya özen gösterir.
11. Kendisine verilen görev ve sorumluluklara bağlıdır.
12. Başkalarının kendi davranışlarını düzenlemeye yönelik fikirlerini kabul eder.
13. Başkalarının hatalarını saygılı bir şekilde uyarır.
14. Başkalarının hizmetlerini takdir eder ve onlara teşekkür eder.
15. Konuşma adabına itibar eder.
16. Vatanına ve halkına hizmet etmeyi sever.

Yaşamsal Hedefler:

1. Duyularını iyi korur ve faydalanır.
2. Otururken, yürürken ve fiziksel kuvvetini kullanırken doğru hareket eder.
3. Birey ve halk sağlığına riayet eder.
4. Çevreyi koruma noktasında özenlidir.
5. Sağlığını korumayı bilir ve buna riayet eder.
6. Hastalıklara karşı sağlığı korumanın önemini bilir.
7. Kendisinin ve başkalarının sağlığının korunması için çaba gösterir.

Siyasi Hedefler:

1. İran İslam Cumhuriyeti'nin yönetim modelini tanır, ülkenin bayrağına saygı gösterir ve millî marşını ezberden okur.
2. İran İslam Cumhuriyeti'nin kurucusunu tanır ve onu yüceliğiyle anar.
3. Toplumun ilerlemesi için bağımsızlık ve özgürlük kavramlarının önemini bilir.
4. Din devletine ve Velayet-i Fakih'e ilgilidir.
5. Müslümanları sever ve onların işlerine kayıtsız kalmaz.
6. İranlı farklı kavimleri tanır ve onlarla dayanışma duygusu içindedir.
7. Adaleti ve hakkını arayan insanları sever.
8. İslam'ın ilk dönemlerindeki kâfir ve müşrik kimseleri tanır ve onların Peygamber ve Müslümanlara yaptıklarını bilir.
9. Günümüzde İslam'a karşı olan kâfir ve müşrikleri tanır.
10. Ulusal birlik ve güvenlik mefhumlarına aşinadır.

Ekonomik Hedefler:

1. Çalışanları sever ve faydalı işler yapan kişilere saygı duyar.
2. Eşyalarını temiz ve tam/sağlam tutar.
3. Aylaklığı, işsizliği ve rahatlık arayışını bireyin ve toplumun yenilgisi olarak görür.
4. Kamu mallarını ulusal servet olarak görür ve onlardan doğru faydalanır.
5. Kendi malı ile başkalarının malının ayrımını bilir ve onların mülkiyetine saygılı olur.
6. Kendi yaşadığı muhitte bulunan meslekleri tanır.
7. Yerli mallardan faydalanmaya özen gösterir.

Görüldüğü üzere ilkokul öğrencileri özelinde dinsel alandan iktisadi alana yönelik verilen hedefler, İslam çatısı altında ve İnaaşeriyye kolu öğretisi doğrultusunda 1979 Devrimi'nin retorik kavramlarından olan özgürlük ve adalet peşinde bir toplum ve vatandaş tahayyülüne işaret etmektedir.

2.2. İRAN İLKOKUL DERS KİTAPLARINDA MAKBUL VATANDAŞLIK İNŞASI

Bu başlık altında “İslam Cumhuriyetinin makbul vatandaş tasavvuru hangi parametreler üzerinden inşa edilmiştir?” sorusundan hareketle araştırmanın örneklemini oluşturan Gökyüzünün Hediyeleyeri, Kur'an Öğretme, Sosyal Bilimler ve Farsça ilkokul ders kitapları doküman analizi yöntemiyle incelenmiştir.

2.2.1. Şii-Müslüman Vatandaş Tasavvuru

İran toplumunda Müslüman bir birey, öncelikle hem özel hayatında hem kamusal alanda İslam'ın getirdiği emirlere riayet eden bir kimse olmalıdır. Bununla birlikte İnaaşeriyye'nin temel öğretilerine vakıf, Hz. Muhammed'in ve imamların yaşam tarzlarını ve sözlerini örnek alan, Ehl-i Beyt'in kim olduğunu kavrayan Şii-Müslüman, devletin vatandaşı olmaktadır.

2.2.1.1. Önce Müslüman Birey

İncelemeye tabi tutulan ders kitaplarında İslamiyet'e göre her şeyin yaratıcısının, yerin ve göğün hâkiminin Allah, kutsal kitabın Kur'an olduğu ve insanlara rehberlik etmesi için peygamberlerin gönderildiği temel dini bilgileri verilmiştir. Bu bilgiler, yalnızca din eğitimi verme amacı doğrultusunda içeriği oluşturulan “Gökyüzünün Hediyeleyeri” ve “Kur'an Öğretme” ders kitaplarında değil; “Sosyal Bilgiler” ve “Farsça” ders kitaplarında da konu edilmiştir. Örneğin 1. sınıf

Farsça kitabında “*Kur’an Allah’ın kitabıdır. Kur’an biz Müslümanların dini kitabıdır. Kur’an bize dürüst olmayı ve kötü işlerden uzak durmamızı söyler.*” (1. Sınıf Farsça, 1396: 78) ifadeleriyle mensup olunan dinin temel esasları öğretilmiştir.

Hz. Muhammed’in çok yönlü kişiliğinden yola çıkılarak onun haiz olduğu özellikler, Müslüman birey inşasında yer tutar. Nitekim Allah’ın onu çok sevmesi; tüm işlere Allah’ın adıyla başlamasından, Allah’a şükretmesinden, Allah’ın emirlerine uymasından ve Kur’an’ı okumasından ileri gelmektedir. Öte yandan yemekten önce ellerini yıkaması, beden sağlığına önem vermesi ve temiz giyinmesiyle tertipli olma yönüne işaret edilmiş; Müslümanlara gerek yabancı dil öğrenmelerini öğütlemesi gerek verdiği beşikden mezara kadar okuyun tavsiyesiyle O’nun bilgiye atfettiği önem gösterilmiştir (5. Sınıf Gökyüzünün Hediyeleri, 1396: 30-34). Bu bağlamda İslam Peygamberi öğrencilerin gözünde yalnızca Allah’ın elçisi olarak dini öğretiler getiren bir kişi değil, aynı zamanda hayatın her alanında örnek alınması gereken bir modeldir.⁵⁶ Adabımuâşeret kuralları çerçevesinde “küçük-büyük herkesi selamlamak, daima tebessüm etmek fakat yüksek sesle gülmemek, kim konuşursa sözünü bitirene kadar dinlemek, bir misafir geldiğinde ayağa kalkıp selamlamak” gibi kurallara da yer verilmiştir. Hikâyelerle bu kuralların “iyi ve doğru” olmaya yönlendirdiği pekiştirilmiş; örneğin Meryem ve Masume adlı iki kız çocuğunun yüksek sesle okul bahçesinde gülmeleri ve dedikodu yapmalarını konu edinen bir metin aracılığıyla söz konusu davranışlar kötü olarak nitelendirilmiştir (6. Sınıf Gökyüzünün Hediyeleri, 1396: 61). Sesli gülmemek ve dedikodu yapmamak gibi “iyi davranış” olarak atfedilen “ahlaki” kodlar, kız çocuklar üzerinden örneklendirilerek yurttaşlığın toplumsal cinsiyet boyutuna yönelik ipuçları sunmuştur.

İyi ve ahlaklı olma tutumu, diğer yandan Allah’ı tanımak ve Allah ile yakınlık kurmanın da bir yolu olarak tanımlanmıştır. Kitaplarda öğrencilerden sık sık “yaratma, yaratıcı, yaratılış” gibi kavramları öğrenmesi ve birbirleriyle ilişkilendirilmesi beklenmiş; bunu konu edinen bir hikâyede iyi ve ahlaklı olma tutumu, söz konusu kavramların birbiriyle ilişkilendirilmesi sonucu ortaya çıkan davranış kodlarından biri olmuştur. “Ahlak” grubu adına konuşan bir öğrenci şunları söylemektedir:

⁵⁶ 27 Recep “*İyd-ı Meb’as (عيد مبعث)*”; Hz. Muhammed’in peygamberlik vazifesini üstlendiği günün, Peygamberlik Bayramı olarak İran’da kutlandığı ders kitaplarında yer almaktadır (4. Sınıf Gökyüzünün Hediyeleri, 1396: 70). İran’da resmî tatil olan bugünün, diğer bayramlara nazaran daha sönük kutlamalarla geçtiği belirtilmektedir (Demir, 2017: 180).

“Bizim grubumuz bütün olayların ve (eşyaların) şeylerin kökünü güzel ahlak ve iyi davranışlarda görüyor. Çünkü güzel ahlak ve görgü kurallarına riayet ettiğimiz zaman kendi hâlimizi, tavrımızı ve Allah’ı daha iyi tanıyabiliriz. O zaman insanın özü ile yaratana ve yaratılanı bağlayan bağ; iyimserlik, ihsan ve muhabbetle olur.” (6. Sınıf Farsça, 1396: 14).

Dini öğretiler paralelinde tanımlanan bu tutum ve davranışların yanı sıra boş zamanların da Müslüman bir bireyin geçireceği şekilde programlandığı, rejimin bu alana müdahale ettiği görülmektedir. Disiplinli olmanın önemini vurgulandığı bir anlatıda, dengeli bir günlük programda olması gerekenler şöyle sayılmıştır:

“Dengeli programlarda dinlenme ve uyku, ders çalışma, ibadet etme, eğlence bulunur ve her iş zamanında yapılır. (...) Hepimizin Allah ile dua, namaz, Kur’an yoluyla iletişim kurmaya ihtiyacı vardır. Günlük yaşantımızın bir bölümünde bu işlere vakit ayırmalıyız.” (6. Sınıf Sosyal Bilgiler, 1396: 70).

Bu doğrultuda öğrenci, boş zamanını geçirmesi için şunlara yönlendirilmiştir: Dini törenlere katılmak, Kur’an kurslarına gitmek, insanlara yardım etmek, akrabaları ziyaret etmek, “Besic Teşkilatı”⁵⁷ gibi kurumlarda sorumluluk almak, sanatsal faaliyetlerde bulunmak, sinema ve tiyatroya gitmek, türbe gibi mukaddes mekânları ziyaret etmek, spor yapmak (6. Sınıf Sosyal Bilgiler, 1396: 72). Tüm bunlarla birlikte din temelli bir toplum kimliğinin oluşturulması bireylerin giyim-kuşamının belirlenmesine kadar uzanmaktadır. “Seçtiğimiz Elbiseler Dinimize Uygun Olmalı” başlıklı bir metinde şu ifadeler yer almaktadır:

“Evde, okulda, iş yerinde, spor ve merasimlerde farklı kıyafetler giydiğimiz gibi mahrem olmayanların bulunduğu zamanlarda da münasip kıyafetler giymeliyiz. Giyim, Müslüman bir erkek veya kadın için uygun örtüyü sağlamalıdır. Hicaba riayet ve iffet bir kimsenin vakar ve haysiyetinin göstergesidir.” (6. Sınıf Sosyal Bilgiler, 1396: 85).

Verilen din eğitimi ve sorumlulukların yanı sıra bir Müslüman olarak Allah’ı tanımanın ve peygamberlerin görevini anlatmanın diğer yolu tarih metinleri olmuştur. Örneğin ilk köy ile şehirlerin ve insanlığın gelişiminde Allah’ın ve peygamberlerin rolüne vurgu vardır:

“Bugün, binlerce yıl önceki eserlere bakıldığında anlıyoruz ki insanlar bugün sahip oldukları aletlere eskiden sahip değildi ve bu nedenle hayatta pek çok zorluklarla karşılaştılar. Buna

⁵⁷ İran Devrim Muhafızları Ordusu’na bağlı teşkilattir. Humeyni’nin 26 Kasım 1979 yılında yaptığı “20 Milyonluk Bir Ordu Seberferliği (*Besic-i Ertiş-i Bist Melyoni*)” çağrısı üzerine kurulmuştur. Teşkilat gönüllü katılım esasına dayanır. Savaş döneminde ölmeyi kabul etmiş, cephelerde “kullan at” takma adını alan gençlerden oluşan bir örgüttür. İslam Cumhuriyeti, Besic’i ideal gençlik olarak görerek İslami değerlerin ve devlete duyulan sadakatin simgesi hâline getirmiştir (Khosrokhavar ve Roy, [1999] 2013: 146-148).

rağmen onlar zorlukların üstesinden gelebildiler. Zira Allah, insanlara diğer canlılara kıyasla büyük nimetler bağışlamıştır. O, karşılaştıkları zorluklara çözüm bulabilmesi için insanlara akıl bahsetmiştir. Allah, insanları yetenekli ellerle yaratmıştır. Bununla birlikte insanlara daha iyi bir yaşam yolu gösteren peygamberler gönderilmiştir.” (4. Sınıf Sosyal Bilgiler, 1396: 32).

Tarih öğretimindeki vurgunun benzeri, fen bilimleri ve coğrafya alanına giren metinlerde de görülmektedir. İnsan vücudunun parçaları ve işleyiş şeklinin Allah’ın yaratıcılığının güzelliğine işaret ettiği mesajının “Kalp, günde yüz bin kere atar. Yüce Allah, bu ağır işi bir insanın ömrü boyunca yapabilmesi için bu küçük kalbi eksiksiz yarattı.” (6. Sınıf Kur’an Öğretme, 1396: 42) şeklinde açıklanması ve doğal kaynakların Allah’ın nimeti olduğu öğretisi bunlara örnektir (3. Sınıf Sosyal Bilgiler, 1396: 36-38).

Allah’ın yarattığı bu güzellikler ve bağışladığı nimetler karşısında ise bir Müslüman daima şükretmekle mükelleftir. Şükretmek, ders kitaplarında yer aldığı üzere dini sorumlulukları yerine getirmekle mümkündür. Bununla birlikte her daim Allah’ı anmak için dua etmek de öne çıkan vurgulardandır. Örneğin yağmurlu bir günde büyükbabasının ona “Azizem, dua etmek için en iyi vakitlerden biri, yağmur yağdığı zamandır.” dediğini anımsayan bir çocuk “Bana bağışladığın hediyeler için Allah’ım seni çok seviyorum.” şeklinde dua etmektedir (3. Sınıf Gökyüzünün Hediyeleri, 1396: 9). Bunlarla beraber Allah ile konuşmanın bir diğer yolu olan namaz ibadeti üzerinde durulmuştur. Zira namaz kılmak İslam’ın emirleri doğrultusunda dinin direği ve Kur’an’ın emri, her Müslümanın vazifesi olarak tanımlanmıştır (3. Sınıf Kur’an Öğretme, 1396: 4). Allah ile konuşmanın bir yolu olarak öğretilen namaz ibadeti yine Hz. Muhammed’in hayatından örneklerle desteklenerek aktarılmıştır:

“Ezan sesi yükselince, Allah’ın Resülü ayağa kalkar, dişlerini fırçalar ve en iyi kıyafetlerini giyer, sonra saçlarını tarar ve camiye muntazam bir şekilde giderdi. Şöyle buyurdu: ‘Allah onunla konuşmak için düzenli ve hoş görünen kimseyi sever.’ Allah ile konuşmak istediğimiz zaman, temiz ve düzenli olmalıyız. Namazdan önce abdest almalıyız ve namazı güzel elbiselerle kılmalıyız.” (3. Sınıf Gökyüzünün Hediyeleri, 1396: 44).

Bu bağlamda hemen her ders kitabında namaz kılmayı teşvik eden hikâyelere ve şiirlere rastlanmaktadır. Örneğin “Uyanış Marşı” adlı şiir aracılığıyla yalnızca insanın değil diğer canlıların da yerin ve göğün hâkiminin Allah olduğunun farkında olarak O’na şükrettiği ve ibadet ettiği aktarılmıştır:

“Sabahtır, sabahtır
Allahüekber

Uykudan uyan
Bir kere daha
Senden önce kalktı
Uykudan bülbül
Uyandı
Hem gonca hem gül
Güzel serçe
Cikleyerek
Senden önce konuştu
Şükretti Allah'a
Sabah olmakta
Yüzde gülümseme
Namaz vakti
Kalk çocuk!" (2. Sınıf Gökyüzünün Hediyesi, 1396: 82).

Ayrıca günlük kılınan namazın yanında "Ayat namazı" gibi farklı namaz çeşitleri de öğretilmiştir. Yine bu namaz da Peygamber dönemi örneklerindedir. Ay ya da güneş tutulunca veya deprem gibi doğal afetler meydana gelince, Allah'ın sonsuz gücünü hatırlamak için kılınan namazın hikâyesi şöyle aktarılmıştır:

"Peygamber'in İbrahim adında bir oğlu vardı. İbrahim küçük yaşta vefat etti. Peygamber oğlunun ölümüne çok üzüldü ama sabrını kaybetmedi. Aynı gün güneş tutuldu. Halktan bazıları güneşin tutulma nedenini Peygamber'in oğlunun ölümüyle açıkladılar. Peygamber, daima insanları sapkınlıktan kurtarmaya çalışmıştır. (Bunun üzerine) Şöyle buyurmuştur: 'Güneş tutulması, üzüntü ya da mutluluğumuza bağlı değil Allah'ın kudretinin nişaneleri ve dünya düzeninin göstergeleridir.' Sonra Müslümanlara Ayat namazının nasıl kılındığını öğretti." (4. Sınıf Gökyüzünün Hediyesi, 1396: 54).

Güneş ve ay tutulduğunda kılınan bu namaz, Ehl-i Sünnet için verilen ek kitapta "güneş (*küsûf*)" ve "ay (*hüsûf*)" namazları olarak ele alınmış, altında namaz kılan ve arkada İran bayrağı dalgalanan bir resimle paylaşılmıştır (4. Sınıf Gökyüzünün Hediyesi Ek Kitap, Ehl-i Sünnet İçin İslami Eğitim ve Öğretim, 1396: 7-8):

Görsel 1: Arkada İran Bayrağı Küsuf Namazı Kılınırken

Kaynak: 4. Sınıf Gökyüzünün Hediyeleri Ek Kitap, Ehl-i Sünnet İçin İslami Eğitim ve Öğretim, 1396: 8.

Diğer yandan hem namaz kılınan hem de mübarek olarak aktarılan Cuma günü ele alınan konular arasındadır. İran’da cuma günü tatildir. Cuma gününün önemi Cuma namazının kılındığı ve ibadet edilen gün olmasındandır. Ders kitaplarında Cuma; gelmesi sabırsızlıkla beklenen bir gün olarak bir çocuğun dilinden “Benim için haftanın bir günü değil, muhteşem bir gökkuşağısın. Her haftanın bitiminde benim yaşamımın gökyüzünde beliren güzelsin.” (5. Sınıf Gökyüzünün Hediyeleri, 1396: 44) ifadeleriyle anlatılmıştır. Bu bağlamda Cuma; aile üyelerinin bir araya geldiği, gusül abdestinin alındığı, ibadet edilen ve Cuma namazının kılındığı, yakınların ziyaret edildiği, iyilik yapıldığı, türbe ziyaretlerinin gerçekleştirildiği ve Mehdi’nin görüneceği bir gün olarak tasvir edilmiştir (5. Sınıf Gökyüzünün Hediyeleri, 1396: 45-47). Cuma gününün önemi İsnâaşeriyye’nin ilk İmamı Ali’den aktarılan bir cümle ile pekiştirilmiştir: “Cuma, haftanın en güzel günüdür.” Bu anlatıda görüldüğü üzere Müslüman bir birey İslam dininin kula yüklediği sorumluluklarıyla birlikte mensup olunan mezhebin esaslarını da gözetken bir kimsedir. Bu sorumluluklar “ideal Müslüman”ı aynı zamanda “iyi insan” yaratısını ve “iyi vatandaş” inşasını beraberinde getirecektir.

2.2.1.2. Makbul Aile

Sosyal bilgiler ders kitaplarıyla toplumun en küçük birimi olarak üzerinde durulan aile müessesinin⁵⁸ önemi öğrencilere verilmeye çalışılmıştır. Nitekim İslam, aile müessesesine önem veren ve ailede anne, baba ve çocukların rollerini tanımlayan bir dindir. Aile ve ev kavramı, kötülöklere karşı güven ve sıcaklık dolu terimlerle ele alınmış “Ev” adlı şiirle bu değerlerin önemi aktarılmıştır:

“Yorgun varıyorum yağmurda ve rüzgârda
Şapka, ceket ve deri çanta ile
Ev kucağını her zaman yüzüme
Bana doğru sıcaklıkla açıyor
Küçük ve tatlı kız kardeşim
Bana doğru oyuncaklarıyla koşuyor
Annem porselen vazunun içine
Yasemin ve karanfil koyuyor
Annem lezzetli bir çorba pişirmiş
Bir arada oturarak bekliyoruz
Her akşam olduğu gibi babam gelene kadar
Akşam yemeği soframızı kuruyoruz
Kışın ve yazın
Bizim güvenli evimiz korunaktır
Keder, acı ve özlem zamanında
Huzur ve dayanak yeridir” (3. Sınıf Sosyal Bilgiler, 1396: 44).

Ders kitaplarında Allah’ın yaratıcı olduğu, İslam dininin esasları ve İslam Peygamberi Hz. Muhammed hakkında verilen temel bilgileri izleyen faaliyetler okulda öğrenilen bilgilerin evde anne ve baba aracılığıyla pekiştirilmesi üzerinedir. Zira verilen vatandaşlık eğitimi, okul ve ailenin iş birliği ile hayata geçecektir. Bu doğrultuda aileler dindar bir evlat yetiştirmekle yükümlü kılınmıştır. Kitaplarda verilen hikâyeler aracılığıyla çocukların nasıl bir aileye sahip olmaları gerektiği tasavvur edilmiş, Kur’an okuyan ve namaz kılan ailelerin görsellerine kitaplarda çok sık yer verilmiştir. Namaz kılmanın önemi hem okulda hem evde ebeveynler tarafından öğrencilere öğretilen bir ibadet olarak kitaplarda yer almıştır. Bu ibadet okulda öğretmen, aile içerisinde ise rol model olan anne ve baba figürleriyle

⁵⁸ Hasan Ali Yücel, “İyi Vatandaş İyi İnsan” adlı eserinde aileyi insanın üç çevresinden biri olarak tanımlar ve toplumda ahlak kurallarının benimsenmesinde ailenin rolüne vurgu yapar. Ona göre ahlak kuralları, iyi vatandaş ve iyi insan olabilmek için ferden iyi anne, iyi baba, iyi kardeş ve iyi evlat olmasını lüzumlu kılmaktadır ([1956] 2016: 125).

anlatılmıştır. Sabah ve akşam evinde namaz kılan çocuk, öğle vakti okulda namaz kılmaktadır:

“Bu komşunun horoz sesidir. Uyandım. Ezan sesi duyuluyor. Annem, beyaz çarşafıyla namaz kılmaya hazır. O bana sabah iki rekât namaz kılınacağını öğretti ve güneş doğduğunda namaz vaktinin biteceğini söyledi. (...) Öğlen oldu, güneş gökyüzünün tam ortasında. Ezan sesi medresenin bahçesinde duyuluyor. Ben ve arkadaşlarım abdest alırsak ve namazhaneye gideriz. Ben namazı toplu kılmayı seviyorum. Öğretmenim gün batımına kadar vaktimiz olduğunu söyledi. (...) Güneş batıyor. Ezanın güzel sesi mahalle camisinden duyuluyor. Babam dedi ki ‘Ezan bizi namaza davet ediyor.’ Babam ve annem hep birlikte camiye gittik. Ben namazı camide kılmayı seviyorum.” (2. Sınıf Gökyüzünün Hediyesi, 1396: 80).

Kur’an Öğretme derslerinde Kur’an öğrenen öğrencilerin ailelerine kitap sonunda verilen hitaplar bu durumun açık göstergesidir. Okulların tatile girdiği fakat Kur’an okumanın tatile girmediği mesajı taşıyan metinde 1. sınıf öğrencilerinin velilerine şöyle seslenilmektedir:

“Biz, çocuklar için en iyi örnek modeliz. Günlük Kur’an okumayı deneyelim, onlara daima Kur’an okumamız gerektiğini öğretilim. Diğer yandan çocukların, Kur’an okuma yeteneklerini ödev ve tekrar ile güçlendirmeleri gerekir. Çocuklarınızı teşvik edin, yaz boyunca düzenli bir çalışma planıyla yaz için programlanan ders kitabı ve alıştırmalarına çalışın, okuyun. Bu öğrenmeyi pekiştirmenin yanı sıra onu Kur’an-ı Kerim ile daha yakın kılar. Eğer mümkünse çocuğunuzu camilerde Kur’an gruplarına ya da Darül Kur’an veya okulun yaz kamplarına katılması için teşvik edin. Bu konuda onun gayret ve hevesine dikkat edin ki program onu zorlamasın. İlgili olduğu her zaman, ondan yaz programında yer alan Kur’an ayetlerini sizin için okumasını isteyin.” (1. Sınıf Kur’an Öğretme, 1396: 81).

Farklı bir örneğe, Ehl-i Sünnet için verilen ek kitapta rastlanmaktadır. Öğretmen, öğrenciden ailesiyle Hüseyin hakkında konuşmasını ister. Bu, aynı zamanda Ehl-i Sünnet’e mensup öğrencilere verilen eğitimde de Şii motiflerin öne çıkarıldığının göstergesidir:

“İmam Hüseyin’in dönemin baskıcı yönetimine karşı olan muhalefeti önemlidir çünkü diğer insanlar sükût içindeyken o yönetime karşı durdu. Ailemden bu konu hakkında benimle konuşmasını istiyorum.” (3. Sınıf Gökyüzünün Hediyesi Ek Kitap, Ehl-i Sünnet İçin İslami Eğitim ve Öğretim, 1396: 4).

Bununla birlikte ibadet edilen, büyüklere saygı duyulan ve yardımlaşma üzerinde kurulan ev, ideal bir ev olarak tasvir edilmiştir. Örneğin “Evde, hepimiz Allah’a ibadet ederiz ve bahsettiği nimetler için şükrederiz.” (3. Sınıf Sosyal Bilgiler, 1396: 45) ifadesiyle dini görevlerin yerine getirildiği bir aile modeli çizilmiştir.

Bununla beraber “Onlara öf bile deme.” (İsrâ 17/23) meali taşıyan ayet örnekleriyle çocukların büyüklerine saygılı olması ve özellikle anne ile babaya iyi davranması öğütlenmiştir. Öte yandan aile, toplumsal olarak da sorumluluk bilincinin kazandırılmasında önemli bir rol oynar. Evdeki işler için bir iş bölümü şeması oluşturulmuş; anne yemek yapmak ve bulaşık yıkamakla baba ise alışveriş yapmak ve dışarıya çöp çıkarmakla, ailenin diğer fertleri şahsi işlerini yapmakla yükümlü kılınmıştır (3. Sınıf Sosyal Bilgiler, 1396: 26).

Yukarıda sunulan örneklerden görüldüğü üzere, İslam Cumhuriyeti makbul vatandaşını inşa ederken bütünlüğü hedefleyerek çocukların okul dışındaki vaktini de düzenlemeyi amaçlamıştır. Bu durum çocukla birlikte ailenin de İslamlaştırılma sürecinin bir parçası olduğunun göstergesi olmuştur. Makbul ailenin fertlerinden olan kadına da tüm bunların yanında devlet ideolojisi doğrultusunda bir rol biçilmiş; makbul kadın ise daima inancını muhafaza eden tutumlarla ön plana çıkmıştır.

2.2.1.3. Makbul Kadının İnşası ve Örnek Kadın Figürler

İran’da Müslüman ve Şii kadın vatandaşın inşası ilkökul 3. sınıftan itibaren başlamaktadır. 3. sınıfta 9 yaşında olan kız çocuklarının ibadet etme yaşına geldikleri kabul edilmekte; bu doğrultuda 9 yaşına giren kızlar için okulda 9 yaş törenleri (جشن تکلیف) düzenlenmektedir. Ailelerin davet edildiği, keklerin yapıldığı ve hediyelerin hazırlandığı 9 yaş törenleri tam bir kutlama havasında geçer. Aynı zamanda devrim sonrası gelen zorunlu örtünme doğrultusunda kız çocuklarını örtünmeye özendiren unsurlara vurgu vardır. Bu törenlerde okul müdüründen gelen bir tebrik kartında şu ifadeler yer alır:

“Gökkuşağının Allah’ının Adıyla

Şefkatli Bağışlayan Allah

Güzel Dostlarımıza Selam

Değerli kızlarımızdan bazıları için 9 yaş töreni düzenleneceğinin haberini aldık. Biz bu büyük gün için sizi tebrik ederiz. Bu yıl büyük bir makama ulaştınız. Bu yıldan itibaren hepimiz için ibadet okulunda güzel bir karne düzenlenmiştir. Bu karnede her işin karşılığında puan vardır. Biz iyi puanları çok severiz dolayısıyla her zaman güzel şeyler yapın ve Allah’ı memnun

etmeye çalışın. Sizin iyi ve yardımsever insan olmanız ve kötü şeylerden uzak durmanız için Allah'ın emirlerini doğru bir şekilde yapma yolunu din âlimleri size öğretiyor. Çocuklar, birbirinize bakın. Bu çarşafarla ne kadar güzel ve sevimli olduğunuzu görün. Allah namaz vakti sizi bu güzel kıyafetlerin içinde gördüğünde ve sözlerinizi işittiğinde sizi çok sever. Tahmin etmiş olmalısınız, biz kimiz? Doğru, biz Allah'ın melekleriyiz.” (3. Sınıf Gökyüzünün Hediyeleri, 1396: 39).

İbadet yaşına ulaştıkları vakit kız çocukları, bu törenlerde hep birlikte ilahi söylemekte ve “çiçekli beyaz” çarşaf giyerek namaza durmaktadırlar. Bu eğitim, okulda verildikten sonra evde de devam etmektedir. Evde devam eden bu eğitim, bir yandan bir annenin 9 yaşındaki kızının doğum gününde ona seccade hediye ederek onu ibadete teşvik etmesiyle (3. Sınıf Gökyüzünün Hediyeleri, 1396: 51); diğer yandan Pervane adlı bir kız çocuğunun annesiyle birlikte misafirlğe giderken saçlarını renkli bir şal ile örttüğü örneği ile pekiştirilmiştir (3. Sınıf Gökyüzünün Hediyeleri, 1396: 68). Annesinin de örtüsünü örtmesi ve ona “Aferin çiçeğim.” şeklinde cevap vermesi, vatandaşlık eğitiminde kızlarını yetiştiren annelere de düşen rolü göstermektedir. Nitekim bu hikâyenin konu edildiği görselle birlikte anne ile 9 yaşındaki kızının örtünme biçimine de yer verilmiştir. Ayrıca “Cennetteki kadınlar (huriler) saklı inciler gibidir.” (Vakıa 56/23) anlamı taşıyan ayet verilerek örtünmenin dindeki yerine işaret edilmiştir.

Görsel 2: Pervane Aynada Kendine Gülümseyerek Saçını Örterken

Kaynak: 3. Sınıf Gökyüzünün Hediyeleri, 1396: 66.

Hikâye biçiminde örneklendirilen öğretiden sonra kız çocuklarına seslenilen bir metinle örtünmenin esasları ve kimin namahrem kimin mahrem olduğunu öğrenmeleri hedeflenmiştir:

“Kızlar, namahrem olan yerlerinizi örtmeniz farzdır. Ama yüzünüzü örtmenize gerek yoktur. Aynı şekilde bileklerden parmaklara kadar örtünmenize gerek yoktur. Büyükbaba, baba, erkek kardeş, amca ve dayı gibi kimseler mahrem değildir. Onların yanında başlarımızı örtmenize gerek yoktur. Ama geri kalanlardan, örneğin kız kardeşinizin eşi, amca oğlu, dayı oğlu, teyze oğlu gibi erkekler kızlar için namahremdir.” (3. Sınıf Gökyüzünün Hediyesi, 1396: 68).

Öğrencilere temel öğretiler verildikten sonra İslam tarihinde ve Şiiilikte önem atfedilen kadın figürlerin de hayatlarından kesitler verilerek kız çocuklarına örnek almaları gereken modeller sunulmuştur. Hz. Muhammed’in “Cennetteki en iyi kadınlar; Meryem, Hatice, Fatma ve Asiye’dir.” sözünden hareketle bu isimlerle birlikte kızı Fatma da kitaplarda yer alan örnek kadındır.

“İlk Müslüman Kadın” başlığıyla ele alınan Peygamber’in ilk eşi Hatice, Mekke’nin Yüce Hanımı sıfatıyla tasvir edilmiştir. Hatice’nin ele alındığı metinde, Hira Dağı konuşturularak onun “dağın yokuşlarını çıkararak Peygamber’e yemek ve su götürdüğü” anlatılmıştır. Hatice’nin önemi, başlığın işaret ettiği üzere ilk Müslüman kadın olmasından ve Peygamber’in yanında durarak zorluklara göğüs germesinden ileri gelmektedir.

“İslam düşmanları, Peygamber ve yarenlerini üç yıl boyunca kuşatma altında tuttu ve onları su ve yemekten mahrum bıraktı. Bu fedakâr hanım ve iki yaşındaki kızı Fatma, bu süre boyunca orada kaldılar ve aynı zorluklara katlandılar. O, yıllarca zenginlik içinde yaşamasına rağmen acılara ve aç kalmaya dayandı. Tüm varlığını, Peygamber’e ve yarenlerine yardım etmek için harcadı.” (4. Sınıf Gökyüzünün Hediyesi, 1396: 89).

Peygamber’in ilk eşinden sonra ele alınan örnek kadın ise Ali’nin eşi ve Peygamber’in kızı Fatma olmuştur. Fatma’nın babasına olan saygısına ve ilgisine karşın Peygamber’in ona olan ilgisine değinilerek aynı zamanda örnek bir baba-kız modeli sunulmuştur. Bunların yanı sıra Fatma’nın bilgeliğine ve sabrına vurgu vardır:

“Hz. Fatma dünyadaki en iyi ve en yetenekli kadındır. (...) Peygamber ona “Ümmü ebihâ” yani babasının annesi derdi. O, Ali’nin eşi, Hasan ve Hüseyin’in annesidir. Hz. Zehra (diğer adı) bilge bir kadındı. O sabırla Medine kadınlarının sorularını cevaplar ve onlara rehberlik etmekten yorulmazdı.” (3. Sınıf Gökyüzünün Hediyesi, 1396: 74).

Ali ve Fatma’nın kızı olan Zeynep⁵⁹ özellikle Şiiiler tarafından önem atfedilen ve üzerinde durulan diğer kadındır. Zeynep’in Kerbela hadisesinde kardeşi Hüseyin’in

⁵⁹ Zeynep, Şii matem literatüründe ve halk nezdinde önemli bir kadın figürdür. İmamlardan sonra ismi en çok anılan şahsiyetler arasında yer aldığı ifade edilir. Onun Kerbela olayı sonrasında Şam’da Yezid’in sarayında söylediği sözler cesaret örneği olarak sürekli dillendirilmekte ve kadınların onu örnek almaları gerektiği vurgulanmaktadır (Demir, 2017: 177).

yanında yer alması ve esir alınan kadınlardan biri olarak Yezid'in sarayına götürüldüğünde Yezid'e karşı çıkması, onun "Kahraman Kadın" başlığıyla zikredilmesine neden olmuştur. Kardeşi Hüseyin öldürülmesine rağmen, Zeynep Yezid'in karşısında "düşmana karşı başı dik ve güçlü" tasvir edilmiştir. Yüksek sesle Yezid'e "Yezid, bir düşün. Bize kötü davrandın ve bizi mahkûm gibi buraya getirdin. Biz hor görüldük sen aziz mi oldun?" (3. Sınıf Gökyüzünün Hediyeleleri, 1396: 30) sözlerini söylemiştir. Onun bir kadın olarak zulüm ve haksızlık karşısında susmaması, zalim yönetimlere karşı kadınların mücadele ettiği mesajını taşımaktadır:

"Allah, İmam Ali ve Hz. Fatma'ya bir kız hediye etti. Allah'ın Resülü çok mutlu oldu ve adını Zeynep koydu. Zeynep, İmam Hasan ve İmam Hüseyin'in yanında büyüdü. Dinin emirlerini babası ve annesinden öğrendi. İmam Hüseyin ailesiyle Kerbela'ya gittiğinde Zeynep abisinin yanındaydı. O Kerbela'da hadiselerden sonra birçok zorluğa dayandı. Bu nedenle sabrı, cesurluğu ve fedakârlığı ile bilinir." (3. Sınıf Gökyüzünün Hatıraları, 1396: 32).

Firavun'un eşi ve Peygamber Musa'ya iman eden Asiye de öğrencilere örnek olarak sunulan kadınlardandır. Musa Peygamber henüz bebekken Nil nehrinde bulununca saraya getirilmesi üzerine Mısır Kralı Firavun bu çocuğu istememiş fakat eşi Asiye ısrarcı olarak onu evlat edinmek istemiş, bakımını üstlenmiş ve Musa peygamber olduğunda ona iman etmiştir. Bu hikâyede de zalime karşı mücadele eden bir kadın profiline rastlamak mümkündür:

"Bu mümin kadın, dünyanın en iyi kadınlarından biridir. O nefesinin sonuna kadar Firavun'un zulmüne karşı koydu ve cesurca vefat etti. Asiye, imanlı erkeklere ve kadınlara zalimlerle mücadeleden korkmamalarını öğretti. Allah Kur'an'da bu kadını, müminlere örnek olarak tanıtmıştır." (4. Sınıf Gökyüzünün Hediyeleleri, 1396: 17).

Son olarak ele alınan diğer kadın figür İsa Peygamber'in annesi Meryem olmuştur. Meryem'e, isminin bir sureye karşılık gelmesi⁶⁰ ve Allah tarafından örnek mümin olarak tanıtılması bakımından önem atfedilmiştir (5. Sınıf Gökyüzünün Hediyeleleri, 1396: 18). Zira Meryem'in daima dua odasında (mihrap) ibadet ettiği ve Tanrı tarafından ona pek çok nimet bahşedildiği üzerinde durulmuştur:

⁶⁰ İranlı bir kız öğrencinin havaalanında Helen adında yabancı bir kızla tanışması sonucu Müslümanların Meryem'i tanıdıkları ve ona saygı duyduklarını ele alan bir diyalogla verilmiştir (5. Sınıf Gökyüzünün Hediyeleleri, 1396: 18).

“Hz. Meryem dua odasında (mihrab) dua ederken seccadesinin kenarında duran rengarenk meyveler, Hz. Zekerriyya’nın⁶¹ (Meryem’in teyzesinin eşi) dikkatini çeker. Hz. Meryem duasını bitirdikten sonra Hz. Zekerriyya’yı selamlayarak mandalina, üzüm, nar, armut dolu meyve sepetini uzatır. Hz. Zekerriya ‘Sonbahar meyveleri mi? Şimdi? Baharın başında mı?’ diye şaşkınlıkla sorar. Hz. Meryem ise ‘Bu meyveler cennetin meyveleridir. Tanrı dilediğinde herkese pek çok nimet verir.’ der.” (4. Sınıf Kur’an Öğretme, 1396: 53).

Meryem ve Asiye isimlerine, Ehl-i Sünnet için verilen kitapta da imanlarına vurgu yapılarak şu ifadelerle yer verilmiştir:

“Kur’an’da çevresine aldanıp inancından vazgeçmeyen Meryem adında bir kızın ve Asiye adında bir kadının ismi yer alır. İslam tarihi boyunca kızlar ve kadınlar iman kalesini hiç boş bırakmadıklarını kanıtlamışlardır.” (5. Sınıf Gökyüzünün Hediyeleri Ek Kitap, Ehl-i Sünnet İçin İslami Eğitim ve Öğretim, 1396: 24).

Yukarıda sunulan örneklerde görüldüğü üzere makbul kadını öne çıkaran en temel özelliği inancına sadık kalması ve bunun yanında kadınların da “zalim ve dinsizlere” karşı aktif bir mücadele verdikleri öğretisi olmuştur. 6. Sınıf Sosyal Bilgiler ders kitabında Irak ile olan savaşta, cephelerde yer almayan kadın ve kız çocuklarının cephe arkasındaki yardımları tasvir edilmiştir:

Görsel 3: Cephe Arkasındaki Kızların ve Kadınların Savaşa Yardımları

Kaynak: 6. Sınıf Sosyal Bilgiler, 1396: 123

⁶¹ Peygamber Zekerriyya, bu mucizenin yanı sıra Allah’tan bir oğul istemiş ve duası kabul olmuştur. Burada dikkate değer husus, kendinden sonra halef bırakması için oğul istemesi olmuştur: “Hz. Zekerriyya’nın dudakları yavaşça hareket etti ve yanaklarından gözyaşları döküldü. İç çeker gibi bir ses mihrabı doldurdu: ‘Allah’ım, geriye benden çocuk kalmadı ve ömrüm sona eriyor. Şimdi her zamankinden fazla peygamberliği birine emanet etme gerekliliğini hissediyorum. Allah’ım, sen Meryem için cennetten gıda (rızk) gönderensin! Baharda sonbahar meyveleri! Yazda kış meyveleri! Allah’ım bana layık ve iyi bir halef bağışla!’ (...) Hz. Zekerriya doğan Hz. Yahya’ya şöyle der: ‘O, benden sonra Allah’ın resulüdür. Çocukken peygamberlik makamına ulaştı.’” (4. Sınıf Kur’an Öğretme, 1396: 77-78).

Görüldüğü üzere İran’da kadınlar ve kız çocukları hem inançlı hem de “zalim” yönetimlere karşı verilen mücadeleye ortak olan aktörler olarak ders kitaplarında yer almışlardır.

2.2.1.4. İlk İmam ve İslam Toplumunun Lideri Ali

Şiiliğin dayandığı en temel öğretisi, İslam Peygamberi’nin vefatından sonra yönetimin damadı Ali’ye ait olduğu ve halefi olarak Peygamber tarafından tayin edildiği inancı oluşturmaktadır. Peygamber’in Gadir-i Hum’da Ali’nin vekil tayin edilmesine karşın Ehl-i Sünnet’e göre ilk halife olan Ebubekir’in, “bir grup halktan” bey’at aldığı, yani Ali’ye haksızlık yapıldığı vurgulanmıştır. Öte yandan yine Ehl-i Sünnet’e göre Üçüncü Halife Ömer’in yönetiminde ise bazı yöneticiler tarafından halkın “zulüm” gördüğü ifade edilmiş; buna karşın Ali’nin halifeliği “sade” bir yaşama ve “adaletin” hâkim olduğu bir yönetimle tasvir edilmiştir (5. Sınıf Sosyal Bilgiler, 1396: 92).

Ali’den ders kitaplarında daima övgüyle söz edilmiş, Peygamber’in yanında olduğu olaylara yer verilerek şahsiyeti yüceltilmiştir. Örneğin Hira Dağı’nın tepesinde Allah’ın Peygamberi ile ibadet eden, Mekke’nin fethinde Hz. Muhammed’in omuzlarına çıkarak putları Kâbe’nin yukarısından atan⁶² ve Kâbe’nin etrafında genç yaşta Peygamber’in arkasında namaz kılan bir kişi olarak tasvir edilmiştir (5. Sınıf Gökyüzünün Hediyeleri, 1396: 61). Bu anlamda Hz. Muhammed’in haleflerini halka açık bir şekilde çok defa tanıttığı teması hâkimdir:

“İslam Peygamberi, haleflerini ve önderlerini halka çok kez tanıtmıştır: Bir hadiste şunu okuyoruz: ‘Benden sonra halefim Ali, ondan sonra iki torunum Hasan ve Hüseyin’dir. Sonra Hüseyin’in dokuz çocuğu sırasıyla onun halefidir. Onların sonuncusu ise insanların gözüne görünmeyen Mehdi’dir.’” (6. Sınıf Gökyüzünün Hediyeleri, 1396: 36).

⁶² Ali’nin Kâbe’de putları kırdığı vurgusu ders kitaplarına sıkça yapılmıştır. Örneğin 2. Sınıf Kur’an Öğretme kitabında, “Mekke’nin Fethi” başlıklı metinde dinini savunmak amacıyla Medine’den Mekke’ye hareket eden Hz. Muhammed’in kıssası anlatılırken Ali’nin de putları kırdığına vurgu vardır. Öte yandan kitabın diğer bölümlerinde “Putları Kıran Kahraman” başlığıyla ise İbrahim Peygamber’in putları kırma kıssasına yer verilmiştir. En nihayetinde Devrim Lideri Humeyni’de putları kıran bir lider olarak tasvir edilmiştir. Bu doğrultuda öğrencilere hem Ali’nin mücadelesinin peygamberlerle benzerlik gösterdiği hem de Humeyni’nin mücadelesinin Ali ile örtüştüğü mesajı verilmek istenmiştir.

Şiilerin Ali'nin halef olarak tayin edildiği yönünde sundukları önemli delillerden olan Peygamber'in "Ben her kime amir ve rehber isem Ali, onun rehberi ve amiridir." sözünü söylediği 18 Zilhicce 10 (17 Mart 632) tarihinde meydana gelen Gadir-i Hum hadisesi, çok defa ders kitaplarına konu edilerek Peygamber'in Ali'nin elini tuttuğu görselle birlikte bu ifadeye yer verilmiştir. Bu olayın Gadir-i Hum Bayramı olarak her yıl İran'da yaşlı, genç, büyük, küçük herkes tarafından toplumda coşkuyla kutlandığı ve olayın canlı tutulmaya çalışıldığı ifade edilmiştir (5. Sınıf Gökyüzünün Hediyeleri, 1396: 58).

Görsel 4: Gadir-i Hum'da Peygamber Ali'nin Elini Kaldırırken

Kaynak: 5. Sınıf Gökyüzünün Hediyeleri, 1396: 59.

Ali'nin hilafetini destekleyen diğer örneklerle 3 ve 6. sınıf Kur'an Öğretme kitaplarında rastlanmaktadır. "Zafer Sabahı"⁶³ başlıklı bir metinde Medine'ye saldırmak isteyen düşmanlara karşı yenilen Müslümanların, son olarak Hz.

⁶³ "Bir gün bir adam koşa koşa Peygamber'in yanına geldi ve sıkıntılı bir şekilde konuştu: 'Düşmanlardan bir kısım Medine çölünün etrafında toplanmış ve Medine'ye saldırmak istiyor.' Peygamber camiye gider ve bu mevzuyu halkla konuşur. Müslümanlardan bir kısmı savunma için hazırlandı ve düşmana doğru hareket etti. Fakat onları yenemediler ve birkaç gün sonra Medine'ye geri döndüler. Müslümanlardan birkaç diğer grup düşmanla savaşmaya gittiler fakat kazanamadılar ta ki Peygamber Hz. Ali'den ordunun başında savaşa gitmesini isteyene dek. Hz. Ali ve Müslüman gruplar birçok zorlukla düşmana gittiler ve onlarla cesurca savaştılar. Allah'ın yardımıyla kazandılar. Peygamber Medine'de İslam ordularını beklerken ansızın vahiy meleği geldi ve Adiyat suresini okudu. Allah bu sureyi Peygamber'e Hz. Ali'nin ordusunun zafere ulaştığını bildirmek için gönderdi. Peygamber sevinçle zaferin haberini Müslümanlara duyurdu ve herkes mutlu oldu. İslam ordusu Medine'ye döndüğünde Peygamber onları karşıladı ve mutlu bir şekilde Hz. Ali'ye şöyle söyledi: 'Allah ve peygamberi senden razıdır.'" (3. Sınıf Kur'an Öğretme, 1396: 117-119)

Muhammed'in isteği üzerine Ali'nin başında olduğu bir orduyla savaşa gitmesi ve savaşın kazanılması anlatılırken; "Ordusuz Fatihler" başlıklı diğer metinde Peygamber'in Necranlı Hristiyan âlimlerle yaptığı mübahaletede⁶⁴ "en sevdikleri ve yakınlarıyla" yani Ali, Fatma ile torunları Hasan ve Hüseyin ile gitmesi vurgulanmıştır. Bu olay, Peygamber'in onları abası altına aldığı bir görselle verilmiştir.

Görsel 5: Hz. Muhammed Ali, Fatma ile Hasan ve Hüseyin'i Abası Altına Alırken

Kaynak: 6. Sınıf Kur'an Öğretme, 1396: 72.

Verilen örnek olaylar, Peygamber'in hadisleri ve görsellerle birlikte Peygamber'den sonra Ali'nin liderlik hakkı ve bununla beraber Ali'nin eşi Fatma ile çocukları Hasan ve Hüseyin'in de ayrıcalıklı konumu öğrencilere birçok metin aracılığıyla öğretilmiştir. Bu anlamda makbul vatandaş; Şiiliğin temel savları doğrultusunda Peygamber'in toplumda Ali'yi ve ailesini "daima ön planda" tuttuğu öğretilmesine bağlı bir prototip olarak şekillenmektedir.

⁶⁴ Mübahaletesi Al-i İmran suresinin 61. ayetidir. Bu olay, İslam Peygamberi'nin Hristiyanları İslam'a davet etmesi fakat Hristiyan âlimlerin ikna olmaması üzerine o esnada Peygamber'e Mübahaletesi ayetinin inmesine; bu ayetten sonra mübahaletesi merasimine giden Hz. Muhammed'in ordu ile gelmesi beklenirken söz konusu dört kişiyle gitmesine dayanmaktadır (6. Sınıf Kur'an Öğretme, 1396: 70-73). Ayet şöyle der: "Sana (gerekli) bilgi geldikten sonra artık kim bu konuda seninle tartışacak olursa de ki: 'Gelin, oğullarımızı ve oğullarımızı, kadınlarımızı ve kadınlarımızı çağıralım. Biz de siz de toplanalım. Sonra gönülden dua edelim de, Allah'ın lanetini (aramızdan) yalan söyleyenlerin üstüne atalım.'" (Al-i İmran 3/61)

2.2.1.5. Ehl-i Beyt ve İmamların Yüceltilmesi

Öğrencilere “Peygamber’in Ehl-i Beyti” başlıklı metinle Ehl-i Beyt mensuplarının⁶⁵ kim olduğu öğretilmiştir. Hz. Muhammed, Ali, Fatma, Hasan ve Hüseyin “küçük ve iyilik dolu bir odada” bir araya geldiklerinde Peygamber, ellerini yukarı kaldırarak şu duayı etmiştir: “Allah’ım, bu dört kişi benim Ehl-i Beyt’imdir. Onların dostları benim dostum; onların düşmanları benim düşmanımdır.” Ayrıca hikâyede Peygamber’in torunları Hasan ve Hüseyin’e ne kadar düşkün olduğu doğrudan “O, torunlarını çok severdi.” ifadesiyle aktarılmıştır. Dolayısıyla bu kimseler öğrencilere Allah’ın ve Peygamber’inin çok sevdiği kişiler olarak öğretilmiştir. Bu hikâye söz konusu beş kişinin yer aldığı bir görselle birlikte desteklenmiştir (2. Sınıf Gökyüzünün Hediyesi, 1396: 46).

Görsel 6: Peygamber Ehl-i Beyti’ni İlan Ederken

Kaynak: 2. Sınıf Gökyüzünün Hediyesi, 1396: 57.

Peygamber’in Ehl-i Beyt’e olan sevgisinden sonra, Ehl-i Beyt mensupları ve imamların özellikleri, hikâyeler aracılığıyla aktarılmıştır. “Ayın Hatırası” başlıklı

⁶⁵ 2. Sınıf Gökyüzünün Hediyesi Ek Kitap, Ehl-i Sünnet İçin İslami Eğitim ve Öğretim adlı kitapta Peygamber’in ashabının Ebubekir, Ömer, Osman ve Ali isimlerine değinildikten sonra O’nun sevdiği bir başka isim olan Selman Farisi’ye yer verilmiştir. Farisi, İslamiyet’i kabul eden İran asıllı ilk sahabe olarak bilinir. Peygamber, Farisi hakkında şöyle demiştir: “Selman bizim Ehl-i Beyti’mizdendir.” (1396: 6).

metinde Peygamber'in kızı Fatma bir gece yarısı dua ederken yanına gelen oğlu Hasan resmedilmiş; Fatma "Allah, hasta olanlara şifa versin; Allah muhtaç olanlara yardım etsin, Allah hepimizi doğru yolu göstere." duasından sonra bir anne olarak oğlu Hasan'a şunu öğütlemiştir: "Önce diğerleri için sonra kendimiz için dua ederiz." Bunun üzerine gökyüzündeki ay konuşturularak "Ne güzel bir ev ve ne güzel dualar." demiştir (2. Sınıf Gökyüzünün hediyeleri, 1396: 20). Bu metinde, öğrencilere gece yarısı kalkıp dua eden ve oğluna duasında dikkat etmesi gereken hususları öğreten anne örnek bir profil olarak gösterilirken öte yandan gökyüzündeki ay konuşturulmuş; takdir edilen evin Ehl-i Beyt'ten olan Fatma'nın evi olduğuna işaret edilmiştir.

Peygamberin damadı Ali'nin merhametli ve yardımsever kişiliği de sıkça vurgulanmıştır. Bu vurgu, babaları şehit olan bir aileyi ziyaret ettiği ve onlara yemek yapması için un ve et verdiği; söz konusu evin çocuklarıyla ilgilendiği ve onlara "baba" gibi şefkat gösterdiği şeklinde (2. Sınıf Gökyüzünün Hediyeleri, 1396: 60) ya da toprağa hurma tohumu ekip büyüyünce ihtiyaç sahiplerine dağıttığı gibi örneklerle ortaya çıkmaktadır (2. Sınıf Kur'an Öğretme, 1396: 62). Her bir anlatının ardından imamet ilk üç imamı olarak kabul edilen Ali, Hasan ve Hüseyin'in kısa biyografilerine yer verilerek onları niteleyen özelliklere, kim olduklarına, Peygamberle akrabalıklarına ve kaçınıcı imam olduklarına yer verilmiştir. "Biz Müslümanların İlk İmamı Ali, İkinci İmamımız Hasan, Üçüncü İmamımız Hüseyin" gibi ifadelerle İran'ın resmî mezhebi olan İsnâaşeriyye'ye göre on iki imamın kim olduğu bu şekilde ders kitaplarında öğretilmiştir.

Ali'nin özelliklerinin verildiği biyografide onun "İslam'ı kabul eden ilk erkek olduğu" ve Allah'ın ona "merhametli ve cesur" çocuklar bağışladığı belirtilmiştir. Ali ve Fatma'nın ilk oğulları olan Hasan "iyi ahlak sahibi, ihtiyaç sahiplerinin yardımcısı" olarak tanıtılmıştır. Ayrıca Peygamber'in onlar hakkında söylediği sözler verilmiştir. Örneğin Ali hakkında "İnsanların en bilgesidir.", Hasan hakkında "Hasan'ın ahlak ve davranışları, benim ahlak ve davranışlarıma benzer.", Hüseyin hakkında "Kim ki Hüseyin'i sever, Allah onu sever." dediği aktarılmıştır (2. Sınıf Gökyüzünün Hediyeleri, 1396: 60- 70). Peygamber'in torunlarına olan bu sevgisi Ehl-i Sünnet için verilen din eğitiminde sıkça konu edilmiştir:

"Peygamber, Hasan ve Hüseyin'i dizinin dibine oturturdu ve kimsenin onları yanından ayırmasına izin vermezdi. Allah'ın Resulü bu iki kardeşi çok kez öptü ve şöyle dedi: Onlar

cennetin efendileridir.” (2. Sınıf Gökyüzünün Hediyesi Ek Kitap, Ehl-i Sünnet İçin İslami Eğitim ve Öğretim 1396: 6).

Bu kimselerle birlikte Peygamber’in kızı Fatma hakkında yine benzer olarak “Allah Fatma’yı sever, kim Fatma’yı severse Allah onu da sever.” ifadesine yer verilmiştir. Peygamber’in Fatma’ya olan sevgisi ve kızının “Allah’ın peygambere olan büyük hediyelerden biri” olduğu “Ey Peygamber, biz sana çok iyi hediyeler verdik.” (Kevser 108/1) ayetiyle desteklenerek aktarılmıştır (3. Sınıf Gökyüzünün Hediyesi, 1396: 74-76).

Kitaplarda geçen söz konusu kişileri niteleyen sıfatlara ve Peygamber’in ifadelerine bakıldığında Peygamber’in bu kişilere ayrı bir sevgi duyduğu teması ortaya çıkmıştır. Peygamber’in kızı Fatma anlatılırken ona işaret ettiği iddia edilen bir ayet örneğinin verilmesi; bunun Fatma’nın imametini devam ettirecek kişi olarak önemli bir konumda bulunduğu ve önem atfedildiğinin göstergesidir.

Peygamber’in “Bunlar benim Ehl-i Beyt’imdir.” ifadesiyle aktardığı üçü ilk üç imam olan Ali, Hasan ve Hüseyin’den sonra on iki imamdan geriye kalan dokuz imam hakkında da benzer bilgiler verilmiştir. Örneğin Hüseyin’den sonraki Dördüncü İmam Seccad, “karanlık gecelerde fakirlere yemek dağıtan ve çok ibadet eden”; Beşinci İmam Muhammed Bakır “dinin emirlerini insanlara öğreten ilim sahibi, bilge, ahlâklı ve merhametli”; Altıncı İmam Cafer Sadık “sade ve temiz giyinen, ihtiyaç sahiplerine yardım eden ve babası gibi insanları ilim öğrenmeye teşvik eden” (3. Sınıf Gökyüzünün Hediyesi, 1396: 80-93); Yedinci İmam Musa Kazım “sükût sahibi ve ara bulucu”; Sekizinci İmam Rıza “insanlara doğru yolda rehberlik eden”; Dokuzuncu İmam Muhammed Cevad “çocuk yaşta bir âlim gibi bilgi sahibi” (4. Sınıf Gökyüzünün Hediyesi, 1396: 45-62); Onuncu İmam Hadi “genç yaşta imam ve halkın önderi olan yetenekli kişi” (5. Sınıf Gökyüzünün Hediyesi, 1396: 68); On Birinci İmam Hasan Askeri “farklı dilleri konuşma yeteneğine sahip” bir imam olarak tasvir edilmiştir (5. Sınıf Gökyüzünün Hediyesi, 1396: 78).

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi imamların masumluluğu, sahip oldukları hikmet ile insanlara doğru yolu göstermeleri ve rehberlik etmeleri ile taraftarlarıyla bağ kurmak adına farklı dilleri konuşabilmeleri çerçevesinde aktarılmıştır. Bu noktada dinin beş esasından biri olan imametle nübüvvetin bağlantısına, yani imamların Allah tarafından gönderilen peygamberlerle benzer özelliklere sahip olduğu öğretisi işlenmiştir.

2.2.1.6. “Biz” Duygusunun Üretim Mekânı: Cami

İslam’da cami, salt ibadet yeri olmayıp toplum üyelerinin bir arada bulunduğu, siyasi, kültürel ve sosyal faaliyetlerin düzenlendiği hatta devlet başkanlarının halkla temas kurduğu bir mekân olarak kabul görmektedir. Caminin işlevi, ders kitaplarında bu doğrultuda verilmiştir:

“Peygamberin Medine şehrinde ilk işi, bir mescit yapmak ve sonrasında İslam devleti kurmak olmuştur. Mescit, ibadet ve namaz kılınan bir yer olmasının yanı sıra eğitim verilen, sorunların çözüldüğü, meşveret yapılan ve önemli konularda karar alınan bir mekândır.” (5. Sınıf Sosyal Bilgiler, 1396: 86).

“Mahallede insanların bir araya geldiği yerlerden biri camidir. Camide insanlar Allah’a ibadet etmenin yanı sıra birbirlerini tanırlar, birbirlerinden haberdar olurlar ve mahallelerindeki sorunlar için birbirleriyle meşverette bulunurlar.” (4. Sınıf Sosyal Bilgiler, 1396: 6).

Bu izlekte cami, birbirini tanımayan insanların ortak bağlar aracılığıyla bir araya geldiği aynı zamanda mahallenin işleri konusunda halkın birbirine danıştığı bir “meşveret” mekânı olarak tanımlanmıştır. “Namaz kılmak için en iyi mekân camidir.”, “Cemaatle namaz kılmanın mükâfatı, tek başına kılmaktan daha büyüktür.” ifadeleriyle caminin bu işlevi pekiştirilmiştir (4. Sınıf Gökyüzünün Hediyesi, 1396: 26). Cami, aynı zamanda rejimin “dış düşman” yaratısına karşın bir bağımsızlık nişanesinin de göstergesi olmuştur. Filistinli öğrenci Halid ile İranlı Mustafa’nın mektup arkadaşlığının ele alındığı bir anlatıda, iki öğrenci ülkelerinin camilerinden söz etmiş; Filistinli Halid mektubunda şu ifadelere yer vermiştir:

“Mescid-i Aksa, ülkem Filistin’de ve benim şehrim Kudüs’te yer alan önemli camilerden biridir. (...) Mescid-i Aksa bugün İslam düşmanları tarafından işgal edildi. (...) Onlar, bu mescitte Müslümanların namaz kılmasına ve ibadet etmesine izin vermiyorlar. (...) Mektubunda, okulunuzda mescit olduğunu yazmışsın. Bu çok güzel ama ne yazık ki bizim okulumuz İslam düşmanları tarafından yıkıldı.” (4. Sınıf Gökyüzünün Hediyesi, 1396: 20).

Bu mektup aracılığıyla İsrail “İslam düşmanı” bir düşman olarak gösterilmiştir. Ayrıca Filistinli Halid’in hikâyesi anlatılırken “Ülkesi, İsrail tarafından işgal edildi.” ifadesiyle İran’ın bağımsız bir ülke olduğu ve insanların camilerde ibadet edebildikleri vurgulanmıştır. Nitekim bu anlatının ardından üzerinde İran bayrağı dalgalanan Hürremşehir Mescid-i Camii görseli verilmiştir.

Görsel 7: Hürremşehir Mescid-i Camii

Kaynak: 4. Sınıf Gökyüzünün Hediyelediği, 1396: 26.

Ayrıca “işgalci” İsrail vurgusuyla tehdit ve tehlike motifine başvurularak Müslümanlar arasında bulunan birlik ve dayanışma duygusuna işaret edilmiştir. Zira Müslümanların görevleri olarak Allah dostu olan müminleri sevmek, Allah’a düşman olan kâfirleri bilmek ve onlardan nefret etmek gerektiği dış düşman İsrail örneği doğrultusunda öğretilmiştir (6. Sınıf Gökyüzünün Hediyelediği, 1396: 30). Toplu namaz kılınan ve birbirlerini tanımayanların tanışarak mahalle sorunları hakkında meşveret edilen camiler hem rejimin “biz” duygusunu güçlendiren ve toplumu oluşturan ortak duyguların üretim merkezleri hem de dünya Müslümanları arasında birliği sağlayan ve ülke bağımsızlığının nişanesi olan bir mekân olarak ortaya çıkmıştır.

2.2.2. Şİİ-İRANİ VATANDAŞ TASAVVURU

Mensup olunan dinin ve mezhebin esaslarının ders kitaplarında yer alması, bu öğretilerle birlikte İslam ve İran tarihinden örneklerle makbul ve öteki tasavvurunu da ortaya çıkarmıştır. Bu doğrultuda İslam’ın esaslarının muhafaza edilmesi temelinde gelişen Kerbela hadisesinden kutsal ve korunması gereken vatan temasına geçiş 1979 Devrimi ve İran-İrak Savaşı ekseninde millî ve dini unsurlara başvurularak verilmiştir.

2.2.2.1. Kerbela Paradigması: Zalim Yezid ve Kahraman Hüseyin

Kerbela olayının temelleri, Muaviye ile Ali arasında kimin halifeliğinin meşru olduğu sorununa dayanmaktadır. Emevi Halifesi Muaviye, oğlu Yezid'i halife olarak tayin etmiş; Ali'nin oğlu Hüseyin ise bunu kabul etmeyerek isyan etmişti. Hâlihazırda Irak sınırlarında bulunan Kerbela denilen bir yerde 10 Muharrem 61 (10 Ekim 680) tarihinde Yezid'in ordusu, Hüseyin ve beraberindekileri mağlup etmiş yani öldürmüştü. Bu olay, İslam tarihinde bir kırılma dönemine işaret etmektedir. İlkokul ders kitaplarında Kerbela olayı “dinsiz ve istenmeyen” hükümdar Yezid'e karşı savaştan ve “Peygamber'in yolunu izleyen” Hüseyin teması çerçevesinde işlenmiştir. Muaviye ve oğlu Yezid şöyle tasvir edilmiştir:

“Peygamberden sonra Muaviye, Hz. Ali yani peygamberin halefi ile savaştı. İmam Ali'den sonra çocuğu İmam Hasan, Muaviye'nin planları nedeniyle şehit oldu. Hicri Kameri 60 yılında, Muaviye öldü ve oğlu Yezid hükümdar oldu. Yezid çirkin ve beğenilmeyen işler yapardı. Namaza pek önem vermezdi ve Allah'ın kurallarına riayet etmezdi. O, açıkça İslam dini ve Hz. Muhammed'i gülünç duruma düşürdü. Onun yolsuzlukları, halk üzerinde etki bıraktı. Yezid İslam dinini yok etmek istedi.” (6. Sınıf Gökyüzünün Hediyeleri, 1396: 20).

Yezid'in İslam dininin esaslarına uymaması, Hüseyin'i doğrudan dinin savunucusu ve koruyucusu konumda tanımlanmasına yol açmıştır. Nitekim Hüseyin halkı Yezid'e karşı mücadeleye davet ederek kıyam hedefini “Esasen, ümmetimi ıslah etmek için kıyam ediyorum. Ben iyiliği emretmek ve kötülüğü menetmek istiyorum.” (6. Sınıf Gökyüzünün Hediyeleri, 1396: 20) sözleriyle açıklamıştır. Burada Hüseyin'in dinsiz bir yönetim karşısında boyun eğmemesi ve şehadeti kuşaklar boyu sürecek “cesurluk” timsali bir mücadele örneği olarak sunulmuştur:

“İmam ve yarenleri imanlarıyla Kerbela'da sayısız düşman askeri karşısında durdu. Sabah başlayan savaş, öğleden sonraya kadar devam etti. O gün, İmam Hüseyin ve yüce yarenleri son nefeslerine kadar cesurca savaştı. Onların bu savaştaki cesaretleri dünya tarihinde eşsizdir.” (5. Sınıf Sosyal Bilgiler, 1396: 94-95).

Hüseyin'in mücadelesinin örnekliği Ehl-i Sünnet'in eğitimi için verilen ek kitapta “Onu kıyamı ve şehadeti, daima özgür ve tek tanrıya tapan insanlara örnek olmuştur.” ifadesiyle yer bulmuştur (6. Sınıf Gökyüzünün Hediyeleri Ek Kitap, Ehl-i Sünnet İçin İslami Eğitim, 1396: 8). Bu olay kitaplarda “Hiç şüphe yok ki Allah, kendi yolunda, duvarları birbirine kenetlenmiş bir bina gibi saf bağlayarak çarpışanları sever.” (Sâf 61/4) ayetiyle desteklenmiştir. 10 Muharrem'de yaşanan Kerbela hadisesi,

her yıl matem törenleriyle şehitlerin anıldığı bir ritüele dönüşmüştür. İnsanların çoğunun siyah giydiği, çocukların “Ya Hüseyin” yazılı saç bantlarını taktıkları yas alaylarına yer alarak o günün yaşatıldığı, çocukların bu alaylarda yer aldığı görsellerle yer verilerek aktarılmıştır.

Görsel 8: Heyhat Minezzile (هيهات منا الذله) Yazılı Pankartı Taşıyan Çocuklar

Kaynak: 3. Sınıf Gökyüzünün Hediyesi, 1396: 29.

Görsel 7'nin altında “Biz (Peygamber’in Ehl-i Beyti) aşağılanmayı ve hor görülmeyi hak etmiyoruz.” ifadesi yer almaktadır. Kербela olayının her yıl anılmasıyla mağduriyet, öfke, şehadet duyguları kuşaklar boyu taşınarak hem maruz kalınan zulmün etkisiyle dışlanmışlık duygusu hem de her dönemin Yezid’ine karşı ortak mücadele vurgusu güçlendirilmektedir.

2.2.2.2. Mehdi İnanıcından İmam Humeyni’ye Uzanan Kurtarıcı Beklentisi

On bir imam anlatısından sonra On İkinci İmam Mehdi üzerinde de ayrıca durulmuştur. Doğumundan kaybolma dönemine kadar hayatı öğrencilere farklı başlıklarla aktarılmıştır. On Birinci İmam Hasan Askeri’nin oğlu olan Mehdi’nin kim olduğu ve önemi şu ifadelerle aktarılmıştır:

“O, On İkinci İmamımız, On Dördüncü Masumumuz⁶⁶ ve peygamberin son halefidir. Bilinen birçok lakabı vardır. En bilineni kıyam eden anlamı taşıyan Kaim'dir (قائم). Hz. Mehdi dünyadaki en büyük kıyamı gerçekleştirecektir.” (5. Sınıf Gökyüzünün Hediyeleri, 1396: 82).

Yeryüzünü bereketle dolduracağı ve ortaya çıkması beklenen Mehdi'nin doğumu, İran'da resmî tatil kabul edilmekte ve Nime-i Şaban (15 Şaban 255) olarak bilinen o gün kutlamalarla geçmektedir. Bu kutlama, ders kitaplarında da verilerek evde, okulda ve camide yapılan hazırlıklar anlatılmış; Cemkeran Mescidi'ne⁶⁷ ait bir görselle bu tema desteklenmiştir (2. Sınıf Gökyüzünün Hediyeleri, 1396: 90).

Görsel 9: Cemkeran Mescidi

Kaynak: 2. Sınıf Gökyüzünün Hediyeleri, 1396: 91.

Geldiği vakit herkesin iyilikle ve mutlulukla yaşayacağı kabul görülen ve beklenen Mehdi, bir güneşe benzetilerek görülme de ışığından faydalanılan bir kişi olarak tasvir edilmiş, onun yokluğunun kabul edildiği ve bunun İslam dininde yer aldığı, Hz. Muhammed'in sözlerine başvurularak anlatılmıştır:

“Mehdi benim ailemden ve Ehl-i Beyt'imdendir. Onun adı, benim adım gibidir. Konuşması, davranışı ve yüzü bakımından insanlar arasında en çok bana benzeyendir.”

“O, bir gün zukur edecek ve zulüm ile acı dolu dünyayı adaletle dolduracak.”

“İnsanlar, onun gaybetinde hidayetinden faydalanırlar; tıpkı bulutların arkasında yer alan güneşten yararlandıkları gibi.” (5. Sınıf Gökyüzünün Hediyeleri, 1396: 82).

⁶⁶ Masum hiç günahı olmayan kişidir. On Dört Masum; İslam Peygamberi, Hz. Zehra ve On İki İmam'dır.

⁶⁷ İran'da Gadir-i Hum'dan sonra bayram olarak en görkemli kutlamalara sahne olan gün olarak bilinmektedir. Özellikle Kum şehrinde bulunan ve yapım talimatının bizzat Mehdi tarafından verildiğine inanılan Cemkeran Mescidi'nde büyük bir etkinlik yapılmaktadır. Doğduğu gün zemzem suyunun miktarının arttığı iddia edilmektedir (Demir, 2017: 182).

Çocuklara okutulan ders kitaplarında, Mehdi'nin zuhur etmesi, onların dikkatini çeken görsel ve anlatılarla beraber verilmiştir. Mehdi'nin gelişinin çocukların mutluluğuna neden olacağı ve çocukların çektiği tüm acı ve sıkıntıların sona ereceği bir anlatıda öğretmen vasıtasıyla öğrencilere şöyle aktarılmıştır:

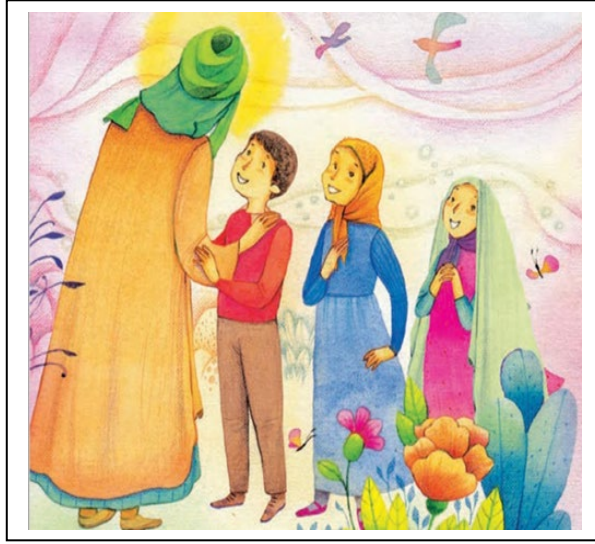
“Çocuklar! Merhametli imamın bize görüldüğü gün, zulüm dönemi bitecek ve o güzel günde dünyadaki bütün çocuklar mutlu ve gülüyor olacak. Allah ve Peygamber'in bize müjdelediği Mehdi'nin gelmesi için dua ediyoruz ve Hazreti her zikredişimizde şöyle diyoruz: ‘عَجَلُ اللَّهِ فَرَجُهُ’ yani Allah zuhurunu tez kılsın; zira Hazret, kendisiyle hediyeler getirecek, dünya mutluluk ve gülcüklerle dolacak.” (4. Sınıf Gökyüzünün Hediyeleri, 1396: 80).

Görüldüğü üzere gaybet döneminde olan Mehdi, tüm dünya tarafından beklenen bir kurtarıcı olarak tasvir edilmiş; evi olmayan ya da savaş bölgelerindeki çocukların acıları üzerinden metin desteklenerek Mehdi'nin bu acılara son vereceği inancı öğretilmiştir. Bununla birlikte Mehdi'nin zuhur etmesinin baharı getireceği, bir görsel ve onu konu edinen bir şiirle verilmiştir:

“Benim arzu ağacım
Çiçek açsın diye bekliyorum
Bütün kokularım ve rengim
Daha güzel ve taze olsun diye bekliyorum
Beni kederden kurtarısın diye
Senin gelip varmanı bekliyorum
Yorgun dünyayı
Muhabbet ve huzur ile
Doldurasın diye bekliyorum
Zulüm ve düşmanlık kargası
Kanat çırparak uzaklaşsın diye bekliyorum
Bütün yaşam ümit ve aydınlıkla
Dolsun diye bekliyorum
Bekliyoruz ve yetişirsin
Bizim şehrimize ve feryadımıza
Ey kalbi

Bizim için her daim çarpan kişi!” (4. Sınıf Gökyüzünün Hediyeleri, 1396: 83).

Görsel 10: Mehdi Zuhur Edince Baharın Gelişi ve Çocukların Mutluluğu

Kaynak: 4. Sınıf Gökyüzünün Hediye, 1396: 83

Yukarıdakilere ek olarak Mehdi'nin kaybolması, imamların tarihsel süreçte baskı ve takibe maruz kaldıkları temelinde anlatılmıştır:

“İmam Mehdi, İmam Hasan Askeri'nin şehadetinden sonra halkın imam ve rehberi oldu. Halife, bu durumdan oldukça rahatsızlık ve endişe duyarak en kısa zamanda İmam Mehdi'nin tutuklanması için tüm kuvvetlerini kullandı. O zaman onun gaybet dönemi başladı.” (6. Sınıf Gökyüzünün Hediye, 1396: 46).

Öğrencilere gaybetin, küçük ve büyük olmak üzere iki dönem olduğu bilgisi verilmiş; küçük gaybet döneminde Mehdi'nin halkla irtibat kurmak için dört özel kişiyi görevlendirdiği ve bu dört kişiden sonra büyük gaybet dönemine girdiği anlatılmıştır. Bununla birlikte İran'ın mevcut yönetim modelinin bu inanç temelinde şekillendiği ise aşağıdaki ifadelerle açıklanmıştır:

“İmam Mehdi, gaybet-i kübra döneminde kişi ya da kişileri halefi olarak tanıtmaya da bu dönem dini ahkâm ve kuralları iyi bilen âlimlere ve fakihlere başvurmamızı emretti. Bu âlimler günümüzde dini Merc-i Taklid'dirler ve İmam Mehdi'nin halefi unvanını taşırlar. Biz, dini kuralları bilmek için onlara müracaat etmeli ve onların emirlerini izlemeliyiz. Kuşkusuz İslam camiasının rehberi, Veli-i Fakih denilen birinin sorumluluğundadır. Dini emirler, toplum ve siyaset alanında tam bilgi sahibi olan Veli-i Fakih, halkı yönetir.” (6. Sınıf Gökyüzünün hediye, 1396: 48).

Kitaplarda temeli gaybet döneminde olan ve topluma rehberlik etme sorumluluğu bulunan Mehdi inancından Humeyni'ye uzanan anlatı bulunmaktadır. Nitekim yukarıda verilen söz konusu açıklamaların ardından Mehdi'nin günümüzdeki

haleflerinden birinin Humeyni olduğuna yer verilmiştir. İmam Mehdi'nin dünyayı kötü ve zalim yönetimlerden arındıracağı inancına paralel Humeyni “Şah'ın halk ve din karşıtı hükûmetini deviren lider” olarak tasvir edilmiştir (6. Sınıf Gökyüzünün Hediyeleri, 1396: 48). Humeyni; imanı, onuru ve özgürlüğü İranlılara bahşeden, halkın beklediği “peygamber ve imamların yolunu izleyen, halka önderlik yapacak ve baskı yönetimini devirecek” tarihteki büyük adamdır (5. Sınıf Gökyüzünün Hediyeleri, 1396: 95).

Siyasal bir lider profilinin yanı sıra Humeyni'nin günlük yaşantısından da örnekler sunulmuştur. Örneğin her gün Kur'an okuduğu, sade bir yaşantıya sahip olduğu, daima namaz kıldığı ve Allah'tan yardım istediği, temizliğe ve nizamla önem verdiği, ev işlerinde ailesine yardım ettiği ve çocukları çok sevdiğine değinilmiştir (4. Sınıf Sosyal Bilgiler, 1396: 97-98). Devrim Lideri Humeyni'nin halktan uzak bir yaşam tarzına sahip olmadığı, halktan biri olduğu vurgusu yapılmıştır.

2.2.2.3. Nemrud'dan Şah'a Dinsiz “Öteki”

İran'ın resmî ideolojisinden beslenen makbulün karşısında ötekinin oluşumu, farklı dönemlerde Tanrı'ya inanmayan ya da Allah'ın emirlerini gözetmeyen aktörler olarak kitaplarda yer almıştır. Bu anlatının merkezinde makbul vatandaşın tasavvurunda tek tanrılı dinlere mensup İbrahim, Musa ve Muhammed peygamberler bulunmakla birlikte İsnâaşeriyye fırkasına göre Ali'den başlayıp Hasan ve Hüseyin ile devam eden imamlar ve en nihayetinde İslam Devrimi'nin Lideri Humeyni yer almaktadır.

Ders kitaplarında kabul edilen beş büyük peygamber; Nuh, İbrahim, Musa, İsa ve Hz. Muhammed'dir (2. Sınıf Gökyüzünün Hediyeleri, 1396: 35). Allah tarafından gönderilen peygamberlerin mucizelere tanık olduğu ve karşılarında daima güçlü ama “dinsiz” yönetimlerin yer aldığı, kitaplarda yer alan hâkim temalardandır. Örneğin “Put Kıran Kahraman” olarak tasvir edilen İbrahim peygamberin karşısında onu ateşe atan “zalim hükümdar Nemrud” varken; Tanrı Kral Firavun'un karşısında esasıyla mucizeler yaratan Musa peygamber yer almaktadır. Hem Nemrud'un hem de Firavun'un sonu aynıdır: Her iki “zalim ve isyankâr” hükümdar; “Gerçekten İbrahim,

onu kurtaran büyük ve güçlü bir Tanrı'ya sahip.” (2. Sınıf Kur'an Öğretme, 1396: 100), “Anlaşılan Musa'nın Tanrısı haklı. Ona iman etmem gerekir.” (5. Sınıf Kur'an Öğretme, 1396: 92) sözleriyle metin sonlarında Allah'a⁶⁸ inanmışlardır.

Peygamberlerin hayatlarından sonra imamların yaşamları verilirken onların çektiği sıkıntılara ve ölümlerine de değinilmiş; tarih boyunca takip ve baskıya maruz kalan imamların “öteki” karşısında pes etmedikleri ve şehit edildikleri öğretisi vurgulanmıştır.

İlk beş imamın ölüm nedenleri şöyle açıklanmaktadır: Ali'nin ölümü, “Emirü'l Mü'minin camide namaz kılariken Allah'ın dininin düşmanlarından biri tarafından şehit edildi.” Hasan'ın ölümü, “İkinci İmamımız, zalimlere karşı mücadele etti ve en sonunda onlar tarafından şehit edildi.” Hüseyin'in ölümü “İmam Hüseyin'in döneminde Yezid denilen baskıcı bir yönetim vardı. O Müslümanlara zulmediyor ve İslam'ın emirlerine uymuyordu. Üçüncü İmamımız, Yezid ile mücadele etti ve Aşure günü şehit oldu.” (2. Sınıf Gökyüzünün Hediyeleleri, 1396: 60-70). Dördüncü İmam Seccad'ın ölümü “Ömrünün sonuna kadar zalimlerle mücadele etti ve bir zalim tarafından şehit edildi.” Beşinci İmam Muhammed Bakır'ın ölümü “Baskıcı yönetimlere karşı mücadele etti ve bu yolda şehit oldu.” (3. Sınıf Gökyüzünün Hediyeleleri, 1396: 80-87). Bu imamların yanı sıra On İkinci İmam Mehdi'nin doğmadan önce Abbasi halifesine tehdit olarak algılandığı, bu nedenle doğumun engellenmeye çalışıldığı belirtilmiş; Abbasi halifesi Mısır firavununa benzetilmiştir.

“Peygamber neslinden doğacak bu çocuk, mazlumların ümidi ve zalimlerin düşmanı olacaktır. Bu nedenle Sevgili İmam'ın evi, sürekli gözetlenmiştir.” (5. Sınıf Gökyüzünün Hediyeleleri, 1396: 80).

“O, Mısır Firavununun batıl yolunu izledi. Hz. Musa'yı Firavun'un elinden kurtaran Allah'ı bilmiyordu ki (O Allah), İmam Hasan Askeri'nin oğlunu, Abbasi Halifesinin zararından korudu.” (5. Sınıf Gökyüzünün Hediyeleleri, 1396: 82).

“Casusluk, takip etme, tutuklama, hapis, zulüm ve eziyet ve şehit etmek; bunlar her zaman Abbasi halifesinin masum imamlara karşı adetleri oldu.” (6. Sınıf Gökyüzünün Hediyeleleri, 1396: 46).

⁶⁸ İbrahim peygamberin tanık olduğu bir başka mucize ise İshak ve ardından Yakup'u müjdeleyen meleklerin evine misafir olmasını konu edinen anlatıdır. Zira hem İbrahim peygamber hem eşi Sare yaşlı olmasına karşın Allah onları çocukla müjdelemiştir (3. Sınıf Kur'an Öğretme, 1396: 30-32).

Görüldüğü üzere ötekinin inşası; İslam dini düşmanı, zalim ve baskıcı yönetim, Batıl gibi kavramlar ekseninde şekillenmektedir. 2. Sınıf Gökyüzünün Hediyeleri başlıklı kitapta yer alan bir alıştırmada İmam Hasan'ın annesinin, babasının ve kaçıncı imam olduğunun yanı sıra öğrenciden düşmanın isminin de yazılması istenerek alıştırmalarla bu kavramlar empoze edilmektedir. Öte yandan imamların kalıcılığı ve Abbasi yönetiminin ihtişamlı olmasına karşın geçiciliği vurgusu da yapılarak Onuncu İmam Sadi ve On Birinci İmam Hasan Askeri'nin türbe ziyaretinde bir babanın oğluna şunları söylediği görülmektedir:

“Burada kraliyet ihtişamı görmüyorum. Abbasi yönetimine dair saraylar, onlardan bir iz görmüyorum. Bu kitapta Samerra'nın 55 yıl Abbasilerin başkenti olduğunu okudum. Dicle Nehri boyunca Abbasi hükümdarının, çocuklarının pek çok sarayları bulunuyordu ama şu an onlara dair hiçbir gösterge yok! Beni Abbas, tüm kudreti ve servetiyle unutuldu ve kimse onları iyi anmıyor. Ama İmam Hadi ve sevgili oğlunun türbesine bak; ziyaretçiler tüm dünyadan aşkla dolu kırlangıçlar gibi onlara doğru kanat çırpıyorlar.” (5. Gökyüzünün Hediyeleri, 1396: 66).

Babanın oğluna söylediği bu sözlerle “öteki”ye ev sahipliği yapan Abbasilerin ihtişamlı saraylarının yerini Şii imamların türbesini aldığı ve bu türbelere gelen insanlar tarafından imamların sürekli anılarak daimî kılındığı öğrencilere aktarılmaktadır. Burada Şii kimliğin inşa aracı türbe ziyaretleri olmuştur. İmamların hayatları ele alınırken öne çıkan konular “mücadele” ve “şehitlik” kavramları ekseninde gelişmiştir. 2. sınıftan başlayarak ilkökul öğrencileri, zalim yönetimlere karşı mücadele duygusu ve şehitlik kavramıyla tanıştırılmıştır. Bu bağlamda vatandaşlık kavramının, şehitlik ile yoğrulduğunu belirtmek mümkündür.

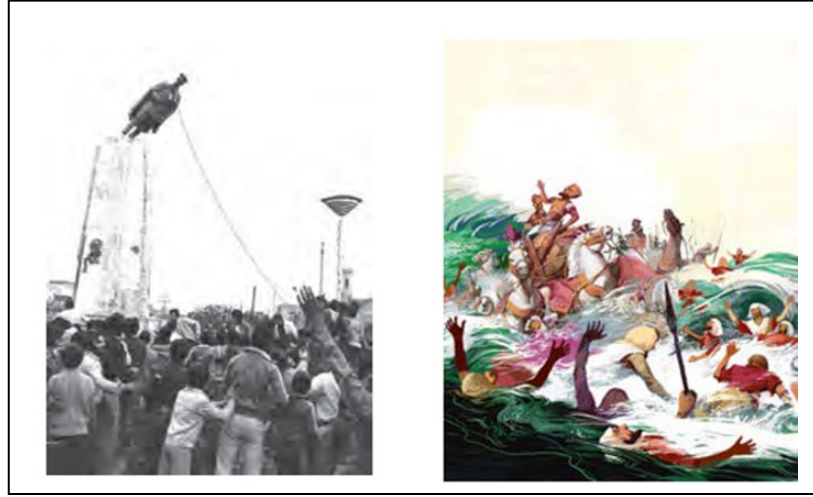
Yakın geçmişin ötekisini ise Şah ve rejimi temsil etmektedir. Şah halkın bağımsızlığının düşmanı, dini değerleri önemsemeyen bir “hain”dir:

“Şah ve paralı askerleri daima İranlıların büyük işlerde çalışmak için yetenekli olmadıklarını ve bağımsız olamayacaklarını söylediler. Biz daima güçlülere bağlı olmalıydık! Hain Şah, daima Amerika'dan ve güçlü ülkelerden emir alırdı... Şah, toplum içinde İslami kuralları icra etmemize izin dahi vermedi (...) Radyo ve televizyonda İslam dini ve Kur'an öğretileri hakkında haber yer almıyordu. (...) Dini değerlere dikkat edilmedi ve hicap ve ahlaki değerlerin tanıtılması yerine, yolsuzluk ve açıklık reklamı yapıldı.” (5. Sınıf Gökyüzünün Hediyeleri, 1396: 93).

Kitaplarda İslam Cumhuriyeti'nden önceki rejimin temsilcileri olan Şah ve rejimi iki temelde ötekileştirilmiştir: Bir yandan İranlıları dış güçlere bağımlı kılan ve onlardan emir alan yani bağımsız olamayan rejim diğer yandan dinin esaslarını

gözetmediği için “dinsiz” olan bir yönetim vardır. Şah’ın “dinsizliği” Firavun’la eş değer tutulmuştur. Nitekim Şah’ın heykelinin indirildiği ve Firavun’un boğulduğu iki görsel yan yana verilerek Firavun ve Firavun gibilerin sonunun aynı yere vardığı mesajı pekiştirilmiştir. Öte yandan Humeyni, tüm bunların karşısında “iman dolu, bilgili, cesur, Şah ve dünya güçlerinden korkmayan, putları kıran” bir lider olarak kitaplarda yer almıştır (5. Sınıf Gökyüzünün Hediyeleri, 1396: 95).

Görsel 11: Şah’ın Heykelinin İndirilmesi ve Firavun ile Askerlerinin Boğulmasının Karşılaştırılması

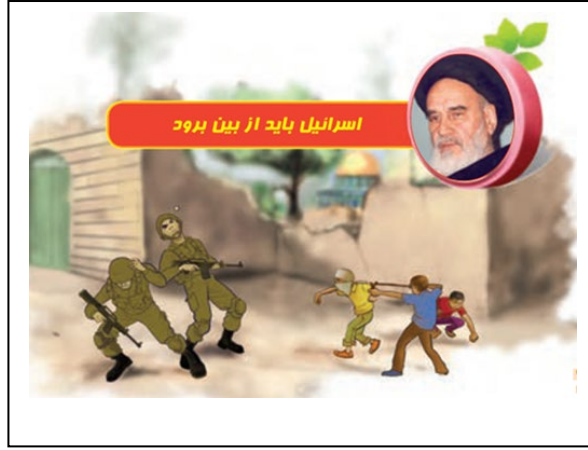
Kaynak: 5. Sınıf Kur’an Öğretme, 1396: 85

Kitaplarda ayrıca eski rejimi temsil eden “iç düşmanların” yanı sıra “dış düşman” konusunun da ele alındığı görülmektedir:

“Allah, Kur’an da biz Müslümanları kardeş saymış ve birbirimizi sevmemizi emretmiştir. Aynı zamanda; kim Allah’ın dinine, peygamberine ve ehli beytine düşmanlık ederse ondan uzak durmayı ve onlardan kendimizi ayırmayı öğütlemiştir.” (6. Sınıf Kur’an Öğretme, 1396: 30).

Dış düşman Amerika ve İsrail’dir. İsrail üzerinde daha sık durulmuş; Humeyni bu konuda “İsrail yok edilmeli.” ifadesini kullanmış, “Allah zalimleri sevmez.” (Al-i İmran 3/57) ayetiyle İsrail’in Filistin’e karşı zalim tutumuna işaret edilmiştir (2. Sınıf Kur’an Öğretme, 1396: 77).

Görsel 12: Humeyni'nin "İsrail Yok Edilmeli" Sözü ve İsrail Askerlerine Taş Atan Filistinli Çocuklar

Kaynak: 5. Sınıf Gökyüzünün Hediyesi, 1396: 96.

Dış düşmana karşı bir zafer olan İslam Devrimi'nden sonra İran'da 13 Aban, "Amerika'ya ölüm" "İsrail'e ölüm" sloganlarının atıldığı "Emperyalizmle Millî Mücadele Günü" olarak kutlanmaktadır (6. Sınıf Kur'an Öğretme, 1396: 31). "Baskıcı devletlere duyulan nefretlerin" söz konusu gün aracılığıyla ilan edilmesi bir yandan ulusal bağımsızlığın göstergesiyken diğer yandan devrim ihracı doğrultusunda Filistin'e duyulan ilgiyi de ortaya çıkarmıştır.

2.2.2.4. Behmen Daima Bahar

İran takvimine göre 22 Behmen 1357 yılında zafere ulaşan İslam Devrimi'nin yıl dönümlerinde, devrim yürüyüşleri düzenlenerek ülkenin dört bir yanında devrim şehitlerinin anıldığı ve kutlamaların yapıldığı etkinlikler düzenlenmektedir. Humeyni'nin liderliğinde yapılan ve "İstiklal, Özgürlük, İslam Cumhuriyeti" sloganlarının atıldığı İslam Devrimi, ders kitaplarında "zor ve acılı yıllardan" ve "düşmandan" kurtuluş teması ekseninde işlenmiştir. Bu tema öğrencilere birinci sınıftan itibaren Humeyni'nin İran'a dönüşüyle "baharın gelişi" ekseninde verilmeye başlanmış "İmam geldi." cümlesi bu temada görselleştirilmiştir:

"İmam Humeyni vatana geldi. O gün 12 Behmen'di. 12 Behmen'den 22 Behmen'e kadar İslam Devrimi'nin zafer günleridir. Bu on günlük süre 'şafakta on gün (دهه ی فجر)' dür. Biz her yıl

‘şafakta on günü’ kutlarınız ve İmam Humeyni ile İslam Devrimi şehitlerini anarız.” (1. Sınıf Farsça, 1396: 98).

Görsel 13: Humeyni’nin İran’a Döndüğü Uçak Çiçek Saçarken

Kaynak: 1 Sınıf Farsça, 1396: 97.

Devrim marşlarının çaldığı, sokak ile caddelerin bayraklar ve devrim şehitlerine ait resimlerle donatıldığı, sloganların atıldığı devrim yürüyüşleri, muhabir rolü üstlenen bir öğrenci aracılığıyla şöyle aktarılmıştır:

“Mikrofonu elime aldım ve işime başladım. Seyid kamerasını aldı ve benimle geldi. Benim yaşında olan bir çocuğa soruyorum: ‘Bugün günlerden ne?’ Eliyle, tek bir sesle destansı sloganlar atan kalabalık topluluğa işaret ediyor. ‘Zorba ve zulüm devletlerine düşmanlığı ilan etme ve İsrail ile Amerika ile mücadele günü.’ Gülümseyen yaşlı bir adam, elinde rehberin büyük bir resmini tutuyor. Ona yaklaştım ve neden gülümsediğini sordum. ‘Tüm bu coşkuyu, heyecanı, huzuru ve beraberliği görmek Behmen 1357 yılında halkın birlik ve dayanışmasını hatırlattı.’ (...) Tekerlekli sandalyede oturan zorla hareket eden bir gazi dikkatimi çekiyor ve yanında giderek sordum: ‘Bu zor hâlinizle neden bu yürüyüşe geldiniz?’ ‘Hazır olduğumu göstermek için; daima rehberin emirlerini dinlediğimi ve burada hazır bulunduğumu tüm dünyaya duyurmak için’ Bebek arabasıyla hareket eden bir hanıma diyorum: ‘Bu soğuk kış havasında, neden buraya geldiniz?’ Ellerini kalbine götürdü ve dedi ki; ‘Çünkü devrim kalbimizde!’ Elinde çerçevesiz şehit fotoğrafı olan bir anne, bizi gördü ve bize doğru gelerek şöyle dedi: ‘Oğlumu, İslam’a ve devrime adadım. Allah’a şükür ki bugün inanan ve çalışkan milyonlarca genç onun yolunu sürdürüyor.’” (5. Sınıf Gökyüzünün Hediyeleri, 1396: 104-105).

Bu çerçeve, “soğuk bir kış günü” düzenlenen, toplumun her kesiminden katılımın olduğu, “dış düşman” retoriğine başvuran ve birlik mesajı veren, vatan uğruna canların adanmasıyla gurur duyulan devrim yürüyüşlerinin ders kitaplarında nasıl işlendiğini göstermiştir. Ayrıca “Hep birlikte Allah’ın ipine (Kur’an’a) sımsıkı

sarılın. Parçalanıp bölünmeyin.” (Al-i İmran 3/103) manası taşıyan ayetle ulusal birlik vurgusu dini bir mesajla da desteklenmiştir. 22 Behmen yazısının yer aldığı bir görselle İran’ın her iki rehberinin fotoğrafı ve “Şah gitti. İmam geldi.” cümlelerinin yer aldığı gazete kupürlerine Görsel 13’te yer verilmiştir (5. Sınıf Gökyüzünün Hediyeleri, 1396: 106-107). Aynı cümlelerin yer aldığı gazetelerden örnekler yine “Hak Geldi Batıl Yok Oldu” başlığıyla kullanılmış; sürgünden dönen Humeyni’nin uçaktan indiği bir görsel paylaşılmıştır (4. Sınıf Kur’an Öğretme, 1396: 36).

Görsel 14: 22 Behmen ve İran’ın Devrim Liderlerinin Resimleri

Kaynak: 5. Sınıf Gökyüzünün Hediyeleri, 1396: 106

Bu kapsamda 22 Behmen, İslam Cumhuriyeti’nin yeni bir toplum inşasında ulusal bir bayram olarak bireylerin hedeflenen toplum kimliğiyle bütünleşmesinde önemli bir yer tutmuştur.

2.2.2.5. Şehadet Kültü ve Ulusal Bağımsızlık: Devrim ve İran-İrak Savaşı

İslam Devrimi ile ortaya çıkan devrimci dönem şehadetçiliği, geleneksel şehadetle kıyaslandığında, dinin yeniden formüle edilmesiyle birlikte “ölüseven bir şehadet kültürü”ne dönüşmüştür (Khosrokhavar ve Roy [1999] 2013: 14). Ders kitaplarında 1979 Devrimi’ne giden sürecin ve İran-İrak Savaşı’nın ele alındığı konularda şehadetin yüceltildiği açık bir şekilde görülmektedir. Örneğin, Tahran’a geziye giden bir grup öğrenciye, Şah’a karşı kalabalık protestoların yapıldığı ve birçok insanın öldüğü Şuheda (Jale) Meydanı tanıtılarak buranın “devrim şehitlerinin kokusuyla” dolu olduğu aktarılmıştır. Ardından Huzistan’ın çeşitli bölgelerinde savaş şehitleri anılmıştır:

“Burası, ülkemizin en iyi gençlerinin toplandığı yerdir. Ülkenin farklı bölgelerinden savaşçılar buraya geldiler, organize oldular ve cephe hattına ilerlediler. İslam Devrimi’ni yok etmek isteyen Saddam’ın ordusu, bu savaşçıların direnişiyle karşılaştı. (...) Ne gençler yiğitçe savaştı ve canlarını Allah’a feda ettiler. (...) Burada her şeylerini Allah’a adadılar; isimlerini bile!” (6. Sınıf Gökyüzünün Hediyeleri, 1396: 84-86).

Ölüm, her iki olayda da milliyetçi tahayyülle dinsel tahayyülün bir arada olduğu bir edim olarak ele alınmıştır. Özellikle İran-İrak Savaşı’nda kutsal toprağın korunması ve bekası temelinde ölümün kutsandığı bir şehadet imajı öğrencilere aktarılmıştır:

“Şehitler, İmam Hüseyin’in yolunu izledi, kanlarının son damlalarına kadar İslami ülkemizi savundular. Onlar, Allah katında büyük mükâfatlara sahiptir. Onlar, canlarını İslami vatan payidar olsun diye verdiler. Onların fedakârlığı, İslam düşmanlarını aşağıladı. Onları, yâd etmek ve onlardan ders almak için ziyaret ediyoruz.” (6. Sınıf Gökyüzünün Hediyeleri, 1396: 86-87).

İran-İrak Savaşı’nda ön plana çıkan “İslam savaşçıları” vurgusu Hz. Muhammed’in düşmanlarına karşı kullanılan bir ifade olarak da kitaplarda yer almıştır. Bu kullanım, iki dönemin kıyaslanmasını gösteren bir görselle sunulmuştur. “Mekke’nin Fethi” ile “Hürremşehr’in Kurtuluşu”na ait görseller yan yana verilerek her iki mücadelenin de ortak temasının, İslam adına “dinsiz” kimselere karşı olduğu ve Allah’ın İslam savaşçılarına yardım etmesi üzerine şekillendiği görülmektedir. (6.Sınıf Kur’an Öğretme, 1396: 14). Öyle ki söz konusu görsel, Fetih suresinin “Şüphesiz biz sana apaçık bir fetih verdik.” (Fetih 48/1) ayetiyle verilmiştir.

Görsel 15: Hürremşehr’in Kurtuluşu ve Mekke’nin Fethi’nin Karşılaştırması

Kaynak: 6. Sınıf Kur’an Öğretme, 1396: 14

Verilen örneklerde görüldüğü üzere şehitler, kutsal vatan uğrunda ve Allah yolunda ölen İslam savaşçıları şeklinde tasvir edilmiştir. Hem devrimde hem savaşta “İmam Hüseyin’in yolu ve mücadelesi” kutsanarak öğrencilere model olarak sunulmuş; şehit olmanın Allah katında mükâfatlandırıldığı ayetlere başvurularak açıklanmıştır. Şehitlik, çizilen bu çerçevede modern bir olgu olarak hem kutsallığı hem kurbanlığı ifade eden bir kavram olarak kullanılmıştır.

Öte yandan ulusal bağımsızlığa olan vurgu “sömürgeci devletlere karşı” Humeyni liderliğinde gerçekleşen 1979 Devrimi ve İran-İrak Savaşı’nda yoğun bir şekilde işlenmiş; savaşın İran’a dayatıldığı ve Irak tarafından saldırıların başlatıldığı ders kitaplarında “Dayatılan Savaş ve Kutsal Savunma (دفاع مقدس و جنگ تحمیلی)” kavramlarıyla ele alınmıştır. Bu savaş, Gökyüzünün Hediyesi ve Kur’an Öğretme derslerinde şehitlik ve zalime karşı mücadele kavramlarıyla ele alınırken Sosyal Bilgiler ders kitaplarında bağımsızlık vurgusu ön planda tutularak işlenmiştir:

“İran İslam Devrimi, 1357 Behmen ayında İmam Humeyni rehberliğinde zafere ulaştı. İmam Humeyni, yıllarca halkı baskıcı Pehlevi yönetimine karşı mücadeleye davet etti ve rehberlik etti. İmam Humeyni sömürgeciliğe karşıydı. Daima İran’da yabancı nüfuzunu engellemeye çalıştı ve İran’ın bağımsızlığına vurgu yaptı. Halkın kendi kaderini kendi belirlemesi gerektiğini söyledi. İslam Devrimi’nden sonra, İslam Cumhuriyeti kuruldu ve İran halkı kendi kaderini eline aldı. Sömürgeci devletler İran ile çıkarlarının olmadığını anladılar.” (6. Sınıf Sosyal Bilgiler, 1396: 117).

En nihayetinde yeni kurulan İslam Cumhuriyeti’nin bağımsızlığına savaş açan Saddam Hüseyin yönetimindeki Irak, İran toprağının “bir karışımını” bile alamamıştır. Bu, “İslam savaşçılarının” cesareti, “büyük İran milletinin” kararlılığı ve “düşmana” karşı sekiz yıl süren birliğin, en önemlisi Allah’ın yardım etmesinin sonucudur (4. Sınıf Farsça, 1396: 91).⁶⁹

Bu birlik, İslam Cumhuriyeti’nin kurulmasıyla kentlerin “İslami” bir ideolojiyle inşa edilmesinde de görünürlük kazanmıştır. Ders kitaplarında öğrencilere şehitlerin herkes tarafından tanındığı; cadde, bulvar ve meydanlara verilen şehit isimleriyle örneklendirilerek aktarılmıştır. Irak ile olan savaş kamusal alandaki atmosferin militerleşmesine neden olmuş, “savaşın dehşeti” şehit isimleriyle başlayan

⁶⁹ İran-İrak Savaşı ele alınırken Sosyal Bilgiler kitaplarında özellikle “düşman pençesinde” olan Hürremşehr’in kurtuluşu üzerinde durulmuştur. Savaşta Hürremşehr halkı çok kayıp vermiş, Hürremşehr “kanlı şehir (خونین شهر)” olarak anılmıştır. Humeyni Hürremşehr’in kurtuluşu hakkında “Hürremşehr’i Allah kurtardı.” demiştir. 3 Hordad 1361 yılında (24 Mayıs 1982) Irak işgalinden kurtulması nedeniyle 3 Hordad günü, Hürremşehr’in kurtuluşu olarak her yıl İran’da kutlanmaktadır.

sokak ve caddelerdeki artışla görünürlük kazanmıştır (Bayat, [2007] 2015: 191). Geçmişin hayatla bir arada tutulmasının hedeflendiği bu mekânsal kodlamalarla kolektif bellek canlı tutulmaya çalışılmıştır. Örneğin büyükbabasını savaşta kaybeden ve yanında olmasını dileyen Emir'in duyguları şöyle tasvir edilmiştir:

“(…) Emir, daha sonra sokağın ismini gördü: ‘Şehit Rüstem Sokağı’. Sokağın adını ikinci kez okudu. Büyükbabası yıllardır aralarında değildi fakat şehirdeki insanların çoğu onu tanıyordu. O, komşularının her gün onun adını gördüklerini ve onun yüce ruhunu selamladıklarını biliyordu.” (3. Sınıf Farsça, 1396: 107).

Toplumdan her kesimin yer aldığı bu mücadele, ders kitaplarında çocuk şehitlerin tanıtıldığı ve onların örnek bir model olarak sunulduğu metinlerle de desteklenmiştir. Örneğin 12 yaşında Huveyze’de yaşamış Seham Hayyam ile 13 yaşındaki Hüseyin Fehmide’nin⁷⁰ nasıl şehit olduklarına detaylarıyla yer verilmiştir. Seham Hayyam şehrinin işgal altında olduğunu görünce “düşmanlara” taş atmış; onlar tarafından fark edilince vurularak şehit edilmiştir. 13 yaşındaki Muhammed Hüseyin Fehmide ise Hürremşehr’de elinde el bombasıyla kendini Irak güçlerine ait bir tankın altına atarak tankı etkisiz hale getirmeyi amaçlamış ve bedeni parçalanarak şehit olmuştur (3. Sınıf Farsça, 1396: 51). Yine savaşta şehit olan bir öğrenci vasiyetinde şu ifadeleri kullanmaktadır:

“Herkes çok Kur’an okumasını ve dua etmelerini tavsiye ediyorum.

“Sevgili babam ve annem! Siz benim için bir ömür zahmet çektiniz; ama ben sizin için ne yaptım? Şöyle bir hadis vardır: ‘Günahları temizlemek istiyorsanız anne ve babaya yardım edin’; ama ben sizin için öyle değildim. Sizden bana hakkınızı helal etmenizi istiyorum.” (6. Sınıf Gökyüzünün Hediyeleri, 1396: 87).

Devrim Lideri Humeyni’nin sözleri de verilerek çocuk şehitlerin “düşmanlara” karşı eylemleri takdir edilmiştir. Humeyni’nin Fehmide’nin ölümü üzerine “Bizim rehberimiz, küçük kalbi bin kalemden daha büyük olan ve kendini el bombasıyla düşman tankının altına atarak imha eden, şehadet şurubunu içen 13 yaşındaki çocuktur.” ifadesine yer verilmiştir (3. Sınıf Farsça, 1396: 51). Görüldüğü üzere “kanların boşa dökülmediği” öğretisi hâkim temadır. Zira şehitlerin isimleri, ders kitaplarında farklı hikâyelerin içinde de yer almaktadır. Örneğin okulda temizlikten mesul olan bir erkeğin sırt ağrısı üzerine eşinin yardım etmesi ve bu da yetersiz geldiği zaman okuldan bir çocuğun gizlice onlara yardım ettiğine yönelik bir anlatıda, bu

⁷⁰ Fehmide’nin öldüğü gün olan 8 Aban, İran’da Besic Öğrencileri Yıl Dönümü olarak kutlanmaktadır.

çocuk, yine İran-İrak Savaş Şehidi Abbas Babai'dir (4. Sınıf Gökyüzünün Hediyeleri, 1396: 93). Şehitler daima “evi aydınlatan bir ışık” hatta “güneşe” benzetilerek şehadet, insanlığa yol gösteren aydınlatıcı bir yol olarak tasvir edilmiştir (6. Sınıf Farsça, 1396: 78). Bu bağlamda İslam'da yer alan şehitlik, ders kitaplarında yoğun olarak Şii motiflerle ele alınan ve modern tarihle ilişkilendirilerek vatansever duygulara hizmet eden bir kavram olarak kullanılmıştır.

2.2.2.6. Ulusal Kimliğin İnşası

İran tarihi, İslam'ın kabulü merkeze alınarak İslam öncesi tarih ve İslam sonrası tarih olarak ders kitaplarında sınıflandırılmıştır. Tarih anlatısı iki döneme ayrılrsa da Şiilik mezhebine mensubiyet ve Fars kökenli olmak her iki dönemde İranlı olmanın en temel unsurları olarak öne çıkmıştır.

İslam öncesi tarih anlatısında İran tarihinin 4000 yıl öncesine dayanan bir geçmişi olduğu ve Aryan kavmi üzerinde durulmuştur. Bu konu, Ali Rıza ile amcası Emir arasında Hemedan'da bulunan tarihi Hegmetaneh Tepesi ziyareti esnasında geçen diyalogla aktarılmıştır:

“Amca, Hegmetaneh Tepesi hangi döneme aittir? Emir Bey cevapladı: ‘Bu tepe yaklaşık 3000 yıldır burada ve Medler dönemine aittir.’ Ali Rıza şaşkın bir hâlde sordu: ‘3000 yıl çok eski! Medler kim?’ Emir Bey cevapladı: ‘Bir grup Aryandı. Ülkemizin adının neden İran olduğunu biliyor musun? İran, yani Aryanların ülkesi veya bölgesi anlamına gelir. Aryanlar soylu ve asildir.’ Aryanlar üç gruptur: Medler, Persler ve Partlar.” (4. Sınıf Sosyal Bilgiler, 1396: 46-47).

Pehlevi Dönemi'nde Rıza Şah'ın ülkenin adını değiştirirken başvurduğu ve uzun bir geçmişi olan aryan kavramı, İslam Cumhuriyeti'nin sosyal bilgiler kitabında tarihsel bir övünç kaynağı olarak konu edinilmiştir.

İslam öncesi tarih anlatısında değinilen hususlar arasında önemli krallar da bir gurur kaynağı olarak bulunmaktadır. Örneğin Pers kavminden olan Ahameniş İmparatorluğunun kurucusu Kiros “bilge ve zeki kral” olarak ele alınmış; yine aynı imparatorluğun önemli krallarından olan Darius'un inşa ettiği yollardan bahsedilmiştir (4. Sınıf Sosyal Bilgiler, 1396: 51-53). Ahamenişlerin, Endimeşklerin, Eşkaniyan ve

Sasanilerin İran'ın antik kentlerde izlerinin bulunduğu müzelerde yer alan eserlerin görselleriyle verilmiştir. Bu tarihsel anlatıda “yabancılara boyun eğmeyen halklar, cesur komutanlar ve mimaride öne çıkan pers yapıları” vurgusuyla ulusal zenginlik ön plana çıkarılmıştır.

Bu dönemi nitelendiren ve öne çıkan diğer bir kavram cesaret olmuştur. Cesur kahramanların yer aldığı bu metinlerde İran millî tarih anlatısından izler görülür. Örneğin Pers Ordusunun Komutanı Aryobarzan'ın Makedonya Kralı İskender'e karşı az sayıda olan askeriyle verdiği “cesurca” mücadelesi; İranlıların vatan uğruna savaştan asla vazgeçmedikleri, aşağılanmadıkları ve savaşta “vatani kanlarıyla kırmızıya boyadıkları” mesajının aktarılmasında aracı olmuştur (5. Sınıf Farsça, 1396: 56-61). Ayrıca destanlara da başvurularak bu tema sürdürülmüştür. “Büyük İran Şairi” ve “İran'ın Oğlu Firdevsi”nin Farsça yazdığı Şehname adlı eserinde yer alan “Okçu Areş” destanından bir bölüm öğrencilere okutulmuş; Areş Kemangir, İranlıların ümitsizlik ve çaresizliğe karşı olan dik duruşunu, attığı ok ile simgelemiştir. Efrasyab komutasındaki Turanlılara karşı verilen mücadelede, İran-Turan sınırının belirlenmemesi üzerine İranlılardan birinin ok atarak sınırı belirleyeceğine yönelik anlaşma sonucu, Areş oku atmış ve orada can vermiştir. Millî kahraman Areş, vatani için canını veren ve Allah'tan yardım dileyen motiflerle donatılarak öğrencilerin yurtseverlik duygularının güçlenmesi hedeflenmiştir:

“Yetenekli bir İranlı atıcı olan Areş Kemangir, kendini oku fırlatmaya hazırladı. Yüksek Demavend Dağı'nın eteğinde herkes endişeliydi ve bekliyordu. Anneler dua etti; yaşlı adamlar gözyaşı döküyordu; çocuklar sabırsızca dik duran Areş Kemangir'e baktılar. (...) Areş, güçlü kollarını ve vücudunu herkese gösterdi ve şöyle dedi: ‘İyi bakın! Bedenimde hiçbir kusur ve sorun yok;⁷¹ ama iyi biliyorum, ok yaydan ayrıldığında tüm kuvvetim gitmiş olacak. Ben hayatımı oka koyacağım ve İran'ın şerefi için fedakârlık yapacağım.’ Areş dağa tırmandı; zirveye vardığında dua etti ve Tanrısına fısıldadı: ‘Ey göklerin Tanrısı! Ey dağların ve denizlerin yaratıcısı! İran topraklarını düşmanlardan kurtarmam için yardım et.’” (4. Sınıf Farsça, 1396: 56-57).

İslam sonrası İran tarihi anlatısı, İran'ın İslam topraklarına dâhil olmasıyla yeni bir devre işaret etmektedir. Emevi Devleti “İslam'ın kanunlarına uymayan, imamları şehit eden ve Arapları üstün ırk kabul eden” şeklinde anılmış; Abbasi Devleti'nin

⁷¹ Bu “güçlü ve kusursuz beden” imajı, Foucault'nun ifadesiyle iktidarın insan bedenini kuşatmasıyla elde edilmiştir. Foucault, tüm bu beden bilinci, bedene hâkim olma, güzel bedenin yüceltilmesi gibi süreçleri, iktidarın insanın kendi bedenini arzulamaya götüren kararlı uygulamaları olarak görmektedir ([1994] 2012: 39).

kuruluşu Emevi Devleti'ne karşı yapılan ayaklanmalarda haksızlığa karşı boyun eğmeyen Ebu Müslim Horasani adında bir komutanla ele alınmıştır. Pers kökenli olan ve eşitsizliğe karşı mücadele eden Horasani'nin Emevilere karşı başlattığı hareket, elinde siyah bir bayrakla⁷² resmedilmiştir:

“Bu durumdan memnun olmayan gruplardan biri Abbasilerdi. Propaganda ile İranlılar arasında taraftar edinmişlerdi. Zulümle mücadele etmek ve İmam Hüseyin ile arkadaşlarının intikamını almak istediklerini söylediler. Ebu Müslim Horasani, bu memnuniyetsiz grupları temsil eden İranlılardan biriydi. O, Emevileri savaşta çok defa yendi ve Abbasiler bu şekilde devlet kurdu.” (5. Sınıf Sosyal Bilgiler, 1396: 98).

Horasani etkisiyle kurulan Abbasi Devleti de imamlara ve yandaşlarına zulmeden bir yönetim olarak nitelendirilirken sonrasında kurulan İrani yönetimler kültür, bilim ve sanat alanındaki faaliyetlerle ön plana çıkarılmıştır. Örneğin Fars diline önem veren İranlı yönetimlerden olan Samaniyanlar döneminin şairlerinden “Fars şiirinin babası” olarak adlandırılan Rudeki'ye değinilmiştir (5. Sınıf Sosyal Bilgiler, 1396: 101). Müslümanların bilimsel ve ilmi gelişmeleri ele alınırken de en çok katkıyı “İranlıların” sağladığı teması baskındır. Bu doğrultuda Zekeriyya er-Razi ve Ebu Ali Sina isimleri tıp alanında; Harezmi ve Hayyam matematik alanında; Ebu Reyhan Biruni astronomi alanında katkı sağlayan “İranlı” Müslümanlar olarak ön planda tutulmuştur (6. Sınıf Sosyal Bilgiler, 1396: 46-50). Bunun en açık göstergesi, Allah katında seçilmiş ve faziletli bir kavim vurgusunun yapıldığı bir ayet ile Peygamber hadisinin verildiği örnekte görülmektedir:

“Ey cin ve insan toplulukları! Göklerin ve yerin uçlarından bucaklarından geçip gitmeye gücünüz yeterse geçip gidin. Büyük bir güç olmadıkça geçip gidemezsiniz.” (Rahman 55/33).

“İlim eğer Süreyya yıldızında da olsa pars ülkesinden olan kişiler gidip onu bulurlar.” (6. Sınıf Kur'an Öğretme, 1396: 55).⁷³

Bunlara ek olarak İranlı olmayı tanımlayan ders kitaplarında yer alan bir diğer husus İran halkının sömürgecilere karşı duruşu olmuştur. İran, daima sahip olduğu

⁷² Bu bayrağın Şia ile olan ilişkisine yönelik Gerlof Van Vloten; kurtarıcı Mehdi'ye yer hazırlayacak bir yıkıcıya ihtiyaç olduğu ve Emevi Devleti'ni devirecek olan siyah bayraklı adam inancına dayandığı şeklinde açıklamıştır. Ayrıca siyah bayrak ile “dinsiz” yönetimlere karşı bir ilişki kurulduğunu da belirterek siyah bayrağın peygamber devrini hatırlattığını da eklemiştir. Van Vloten, Emeviler renk olarak beyazı kullandıkları için ona karşın siyahın Ehl-i Beyt şehitlerine yani yönetim zulmüne uğrayanların matemi için kullandığı bilgisini verir. Fakat buna ek olarak Emevi taraftarlarının beyaz rengi, Abbasiler iktidara geldikten ve siyah rengi seçtikten sonra seçtiklerine işaret etmektedir ([1894] 1986: 75-76). Başka bir çalışmada da siyah rengin siyasal bir simge olarak İslam tarihinde kullanılan en önemli hareketin Abbasi hareketi olduğu belirtilmektedir (Varol, 2004: 116).

⁷³ Bu ayet ve hadisin hemen solunda, nükleer füze resmi yer almaktadır.

zenginlikler bakımından sömürgeci güçlerin merkezinde yer alan bir ülke olarak tasvir edilmiş; bazı hükûmetler söz konusu bu güçlere karşı pasif dururken “halk” daima mücadeleci ruhuyla bu uğurda can vermiştir. Emir Kebir, Mirza Kuçek Han Cengeli, Rais Ali Delvari, Muhammed Musaddık ve Ayetullah Kaşani bu isimlerden bazılarıdır. Ortak tema sömürgeci güçlere karşı olan mücadele ve hemen hepsinin bu uğurda can vermesidir. Yakın dönem temsilcilerinden olan, petrolü millîleştiren ve 1953 Darbesi ile devrilen Musaddık hakkında “Muhammed Rıza Şah Pehlevi, Amerika ve İngiliz komplosuyla Doktor Musaddık’ı Ahmedabad köyüne sürgün etti. O, ömrünün kalanını bir mahkûm gibi yaşadı.” ifadeleri kullanılmıştır (6. Sınıf Sosyal Bilgiler, 1396: 113).

Tüm bu isimler ve hikâyelerle, “şanlı” tarihin muhafaza edilerek yeni nesillere öğretilmesi, tarih bilincinin öğrencilere kazandırılması ile mümkündür. Nitekim tarihin bilinmesi ve ondan ders alınması, ders kitaplarında vatanın korunmasına hizmet eden unsurlar arasında yer bulmaktadır (3. Sınıf Farsça, 1396: 102). “Dünün, Bugünün ve Yarının İsimleri” başlıklı bir metin aracılığıyla bu işlenmiş; dünün temsilcileri Firdevsi, Aryobarzan, Areş, Hayyam, Emir Kebir, Musaddık iken bugünün temsilcilerinin Kutsal Savunma’da şehit olanlar olduğuna işaret edilmiştir (5. Sınıf Farsça, 1396: 70-73). Öğrencilere, İran tarihinde önemli yeri bulunan dünü ve bugünü temsil eden isimler öğretilerek onlardan kendilerini potansiyel olarak yarının temsilcileri statüsünde hazırlamaları istenmektedir. Görüldüğü üzere köken bulma amacı taşıyan millî tarih anlatısı, ulusal kahramanlardan İslam şehitlerine kadar uzanmaktadır.

Öte yandan vatan mefhumu ve İranlı olmanın ne anlama geldiği, millî nişanelere değinilerek ve İran milletini oluşturan ortak unsurlara yer verilerek açıklanmıştır. Bu kapsamda anayasa, millî marş⁷⁴, bayrak, resmî dil ve kullandıkları takvim hakkında bilgi temel seviyede 1 ve 2. sınıflara verilmiş, ilerleyen kademelerde söz konusu nişanelerin önemi üzerinde durulmuştur. İnanç ve ulusal duyguların birleşimi olan millî marş hakkında şu sözlere yer verilmiştir:

“Ülkemizin millî marşı, vatanımızın ve milletimizin baki ve ebedî olması için dua ile bitmektedir. Kadim tarihi ve büyük iftiharlarıyla dünyada parlayan bir ülke ki gelecekte

⁷⁴ Milli Marş sözleri şöyledir: “Doğuların güneşi ufuktan yükseldi, Hakka inananların gözünde ışık Behmen, imanımızın doruğudur, Ey İmam senin istiklâl ve hürriyet mesajın canımıza nakşedilmiş, Şehitler! Haykırışlarımız devran kulağında yankılanıyor, Yaşasın İran İslam Cumhuriyeti”

Allah'ın yardımıyla evlatlarının sağlam adımlarıyla gelişim ve yüceliğe doğru ilerleyecek.” (5. Sınıf Farsça, 1396: 50).

Bayrak konusunda ise bir baba ile oğlu arasında geçen sohbette baba oğluna bayrağı “özgürlük simgesi” olarak tanıtmış; renklerin ne anlama geldiğini⁷⁵ ve üzerindeki sembolleri açıklamış; öğrenci babasından öğrendiği bilgiler doğrultusunda bayrağa bakarak “Güzel İran bayrağı, bugün benim için daha güzel.” demiştir (2, Farsça, 87). Diğer yandan, ulusal bir kimliğin kurucu unsuru olan dilin önemi; Farsça'nın diğer dillerden üstün olduğu anlatısıyla görünürlük kazanmıştır. İran'da farklı yerel dillerin olduğu kabul edilmiş, fakat vatanın birliği için Farsça dilinin kullanılması gerekliliği vurgulanmıştır:

“Biz ülkenin farklı yerlerinde bulunuyoruz; ana dilde ve yerel dilde konuşuyoruz, her biri değerli bir hazinedir fakat Farsça, biz İranlıların millî dilidir ve vatanımızı korumamız için buna oldukça önem vermeliyiz.” (3. Sınıf Farsça, 1396: 102).

“Vatan sizin yuvanızdır ve ben bu yuvanın tüm üyelerinin birlik ve beraberliğinin temsilcisiyim. İranlıların ulusal dili yani Farsça ise sizin İran ve dünyanın her bir köşesindeki kimliğinizdir.” (6. Sınıf Farsça, 1396: 34).

Bunlara ek olarak millî değerlere aşinalığın kazandırılması hedefi ve İran halkının sevinç ve kederde daima bir olduğu mesajı, İran'daki millî tatil günlerinden biri olan Nevruz Bayramı ile ele alınmıştır. Yeni yılın ilk günüyle başlayan, evlerin temizlendiği, hediyelerin alındığı ve hazırlıkların yapıldığı Nevruz Bayramı “İranlılar tarafından yüzyıllardır kutlanan” bir gelenek olarak aşağıdaki gibi aktarılmıştır:

“(…) Bütün aile üyeleri sofraya haft sin'in (سفره هفت سین) etrafına oturur ve dua ederler. Allah'tan kendilerine ahlak ve daha iyi olmayı isterler. Çoğunlukla sofraya haft sin'de; Kur'an, ayna, mum ve yedi tane “sin” ile başlayan ürün bulunur. Bu yedi ürün; sebze (semeni), serke (sirke), sumak (sumak), semenu (sümenek), senced (iğde), sir (sarımsak) ve sib (elma)'dir. Sofra-i haft sin'de renkli yumurtalar, çiçekler ve tatlılar da bulunur. Aynı zamanda küçük kırmızı bir balığın yüzdüğü fanus bulunur. Nevruz'da halk birbirini ziyaret eder. Büyükler ve küçükler bayramlaşır. Bu günlerde halk, şehitlerin ve ölenlerin mezarını ziyaret eder. Nevruz kutlaması bizi daha mutlu ediyor ve zengin ve özgür bir İran için daha fazla çalışmamıza teşvik ediyor (2. Sınıf Farsça, 1396: 93-95).

⁷⁵ İslam Cumhuriyeti'nin bayrağı üç renk taşır: yeşil, beyaz ve kırmızı. Yeşil renk ilerlemeyi ve İslam'ı; beyaz renk barışı ve kırmızı renk ise cesareti temsil etmektedir. 11 Şubat 1979 (22 Behmen 1357) tarihli İslam Devrimi'ni temsilen bayrağın kırmızı bandında 11 ve yeşil bandında 11 olmak üzere 22 defa “Allahüekber” yazmaktadır. Bayrağın ortasındaki laleyi andıran ve dört hilal ile bir kılıçtan oluşan sembolde “lâ ilâhe illallah” ibaresi gömülü “Allah” ifadesi yer almaktadır. Ayrıca dört hilal ve bir kılıç dinin beş inanç esasını temsil etmektedir.

Son olarak, bir vatandaşlar topluluğunun oluşumunda mekân tasavvuru ve bu mekâna bağlılık vatana duyulan sadakat duygusunu pekiştirmekte; bu duygunun oluşması için en yakın fiziki çevrenin tasvirinden başlanarak bir aidiyet duygusu oluşturulmaktadır (Üstel, 2004: 156). Vatan kavramı ve ne anlama geldiği çocuklara birinci sınıftan itibaren öğretilmektedir. Yöresel farklılıklara rağmen İranlı olmanın birlik ve beraberlik anlamına geldiği vurgusu yapılmıştır:

“İran bizim vatanımızdır. Biz İslami vatanımızı seviyoruz. Ülkemiz büyüktür ve denizi, geniş dağları ve ovaları vardır. Biz ülkemizin insanlarını seviyoruz. Ülkemizin insanları, nerede olurlarsa olsun İranlıdır. Biz İran’ı ve İranlıları seviyoruz.” (1. Sınıf Farsça, 1396: 79).

Rejimin hem İslami hem İranilik kimliği verilen anlatılarda net ortaya çıkmıştır. Bu kimlik, şiirlerle de desteklenmiştir:

“Biz İran’ın çocukları
Mutlu, temiz ve güler yüzlüyüz
Gözlerimizde
İman ve umut nuru var
Biz tomurcuk gibiyiz
Bugün okulda
Yarın bir çiçek olacağız
İran’ın yeşil bahçesinde
Şiir ve şarkılarımız budur
Bizimle söyle
Yaşasın İslam
Yaşasın İran” (1. Sınıf Farsça 1396: 111).

Ders kitaplarında fiziki çevrenin “biz” duygusunu oluşturacak şekilde coğrafi birimlerin anlatısı görülmektedir. Örneğin “Bizim Mahallemiz”, “Benim Şehrim Benim Köyüm” “Benim Güzel Ülkem” gibi ünite başlıkları ve “İran yüksek dağları ve geniş ovalarıyla güzel bir ülkedir.” (4. Sınıf Sosyal Bilgiler, 1396: 66) gibi cümlelerle ortak ilişkilerin üretildiği yerler olan fiziki-coğrafi alanlar işlenmiştir. Görülmeyen vatanın taşı-toprağı “güzel” anlayışı aynı zamanda milliyetçi ideolojinin toprak esasına dayanan yönünü ortaya çıkarmıştır. Diğer yandan, İran bir ev olarak tanımlanırken vatandaş bir topluluk üyesi olarak ifade edilmektedir:

“Bizim ülkemizin adı İran’dır. Biz İran’da yaşıyoruz. İran’ı seviyoruz. İran bizim büyük evimizdir. İran’da görülecek birçok şey vardır. Dağlar, denizler, ormanlar, türbeler ve eski yapılar gibi. Ben bu güzelliklere sahip ülke ile gurur duyuyorum. İranlı erkek ve kadınlar

çalışkan ve iman sahibidirler. Onlar, ülkelerini düşmanlara karşı korurlar.” (2.Sınıf Farsça, 1396: 79).

Bir coğrafi yeri sahiplenmenin en belirgin örneği Türkiye’de Basra Körfezi olarak bilinen İran’ın Fars Körfezi diye adlandırdığı bölgenin isminin neredeyse tarihle yaşıt olduğu açıklamasında görülmekte, metinde bu “Pers Denizi” vurgusuyla verilmektedir. 10 Ordibeheşt tarihi, Ulusal Fars Körfezi Günü olarak ilan edilen millî bir gün olarak takvimlerde yer almaktadır⁷⁶:

“Fars Körfezi, dünyanın en önemli bölgelerinden biridir. Geçmişten beri bu bölge halkı ticaret ve denizcilikle uğraşmaktadır. Pers kavmi, bu denizi **Pers Denizi** şeklinde adlandırmıştır. Ahameniş Kralı Darius’un yazıtlarında bu yer Pers Denizi olarak geçmektedir. Ebu Reyhan el-Biruni gibi birçok âlim ve coğrafyacı kitaplarında burası Fars Körfezi ve Pers Denizi olarak adlandırılmıştır. Ayrıca coğrafi keşifler çağından günümüze ulaşan Avrupalıların haritalarında da Fars Körfezi olarak geçtiği görülmektedir.” (6. Sınıf Sosyal Bilgiler, 1396: 91).

Tüm bu semboller üzerinden birlik ve beraberlik vurgusu yapılarak İran milleti, İran adı verilen büyük bir ailede yaşayan aile fertlerine benzetilmiştir (4. Sınıf Sosyal Bilgiler,1396: 91). Yapılan “Biz İranlıyız” vurgusuyla verilen temel vatandaşlık eğitimi, İslam Cumhuriyeti’nin yönetim şeklinin⁷⁷ açıklanmasıyla devam etmiştir. Bir önceki rejimin aksine İslam Cumhuriyeti’nin Kur’an’da yer aldığı üzere danışma ve görüş alışverişine (Şura 42/38) dayanan bir yönetim modeli olduğu ve halkın katılımı “oy verme” vurgusuyla anlatılmıştır:

“Ülkemizde yönetim şekli İslam Cumhuriyeti’dir. İmam Humeyni rehberliğinde 1357 yılında İslam Devrimi’nin zaferinden sonra Pehlevi yönetimi devrildi. Pehlevi yönetimi despottu ve halk tarafından seçilmezdi. İslam Devrimi’nin zaferinden sonra 11 Fer verdin 1358 yılında halk sandıklara oy kullanmaya gitti ve %98’den fazla oy oranıyla İslam Cumhuriyeti’ne **oy verdi**. 12 Fer verdin 1358 yılında yönetim şekli İslam Cumhuriyeti’ne dönüştü. (...) İslam Devrimi’nin zaferinden sonra, İran halkı ülkenin anayasasının yazılması için yetkin kişileri seçti.” (5. Sınıf Sosyal Bilgiler, 1396: 51).

Ayetullah Humeyni’nin son monarşiyi başarılı bir şekilde İran’ın ilk cumhuriyetine dönüştürmesi (Mahdavi, 2013:185); sunulan izlekte İslam

⁷⁶ İran, bu konuda diplomasi alanında da hassasiyet göstermektedir. Şubat 2021’de Fars Körfezi yerine Arap Körfezi ifadesini kullanan Rusya Dışişleri Bakanlığına nota verilmiştir (Anadolu Ajansı, 7 Şubat 2021).

⁷⁷ Batı aleyhtarı olmasına karşın İran Batı’nın siyasi mekanizmalarını İslam Cumhuriyeti’nde korumuştur. Anayasası ve yasama organı bulunmaktadır. Batı’yı reddeden İran, Devrim sürecinde propagandalarını Batı’dan gelen araçlarla sürdürmüştür. İslam devrimi, elektronik çağda gerçekleşen ilk gerçek modern devrimdir. Humeyni, milyonlarca insana, mesajlarını kasetler aracılığıyla iletmiştir. “Vatandaşlara sesini kasetlerle gönderen ilk karizmatik hatiptir” (Lewis, [1995] 2013: 471-474)

Cumhuriyeti'nin halkın istediği ve meşruiyetini halktan alan bir yönetim esasına dayanmasıyla açıklanmıştır. Aynı zamanda Allah'a iman basamağı olarak görülen İslam Cumhuriyeti (Kendirci, 2006: 127) yönetim modelinin siyasal meşruiyet de taşıdığı verildikten sonra hükûmetin ve devletin üç erkinin⁷⁸ görevleri, devrim liderinin yönetimdeki yeri gibi ülke idaresine yönelik bilgiler yani vatandaşlık bilgileri, öğrencilere öğretilmiş; bu bağlamda rejimin kurumlarına ve organlarına sadakat hedeflenmiştir.

2.2.3. İKİNCİ BÖLÜMÜN SONUCU

Ders kitaplarında öne çıkan bulgulara bakıldığında Müslüman bir çocuk inşasında Allah'ı yakından tanıyan, İslam'ın esaslarına riayet eden, ahlaki sorumlulukları okulda öğrenip ev hayatına entegre eden, büyüklerine saygı duyan ve ailesinin kıymetini bilen, İslam dini doğrultusunda inancı uğruna verilen mücadelede şehadet kavramına aşinalık kazanan temaların işlendiği görülmektedir. Bununla birlikte Şiiliğin İsnâşeriyye kolunun öğretilerine vakıf ve Ehl-i Beyt'in önemini kavrayan, Ali, Hasan ve Hüseyin'le birlikte diğer imamların da zorluklara rağmen mücadelesinden vazgeçmediğini anlayarak örnek alan ve bu doğrultuda Devrim Lideri Humeyni'yi tanıyan ve en nihayetinde Şii öğretilerle bezenen şehadet kültürünün merkezinde yer alan makbul vatandaşın hedeflendiği dini öğretilerin verildiği kitaplarda görülmektedir. İşlenen bu temaların temel dayanağı, Kur'an ayetleri ile Hz. Muhammed ve imamların sözleridir. Ayrıca ulusal tarihe başvurularak İranlıların neredeyse 4000 bin yıl öncesine kadar dayanan tarih anlatısı aracılığıyla cesur ve başarılı komutanların, bilim ve sanatta öncü Müslüman İranlı âlimlerin, halk arasında birliği sağlayan ortak millî nişanelerin, kutsal ve ideal vatan yani toprak uğruna can veren şehitlerin isimlerinin öğretilmesi ile ulusal vatandaşlık bilincinin kazandırılması, Farsça ve Sosyal Bilgiler kitaplarında öne çıkan vurgulardan olmuştur. Bu vurgular yoğunlukla şiir ve hikâyeler aracılığıyla yapılmıştır.

⁷⁸ Yasama organı olan İslami Şûra Meclisi, Anayasa'nın altıncı kısmında düzenlenmiştir. Meclis halk tarafından dört yıllığına seçilen 290 milletvekilinden oluşmaktadır. Anayasa'nın dokuzuncu kısmında düzenlenen yürütme organı, cumhurbaşkanı ve bakanlardan oluşur. Cumhurbaşkanı, Rehberlik makamının ardından ülkenin en yüksek makamıdır. Halkın doğrudan oyları ile dört yıllığına en fazla iki dönem seçilmektedir. Adaleti tesis etmekle yükümlü bağımsız bir kuvvet olan yargı organı ise Anayasa'nın on birinci kısmında düzenlenmiş olup kanunların uygulanmasından, şikayetlerin soruşturulmasından ve suçların işlenmemesi için gerekli önlemlerin alınması gibi görevlerden sorumludur. Yargı erki başkanı Devrim Lideri tarafından beş yıllığına atanır.

SONUÇ

Vatandaşlık, bir bireyin doğrudan devletle olan bağıını ifade eden bir kavram iken makbul vatandaşlık devlete bağlılığı ile öne çıkan, devlet tarafından verilen sorumlulukları yerine getiren ve kendini devlete adayan bir kimliği ifade etmektedir. Okul ise planlanmış bir eğitim sistemi aracılığıyla hayat boyu vatandaşlığı pekiştiren ve kendi içinde “biz” duygusuna hizmet eden siyasal kültür barındıran kurumdur. Modern devlet yapılanmasıyla önem kazanan bu kurumun vatandaşlık ideolojisini inşa etme temeli antik-Yunan dönemine kadar dayanmaktadır.

Batı’da polisin gelişimi ile ortaya çıkan vatandaşlık ve ideal vatandaşlık tanımları modern döneme uzanan tarihsel süreçte dönüşüme uğramış, özellikle ulus-devletle birlikte devlet kimliğinin yansıması olmuştur. Devlet modelinin farklılaşması, vatandaşın görev ve sorumluluklarıyla beraber resmî ideolojinin oluşturduğu makbul vatandaşı belirleyen kriterleri de farklılaştırmaktadır. Batı’da millet ve milliyetçilik ekseninde gelişen vatandaşlığı oluşturan bu terimler Müslüman ülkeler için dışarıdan ithal edilen fikirler bütününe temsil etmektedir. Bu bağlamda özellikle Batı’da evrilen vatandaşlığın ve devletin hedeflediği makbul vatandaş kavramını İslam’daki karşılığını “İdeal Müslüman” terimi üzerinden değerlendirmek mümkündür. İdeal Müslüman ise dini hükümlerin hâkim olduğu toplum düzenine uyum sağlayan ve “iyiliği emretme kötülüğü menetme” yaklaşımı doğrultusunda hayatının her alanında dinin emirlerini benimseyen ve uygulayan bireydir. Din eksenli bu vatandaşlık yaklaşımında iyi insan ile vatandaş kavramlarının birlikteliği ön plana çıkmaktadır.

Bu durum “öteki” tasavvurunun da farklı temeller üzerinden şekillenmesine neden olmuştur. Batı’da birey, en nihayetinde modern dönemde bir topluma aidiyet duygusunu oluşturan dil, din, ırk gibi unsurlar ekseninde toplumla bütünleşen vatandaş kimliğini taşıırken, öteki kimliğini bu unsurları paylaşmayanlar yani dışlananlar oluşturmuştur. Öte yandan İslam devletinde makbul vatandaş olmanın yolu ideal Müslüman olmaktan ve dini toplum düzenine uyum sağlamaktan geçer. “Öteki” olmayı din tarafından kabul edilmeyen düşünce ve tutumların benimsenmesi sonucu ortaya çıkan “dine sadakatsizlik ve hainlik” kimliği karşılamaktadır.

Vatandaşlığa toplumsal cinsiyet perspektifinden yaklaşıldığında, Batı’da uzun bir süre kadının ev (özel) ile kamusal alanlar arasında sırasıyla “anne” ve “vatandaş”

ayrımına tabi tutulduğu görülmektedir. Bununla birlikte, detaylıca ele alınan ve makbul kadını oluşturan “Müslüman kadın” prototipinde kadının rolü öncelikle aile içerisinde tanımlanmıştır. Çoğunlukla kadın ve erkeğin yaratılış farkları (fitrat) buna neden olarak sunulmuştur. Her iki durumda da bir “içsel dışlama” mekanizması devreye girmiş; kadının vatandaşlığı, aile müessesesinde kendisine biçilen anne ve eşlik görevleri ile pek çok alanda erkeklere verilen “etkin vatandaşlığa” karşın “edilgin vatandaşlık” nosyonu ile sınırlandırılmıştır.

Kavramların teorik izleğinden sonra araştırmanın amacını oluşturan İnan İslam Cumhuriyeti’nde vatandaşlık kavramı; eğitim sisteminin hedefleri ve öğretmen-öğrenci ilişkisini gösteren metin pasajlarıyla hangi parametreler üzerinden şekillendiği sorusu ders kitapları aracılığıyla irdelenmiştir. İncelenen kitaplardan elde edilen bulgulara bakıldığında “Gökyüzünün Hediyeleri” ve “Kur’an Öğretme” kitaplarında temel dini bilgilerin verildiği görülmektedir. Bu derslerle Allah’ı tanıyan ve onun doğada yarattığı nimetlerin farkına varan, Kur’an okuyan ve surelerin faziletlerini bilen, peygamberleri tanıyarak onların mucizelerini gören, imamları tanıyarak onlara sevgi ve saygı duyan, onların davranışlarını model olarak gören bir öğrenci tasavvuru vardır. “Sosyal Bilgiler” ve “Farsça” derslerinde ise, bu öğretilerle birlikte vatanını tanıyan, şanlı tarihini öğrenen ve milletin mazideki başarılarıyla gurur duyan, şehitlerin mücadelelerini örnek alan bu çerçevede İslam Cumhuriyeti’nin bekasını temin edecek bir özne tasarımı ön plana çıkmaktadır. Kitaplarda yer alan söz konusu unsurlar; öğretici bilgi notu formatında metinler, hikâyeler ve ezbere dayalı bir tekniğin izlendiği şiirler aracılığıyla aktarılmıştır.

Tezin sorunsal çerçevesinde oluşturulan araştırma sorularını, ulaşılan bulgular ışığında şu şekilde yanıtlamak mümkündür:

Ders kitaplarında İdeal Müslüman kavramı, İslam dininin temel hükümleri ve Şiiğin On İki İmam kolunun öğretilerine haiz bir birey kavramını karşılamaktadır. İdeal bir Müslüman vatandaş yaratısı öncelikle İslam Devrimi’nin öğretilerini aktarma rolünü verdiği kadına ve aileye düşmektedir. Aile ile okul birlikteliği, hayat boyu devrim vatandaşlığı rolünün pekiştirilmesinde bireyin “İslamlaştırılması” hedefinde ideolojik bir araç olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu çerçevede öncelikle Şii Müslüman olma vurgusu ön plandadır. Bu kapsamda Ehl-i Beyt’in yüceltildiği yani Hz. Muhammed nezdinde O’nun kızı Fatma, damadı Ali ve torunları Hasan ile Hüseyin’in ayrıcalıklı olduğu vurgusu daima ön planda tutulmuştur. Ayrıca yine İslam’da yer alan

şehitlik kavramı; İslam tarihinde yer alan Kerbela hadisesi ile İslam Cumhuriyeti tarihinde yer bulan İslam Devrimi ve İran-İrak Savaşı ekseninde dini unsurlarla birlikte millî unsurlara da başvurulmuş ve yüceltilmiştir. Tüm bunların yanı sıra Şii-Müslüman vatandaş daima “mazlum” Müslümanların sorunlarına ortak olmalıdır. Bu kapsamda Filistin’in İsrail tarafından işgal edildiği üzerinde durulmuş, Müslümanlar arasındaki evrensel birlik bağının ve “din düşmanlarına” karşı ortak mücadelenin önemi bu vurgu üzerinden şekillenmiştir. Ayrıca bu tema kapsamında cami tüm Müslümanları “dualarla” bir araya getiren ülkenin bağımsızlık göstergesi olarak ön plana çıkmıştır.

“Makbul Müslüman Kadın” devrime sadık öncüler yetiştirmekle yükümlü, “zalim ve dinsiz” yönetimlere karşı aktif mücadele izleyen, inançlı bir kadın olarak karşımıza çıkmaktadır. Tespit edilen örnek kadın modeller doğrultusunda söz konusu modellerin İslam’da önem atfedilen kadınlar oldukları, ulusal bir kadın kahraman prototipi olarak ise Şii motiflerle ele alınan Ali ve Fatma’nın kızı Zeynep olduğu görülmektedir.

“Öteki” tasavvuru, yalnızca İslam ve İran tarihi ile sınırlandırılmamış, bir temel oluşturması adına tek tanrılı dinleri temsil eden peygamberlerin karşısında yer alan Nemrut ve Firavun gibi hükümdarlara kadar dayandırılmıştır. İslam tarihinde bu aktörleri, Abbasi ve Emevi devletlerine mensup yöneticiler, yakın tarihte ise Pehlevi Hanedanlığı oluşturmaktadır. Yakın tarih ile İslam tarihi özellikle “zalim ve dinsiz öteki” üzerinden karşılaştırılarak kendi mücadelesini kutsallaştıran bir anlatıyla bu aktörler meşru bir “öteki” zeminine oturtulmuştur. Zira “öteki” karşısında Tanrı’nın mucizelerine tanıklık etme yönüyle ön plana çıkan peygamberler, imamlar ve onların yolunu izleyen Humeyni vardır.

Devrim Lideri Humeyni ile ilgili ulaşılan bulgulara bakıldığında, Mehdi gelene kadar bir kimsenin İslam toplumunun liderliğini üstlenmesi öğretisi doğrultusunda Humeyni’ye değinildiği görülmektedir. Humeyni “beklenen ve kurtarıcı” bir profilde tanıtılmıştır. Mehdi inancından izler taşıyan bu profil, İran ulusunun bir lideri olarak İranlılara “bağımsızlığı ve özgürlüğü bahşeden” ulusal lider özellikleriyle de ele alınmıştır. Başka bir deyişle, temellerini Şiilikten alan Mehdi inancı, ulusal bir tezahür olarak Humeyni’de görünürlük kazanmıştır. Lider statüsünde tanımlanan Humeyni’nin aynı zamanda halkla ortak yaşama sahip halktan biri olduğu imajı ve çocuklara beslediği sevgi de ön plana çıkarılmıştır. Ders kitaplarının girişine,

Humeyni'nin resimleri konulmuş; resimlerin altında ise çocuklarla arasındaki iyi ilişkiye işaret eden ve onlara öğütler veren sözlerine yer verilmiştir.

Makbul vatandaşlıkta Fars kimliğini öne çıkaran unsurlar, İran'ın antik tarihinde yer alan imparatorluklara kadar dayanmaktadır. Bu durum İslam'ın bu coğrafyaya yayılmasıyla birlikte "Müslüman İranlı" kavramını ön plana çıkarmış; Müslüman İranlıların kültür, edebiyat ve tıp alanından matematik alanına değin bilimsel alanlarda daima önde oldukları vurgusu yapılmıştır. Bununla birlikte İran milletini oluşturan ortak nişanelere yer verilerek ulusal aidiyet ve kimlik güçlendirilmiştir. Örneğin millî marş konusunda marşın içerisinde barındırdığı "behmen, imam, iman, özgürlük, bağımsızlık, şehitlik" kavramları üzerinde durulması; ulusal dil vurgusunda yerel dillerin zenginlik sayılarak Farsçanın birleştirici rolüne vurgu yapılması ve Nevruz ile 22 Behmen bayram kutlamalarına yer verilmesi tümüyle İranlı olma kimliğini gösteren motifler olarak kullanılmıştır. Ulusal vatandaşlığı oluşturan bu değerlerden bir diğeri, metinlerin çoğunda hayatlarına yer verilen şehitler olmuştur. Vatana hizmetin kutsallığı ve bu yolda bireyi bekleyen ebedi mutluluk vurgusuyla adeta "kardeşlik bağıyla bağlanan ölmeye razı edilen bireyler" bu yolla inşa edilmiştir. Şehadet ve şehitlik kavramları, "ölüver kültür"ün yansıması olarak İran-İrak Savaşı'nda görünürlük kazanmıştır.

Ders kitaplarında tasavvur edilen vatandaş; 1979 Devrimi'nin ilkelerini izleyen, devrim sonrası oluşturulan İslam toplumunun kimliğinin sürekliliğini hedefleyen ve bu doğrultuda sorumluluklara sahip, rejimin ortak yararını gözeten siyasal topluluğun bir üyesidir. Bu, İran'daki vatandaşlık tasavvurunun Cumhuriyetçi vatandaşlık geleneğinden beslendiğinin göstergesi olmuştur.

Sonuç olarak, İran'ın makbul vatandaşlık nosyonunda antik-Yunan'dan modern devlete kadar olan süreç göz önüne alındığında bünyesinde birçok modern yaklaşımı barındırdığı görülmektedir. İslam'da ise ümmet kavramından beslenen vatandaşın, İslam Cumhuriyeti'nde karşılığı hem mezhebini hem de etnik kimliğini muhafaza eden bir vatandaşdır. Bu bağlamda İslam kavramı, yalnızca İslam Cumhuriyeti vatandaşlık parametrelerinde Şii-İrani vatandaş tasavvuruna meşru bir kalkan sağlayan aracı rodedir. Mehdi zuhur edene kadar toplumun rehberliğini yapan Devrim Liderliği yani hükümdar ile vatandaş arasındaki en kuvvetli bağ din; din çatısı altında ise mezhep olmuştur. İran'ın makbulünü oluşturan devrim vatandaşı, On İki İmam inancına sadakate bağlı, "mazlum" Müslümanlara kendi mücadelesiyle ve

cesaretiyle örnek olan, rejimin meşruiyetini sağlamak adına vatandaşlık görevlerini rejimin istediği ölçüde aktif olarak yerine getiren, yani hak temelinde bir birey olmaktan ziyade devrimin getirdiği ideolojiye hizmet eden, bu uğurda her fırsatta vatanı uğruna ölmeye razı olan bir bireydir.

KAYNAKÇA

Kitaplar

Abdulkadiroğlu, A. ve Abdulkadiroğlu, N. (1987). *Mehmet Akif Ersoy'un Makaleleri*, Kùltür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.

Abrahamian, E. ([1993] 2002). *Humeynizm*. çev. M. Toprak, Metis Yayınları, İstanbul.

Abrahamian, E. ([2008] 2018). *Modern İran Tarihi*, çev. D. Şendil, Türkiye İş Bankası Kùltür Yayınları, İstanbul.

Abrahamian, E. (1982). *Iran Between Two Revolutions*, Princeton University Press, New Jersey.

Afary J. ve Anderson K. B. ([2005] 2015). *Foucault ve İran Devrimi*, çev. M. Doğan, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul.

Afgani, C. ve Abduh, M. (1987). *el-Urvetu'l-Vuska*, çev. İ. Aydın, Bir Yayıncılık, İstanbul.

Ağaoğulları, M. A. ([1994] 2006). *Kent Devletinden İmparatorluğa*, İmge Kitabevi Yayınları, İstanbul.

Akşit, O. (1985). *Roma İmparatorluk Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Yayınları, İstanbul.

Aktaş, C. (2017). *Hız. Fatıma*, Beyan Yayınları, İstanbul.

Algar, H. (1999). *Imam Khomeini: A Short Biography*, The Institute for the Compilation and Publication of the Works of Imam Khomeini.

Althusser, L. ([1970] 1991). *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, çev. Y. Alp- M. Özışık, İletişim Yayınları, İstanbul.

Anderson, B. ([1983] 2020). *Hayali Cemaatler, Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, çev. İ. Savaşır, Metis Yayınları, İstanbul.

Ansari, A. M. (2012). *The Politics of Nationalism in Modern Iran*, Cambridge University Press, New York.

Aristoteles. (1975). *Politika*, çev. M. Tuncay, Remzi Kitabevi Yayınları, İstanbul.

- Armağan, S. ([1987] 1992). *İslam Hukukunda Temel Hak ve Hürriyetler*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- Asad, M. ([1961] 1980). *The Principles of State and Government in Islam*, Islamic Book Trust, Kuala Lumpur.
- Axworthy, M. (2008). *History of Iran: Empire of the Mind*, Basic Books, New York.
- Balibar, E. (1998). “İnsan Hakları ve Yurttaş Hakları Eşitlik ve Özgürlüğün Modern Diyalektiği”, çev. I. Ergüden, Hazırlayan: Turhan Ilgaz, *Dersimiz Yurttaşlık*, ss. 81-108., Kesit Yayıncılık, İstanbul.
- Balibar, E. ([2012] 2016). *Yurttaşlık*, çev. M. Erşen, Monokl Yayınları, İstanbul.
- Balibar, E. ([1990] 2017). “Ulus Biçimi: Tarih ve İdeoloji”, çev. N. Ökten, E. Balibar ve I. Wallerstein, *İrk Ulus Sınıf*, ss. 107-130., Metis Yayıncılık, İstanbul.
- Barlas, A. (2019). “Family, Marriage, and Equality”, ss. 51-72, A. Barlas ve D. R. Finn, *Believing Women in Islam*, University of Texas Press, Austin.
- Bayat, A. ([1997] 2008). *Sokak Siyaseti İran’da Yoksul Halk Hareketleri*, çev. S. Torlak, Phoenix Yayınevi, Ankara.
- Bayat, A. ([2007] 2015). *İslam’ı Demokratikleştirmek Toplumsal Hareketler ve Post-İslamcı Dönüş*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Bellamy, R. (2008). *Citizenship: A Very Short Introduction*, Oxford University Press, Oxford.
- Bhambra, G. K. ([2007] 2015). *Moderniteyi Yeniden Düşünmek*, çev. Ö. İlyas, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Bookchin, M. ([1992] 1999). *Kentsiz Kentleşme: Yurttaşlığın Yükselişi ve Çöküşü*, çev. B. Özyalçın, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Bouneau, J. (1998). “Fransa’da Devrim Döneminde Yurttaşlar ve Yurttaşlık”, çev. Y. Küey, Hazırlayan: Turan Ilgaz, *Dersimiz Yurttaşlık*, ss. 109-143., Kesit Yayıncılık, İstanbul.
- Bourdieu, P. ve Passeron, J.C. ([1964] 2020). *Vârisler, Öğrenciler ve Kültür*, çev. L. Ünsaldı- A. Sümer, Heretik Yayınları, Ankara.

- Bourdieu, P. ve Passeron, J.C. ([1970] 2015). *Yeniden Üretim Eğitim Sistemine İlişkin Bir Teorinin İlkeleri*, çev. A. Sümer, L. Ünsaldı- Ö. Akkaya, Heretik Yayınları, Ankara.
- Brubaker, R. ([1992] 2009). *Fransa ve Almanya'da Vatandaşlık Ruhu*, çev. V. Pekel, Dost Kitabevi, Ankara.
- Bulaç, A. ([1993] 1995). *İslam ve Demokrasi*, İz Yayıncılık, İstanbul.
- Büyüköztürk, Ş., vd. (2012). *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*, Pegem Akademi, Ankara.
- Cicero. (2014). *Devlet Üzerine*, çev. C.C. Çevik, İthaki Yayınları, İstanbul.
- Dabashi, H. ([2007] 2008). *İran: Ketlenmiş Halk*, çev. E. Ayhan, Metis Yayınları, İstanbul.
- Delannoi, G. (1998). "Milliyetçilik ve İdeolojik Kataliz", Hazırlayan: Jean Leca, *Uluslar ve Milliyetçilikler*, çev. S. İdemem, ss. 31-38., Metis Yayınları, İstanbul.
- Demircan, A. ([1996] 2015). *İslam Tarihi'nin İlk Döneminde Arap-Mevali İlişkisi*, Beyan Yayınları, İstanbul.
- Durkheim, E. ([1893] 2018). *Toplumsal İşbölümü*, çev. Ö. Ozankaya, Cem Yayınevi, İzmir.
- el-Benna, H. ([1929] 2016). *Risaleler*, çev. M. Akbaş-A. Akbaş vd., Nida Yayınları, İstanbul.
- el-Benna, H. ([1938] 2018). *İslam ve Siyaset*, çev. G. Özden, Beyan Yayınları, İstanbul.
- el-Cevziyye, İ. K. (1989). *Zâdu'l-Meâd, III. Cilt*, çev. Ş. Özen, İklim Yayınları, İstanbul.
- el-Mevdudi, E. A. ([1955] 2016). *İslam'da Hükûmet*, çev. A. Genceli, Hilal Yayınları, İstanbul.
- Erden, S. M. (2017). *Türkiye ve İran'da Vatandaşlık ve Etnisite*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Ersoy, M. A. ([1911] 2019). *Safahat*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.

- es-Sufi, A. ([1978] 1980). *Cihad Bir Temel Tasarım*, çev. İ. Özel, Yeryüzü Yayınları, İstanbul.
- Fischer, M. M. ([1980] 2003). *Iran: From Religious Dispute to Revolution*, The University of Wisconsin Press, Madison.
- Foucault, M. ([1994] 2014). *Özne ve İktidar*, çev. I. Ergüden- O. Akınhay, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Foucault, M. ([1994] 2012). *İktidarın Gözü*, çev. I. Ergüden, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Gazali. (2019). *Yöneticilere Tavsiyeler*, çev. O. Arpaçukuru, İlke Yayıncılık, İstanbul.
- Gellner, E. ([1983] 2018). *Uluslar ve Ulusçuluk*, çev. B. Ersanlı- G. G. Özdoğan, Hil Yayın, İstanbul.
- Giddens, A. (1985). *The Nation-State and Violence*, Polity Press. Oxford.
- Habermas, J. ([1996] 2019). *"Öteki" Olmak ve "Öteki"yle Yaşamak*, çev. İ. Aka, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Haddad, T. ([1930] 2007). *Muslim Women in Law and Society*, çev. R. Husni, ve D. Newman, Routledge, London.
- Hamidullah, M. ([1992] 2018). *İlk İslam Devleti*, çev. İ. S. Sırma, Beyan Yayınları, İstanbul.
- Hamidullah, M. ([1984] 2018). *İslam Müesseselerine Giriş*, çev. İ. S. Sırma, Beyan Yayınları, İstanbul.
- Hayes, C. ([1960] 2010). *Milliyetçilik: Bir Din*, çev. M. Çiftkaya, İz Yayıncılık, İstanbul.
- Heater, D. ([2004] 2007). *Yurttaşlığın Kısa Tarihi*, çev. M. D. Üst, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara.
- Heykel, M. H. ([1981] 1998). *Bir Devrimin Anlatılmamış Öyküsü*. çev. B. Muhip, Nehir Yayınları, İstanbul.
- Hobsbawm, E. J. (1995). *Milletler ve Milliyetçilik: Program, Mit, Gerçeklik*, çev. O. Akınhay, Ayrıntı Yayıncılık, İstanbul.

- Hobsbawn, E. ([1962] 2020). *Devrim Çağı*, çev. B. S. Şener, Dost Kitabevi, Ankara.
- Hobsbawn, E. ([1983] 2006). “Gelenekleri İcat Etmek”, Derleyenler: E. J. Hobsbawn ve T. Ranger, *Gelenegin İcadı*, çev. M. M. Şahin, ss. 1-19., Angora Kitaplığı, İstanbul.
- Illich, I. ([1971] 2006). *Okulsuz Toplum*, çev. C. Öner, Oda Yayınları, İstanbul.
- İbn Haldun. (2020). *Mukaddime, I. Cilt*, çev. A. Tekin, İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.
- İbn Tevmiyye. (2020). *Siyaset*, çev. A. Aytaç, Beka Yayıncılık, İstanbul.
- İmam Humeyni. (1982). *Konuşmalar I Şubat 1979 - 6 Kasım 1981*, Gaye Matbaacılık Sanayii, Ankara.
- İmam Humeyni. ([1970] 1991). *İslam'da Devlet*, Objektif Yayınları, İstanbul.
- İplikçioğlu, B. (2007). *Helen ve Roma Tarihinin Anahatları*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Jaume, L. ([2003] 2011). “Fransız Devrimi'nde Yurttaş ve Devlet”, Derleyen: Q. Skinner ve B. Strath, *Devletler ve Yurttaşlar*, çev. G. Aksay, ss. 157-172, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul.
- Karaman, H. ([1991]1997). *Mukayeseli İslam Hukuku, III. Cilt*, Nesil Yayınları, İstanbul.
- Karaman, H. ([1984] 2019). *Ana Hatlarıyla İslam Hukuku Giriş ve Amme Hukuku I. Cilt*, Ensar Yayınları, İstanbul.
- Kepel, G. ([2000] 2001). *Cihat*, çev. H. Bayrı, Doğan Kitap, İstanbul.
- Khosrokhavar, F. ve Roy O. ([1999] 2013). *İran: Bir Devrimin Tükenişi*, çev. İ. Yerguz, Metis Yayınları, İstanbul.
- Kutub, S. (1997). *Kadın ve Aile*, çev. H. Yılmaz, İhtar Yayıncılık, İstanbul.
- Kutub, S. (2017). *Devlet Bilinci*, Hazırlayan: A. Çoşkun, Ehil Yayıncılık, İstanbul.
- Lapidus, I. M. ([1997] 2016). *İslam Toplumları Tarihi Cilt I*, çev. Y. Aktay, İletişim Yayınları, İstanbul.

- Leca, J. (1998). “Neden Söz Ediyoruz?”, Hazırlayan: Jean Leca, çev. S. İdemen, *Uluslar ve Milliyetçilikler*, ss.11-19., Metis Yayınları, İstanbul.
- Lewis, B. (1998). *The Multiple Identites of the Middle East*, Schocken Books, New York.
- Lewis, B. ([1995] 2013). *Ortadoğu*, çev. S. Kölay, Arkadaş Yayınevi, Ankara.
- Mahdavi, M. (2013). “Ayatollah Khomeini” Editör: J. L. Esposito ve E. El-Din Shahin, *The Oxford Handbook of Islam and Politics*, ss. 180-199, Oxford University Press, New York.
- Manville, P. B. ([1990] 1997). *The Origins of Citizenship in Ancient Athens*, Princeton University Press, New Jersey.
- Marshall, T. H. ve Bottomore, T. ([1950] 2000). *Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar*, çev. A. Kaya, Gündoğan Yayınları, Ankara.
- Mirsepassi, A. (2000). *Intellectual Discourse and the Politics of Modernization Negotiating Modernity in Iran*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Moin, B. ([1999] 2005). *Son Devrimci Ayetullah Humeyni*, çev. C. O. ÖnerToy, Elips Kitap, Ankara.
- Mutahhari, M. ([1966-67] 2018). *İslam'da Kadın ve Onun Hukuki Sistemi*, çev. İ. Bendiderya, Önsöz Yayıncılık, İstanbul.
- Onat, H. (2021a). “İmamiyye Şiası”, Editörler: H. Onat ve S. Kutlu, *İslam Mezhepleri Tarihi*, ss. 179-210, Grafiker Yayınları, Ankara.
- Onat, H. (2021b). “Şiiliğin Doğuşu, İlk Şii Fikirler ve İlk Şii Hareketler”, Editörler: H. Onat ve S. Kutlu, *İslam Mezhepleri Tarihi*, ss. 153-178, Grafiker Yayınları, Ankara.
- Özkırımlı, U. (1999). *Milliyetçilik Kuramları Eleştirel Bir Bakış*, Sarmal Yayınevi, İstanbul.
- Örs, B. (2018). “İdeoloji: Karmaşık Dünyayı Anlaşılır Kılmak”, Derleyen: H. Birsen Hekimoğlu Örs, *19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Modern Siyasal İdeolojiler*, ss. 5-45., İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul
- Pirenne, H. ([1927] 2019). *Ortaçağ Kentleri*, çev. Ş. Karadeniz, İletişim Yayınları, İstanbul.

- Platon. (2019). *Devlet*, çev. S. Eyüboğlu ve M. A. Cimcöz, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Poggi, G. ([2003] 2011). “Yurttaşlar ve Devlet: Geçmişe Bakış ve Muhtemel Gelecek”, *Devletler ve Yurttaşlar Tarih, Kuram, Muhtemel Gelecek*, çev. G. Aksay, ss. 39-52., Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Poggi, G. ([1978] 2019). *Modern Devletin Gelişimi Sosyolojik Bir Yaklaşım*, çev. Ş. Kut- B. Toprak, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Renan, E. ([1887] 2016). *Ulus Nedir?*, çev. G. Yavaş, Pinhan Yayıncılık, İstanbul.
- Riesenberg, P. (1992). *Citizenship in the Western Tradition: Plato to Rousseau*, University of North Carolina Press, U.S.A.
- Roskin, M. ([1995] 2014). *Çağdaş Devlet Sistemleri: Siyaset, Coğrafya, Kültür*, çev. B. Seçilmişoğlu, Adres Yayınları, Ankara.
- Sancar, S. ([1991] 2016). *Din, Siyaset ve Kadın İran Devrimi*, Nika Yayınevi, Ankara.
- Schnapper, D. ([1998] 2005). *Sosyoloji Düşüncesinin Özündede Öteki ile İlişki*, çev. A. Sönmezay, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Schnapper, D. (1998). “Yurttaşlar Cemaati”, çev. B. Işın, Hazırlayan: Turan Ilgaz, *Dersimiz Yurttaşlık*, ss. 145-155., Kesit Yayıncılık, İstanbul.
- Seneca. (1973). “Kamu İşlerinden Uzak Durma”, Derleyen: M. Tuncay, *Heredotos'tan Hegel'e Batı Siyasal Düşünüşünden Seçmeler*, çev. G.Ö.Varınoğlu, ss. 362-368., Sinan Yayınları, İstanbul.
- Şeriati, A. (2016). *İran ve İslam*, çev. K. Çamurcu, Fecr Yayınları, Ankara.
- Sieyès, E. J. ([1789] 2005). *Üçüncü Sınıf Nedir?*, çev. İ. Birkan, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara.
- Smith, A. D. ([1994] 2013). *Milliyetçilik, Kuram İdeoloji Tarih*, çev. Ü. H. Yolsal, Atıf Yayınları, Ankara.
- Souaiaia, A. (2008). *Contesting Justice Women, Islam, Law, and Society*, State University Of New York Press, Albany.

- Şenel, A. ([1991] 1995). *Siyasal Düşünceler Tarihi: Tarih Öncesinde İlkçağda Ortaçağda ve Yeniçağda Toplum ve Siyasal Düşünüş*, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara.
- Tannebaum, D. G. ve Schultz, D. ([1997] 2011). *Siyasi Düşünce Tarihi: Filozoflar ve Fikirleri*, çev. F. Demirci, Adres Yayınları, Ankara.
- Taslaman, C. ve Taslaman, F. (2019). *İslam ve Kadın*, İstanbul Yayınevi, İstanbul.
- Tezcan, M. ([1976] 1985). *Eğitim Sosyolojisi*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara.
- Touraine, A. ([1994] 2019). *Demokrasi Nedir?*, çev. O. Kunal, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Tönnies, F. ([1887] 2000). “Gemeinschaft ve Gessellschaft”, Hazırlayan: A. Aydoğan, *Şehir ve Cemiyet*, ss. 185-222., İz Yayıncılık, İstanbul.
- Tuksal, H. Ş. ([2000] 2012). *Kadın Karşıtı Söylemin İslam Geleneğindeki İzdüşümleri*, Otto Yayınları, Ankara.
- Üstel, F. (1999). *Yurttaşlık ve Demokrasi*, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara.
- Üstel, F. (2004). *Makbul Vatandaşın Peşinde*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Vatikiotis, P. J. ([1987] 1998). *İslam ve Ulus Devlet*, çev. E. Arslanoğlu, Pınar Yayınları, İstanbul.
- Vecdi, M. F. ([1902] 2007). *Müslüman Kadın*, çev. M. A. Ersoy, Erkam Yayınları, İstanbul.
- Vejdani, F. (2014). *Making History in Iran: Education, Nationalism, and Print Culture*, Stanford University Press, California.
- Vloten, G. V. ([1894] 1996). *Emevi Devrinde Arap Hakimiyeti, Şia ve Mesih Akideleri Üzerine*, çev. M. S. Hatipoğlu, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara.
- Yalçinkaya, A. ([2011] 2015). “İlahi Siyaset”, Editör: M. A. Ağaoğulları, *Sokratesten Jakobenlere Batı'da Siyasal Düşünceler*, ss. 197-225., İletişim Yayınları, İstanbul.
- Yenisey, G. (2008). *İran'da Etnopolitik Hareketler 1922-2004*, Ötüken Neşriyat, İstanbul.

Yılmaz, Z. ([2011] 2015). “Roma Siyasal Düşüncesi”, Editör: M.A. Ağaoğulları, *Sokratesten Jakobenlere Batı'da Siyasal Düşünceler*, ss. 164-192., İletişim Yayınları, İstanbul.

Yücel, H. A. ([1956] 2016). *İyi Vatandaş İyi İnsan*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

Waller, W. (1932). *The Sociology of Teaching*, John Wiley and Sons, New York.

Wallerstein, I. ([1990] 2017). “Halklığın İnşası: Irkçılık, Milliyetçilik ve Etniklik”, *İrk Ulus Sınıf*, çev. N. Ökten, ss. 89-106., Metis Yayıncılık, İstanbul.

Weber, M. ([1920] 2004). *Sosyoloji Yazıları*, çev. T. Parla, İletişim Yayınları, İstanbul.

Makaleler

Ağaoğulları, M. A. (1989). “Fransız Devrimi’nde Birey Devlet İlişkisi”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C: 44, No: 3, ss. 195-228.

Akdemir, S. (1997). “Tarih Boyunca Kur’an’ı Kerim’de Kadın”, *İslami Araştırmalar*, C:10, No: 4, ss. 249-258.

Akman, Ş. T. (2012). “Roma Antikitesinde Sosyal Politik Ekonomik Değişimlerin Hukuksal Yapı ve Kamu Düzeni Üzerindeki Etkileri”, *Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi*, C: 2, No: 2, ss. 89-107.

Altıntaş, R. (2001). “Cahiliye Arap Toplumunda Kadın”. *Diyanet İlmi Dergi*, C: 73, No: 1, ss. 61-85.

Ansari, A. M. (2001). “The Myth of the White Revolution: Mohammad Reza Shah, ‘Modernisation’ and the Consolidation of Power”, *Middle Eastern Studies*, C:37, No: 3, ss. 1-24.

Aslan, B. (2018). “Boşanma Yetkisi Hakkında Yapılan Tartışmalar”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C:11, No: 55, ss. 918-927.

Ateş, S. (1997). “İslam’ın Kadına Getirdiği Haklar”, *İslami Araştırmalar*, C:10, No:4, ss. 304-310.

Ateş, S. (1998). “Örtünme”, *Kur’an Mesajı İlmi Araştırmalar Dergisi*, No:10-11-12, ss. 14-26.

- Aydın, Ş. (2018). “Sasani Kültürü ve İslam’ın Çatışma Alanı: İran”, *Journal of Awareness*, C:3, No: 4, ss. 65-76.
- Azimli, M. (2007). “Hulefa-i Raşidin Dönemi Halife Seçimleri”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, C: 7, No: 1, ss. 35-59.
- Berdah, J.F. (2006). “Citizenship and National Identity in France from the French Revolution to the Present”, *Edizioni Plus*, ss. 141-153.
- Bilgin, B. (1997). “İslam’da ve Türkiye’de Kadınlar”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C: 36, No: 1, ss. 29-43.
- Brubaker, W. R. (1989). “The French Revolution and the Invention of Citizenship”, *French Politics and Society*, C: 7, No: 3, ss. 30-49.
- Bulut, H. İ. (2004). “İlk Dönem İmami Kaynaklarda Gaybet Anlayışı”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C:8, No: 2, ss. 49-68.
- Colognes, L. C. (1993). “Roma Egemenliği: Yurttaşlık ve Kölelik”, çev. Ö. Çelebican, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C: 43, No: 1, ss. 299-313.
- Çaylak, A. (2015). “İslam’da Siyasi Akıl ve Düşüncenin Oluşumu”, *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, C: 11, No: 43, ss. 15-71.
- Demir, H. (2017). “Günümüz İran Şiiliğinde Kutsal Gün ve Geceler”, *İlahiyat Akademi Dergisi* No:5, ss. 165-192.
- Durgun, Ş. (2011). “Cumhuriyetçi ve Liberal Anlayış Çerçevesinde Türkiye’de Vatandaşlık Sorunsalı”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C:1, No:1, ss. 65-92.
- Gasiorowski, M. (1987). “The 1953 Coup D'etat in Iran”, *International Journal of Middle East Studies*, C: 19, No:3, ss. 261-286.
- Hamidullah, M. ([1967] 1980). “İslam Hukukunun Kaynakları Açısından Kitab-ı Mukaddes(1)”, çev. İ. Canan, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, No:4, ss. 379-410.
- Hatipoğlu, M. S. (1979). “İslam'da İlk Siyasi Kavmiyetçilik Hilafetin Kureyşliliği”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C:23, No: 1, ss. 121-213.
- İlhan, A. (1996). “Şiilik ve Ana Prensipleri”, *Erdem*, C: 8, No: 23, ss. 375-396.

- Kamali, M. H. ([2009] 2013). “İslami Bakış Açısıyla Vatandaşlık Kavramı”, çev. Ercan Eser, *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C: 3, No: 3, ss. 133-171.
- Karaman, H. (1997). “Kadının Şahitliği, Örtünmesi ve Kamu Görevi”, *İslami Araştırmalar*, C: 10, No: 4, ss. 271-278.
- Kaya, A. (1998). “İslam Hukukuna Göre Vatandaşlığın Temel Esasları”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C: 7, No:7, ss. 339-351.
- Keddie, N. (1971). “The Iranian Power Structure and Social Change 1800-1969: An Overview”, *International Journal of Middle East Studies*, C: 2, No:1, ss. 3-20.
- Kıral, B. (2020). “Nitel Bir Veri Analizi Yöntemi Olarak Doküman Analizi”, *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, No:15, ss. 170-189.
- Majbouri, M. ve Fesharaki, S. (2019). “Iran’s Multi-ethnic Mosaic: A 23-Year Perspective” *Social Indicators Research*, C: 145, No: 3, ss. 831-859.
- Onat, H. (2013). “İran İslam Devrimi ve Şiilik” e-Makalat *Mezhep Araştırmaları Dergisi*, C: 6, No: 2, ss. 223-256.
- Onat, H. (1992). “Şii İmamet Nazariyesi (Kuleyni, Kummi ve Tusi’nin Görüşleri Çerçevesinde)”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C: 32, ss. 89-110.
- Özlük, D. (2017). “İran ve Türkiye Eğitim Sistemlerinin Amaçlarının Karşılaştırmalı Analizi”, *Muş Alpaslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C:5, No: 3, ss. 729-757.
- Pınar, A. (2012). “İran İslam Cumhuriyeti’nde Anayasal Sistem ve Siyasal Partiler”, *Ortadoğu Stratejik Araştırmalar Merkezi*, Ankara.
- Roy, O. (2003). “Islamism and Nationalism”, *Pouvoirs*, C: 104, No: 1, ss. 45-53.
- Rucker R. E. (1991). “Trends in post-revolutionary Iranian education”, *Journal of Contemporary Asia*, C:21, No: 4, ss. 455-468.
- Şen, M. (1998). “Anayasal Belge Olarak Medine Sözleşmesi”, *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C: 6, No: 1-2, ss. 555-609.
- Tabatabai, M. H. ([1975] 2004). “İmamın Bilgisine Dair,” *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* çev. M. Akçay, C: 4, No:3, ss. 121-136.

Varol, M. (2004). “İslam Tarihinin İlk İki Asrında Simge Renkler ve Siyasi Anlamları”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C: 17, No: 17, ss. 111-126.

Zeydan, A. K. ([1986] 1994). “İslam Hukukuna Göre Zımmiler” çev. H. Güleç, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* No: VIII, ss. 431-440.

Elektronik Kaynaklar

Alarcón, J. J. (2008). *A Question on Liberal Citizenship*, (Çevrimiçi) <http://www.hottopos.com/notand8/jareno.htm>, 11 Kasım 2020.

Güler B., “İran Fars Körfezi yerine Arap Körfezi ifadesini kullanan Rusya’ya nota verdi”, *Anadolu Ajansı*, 7 Şubat 2021, (Çevrimiçi) <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/iran-fars-korfezi-yerine-arap-korfezi-ifadesini-kullanan-rusyaya-nota-verdi/2137001>, 1 Haziran 2020.

Ansiklopedi Maddeleri

Acar, İ. (2010). “Talâk”, *TDV İslam Araştırmaları Merkezi*, C: 39, ss. 496-500.

Acar, İ. (2011). “Tefrik”, *TDV İslam Araştırmaları Merkezi*, C: 40, ss. 277-279.

Bakkaloğlu, A. (2011). “Tefviz”, *TDV İslam Araştırmaları Merkezi*, C: 40, ss. 310-311.

Bulut, H. İ. (2012). “Ümmet”, *TDV İslam Araştırmaları Merkezi*, C: 42, ss. 308-309.

Döndüren, H. (2000). “İla”, *TDV İslam Araştırmaları Merkezi*, C:22, ss. 61-62.

Erul, B. (2012). “Veda Hutbesi”, *TDV İslam Araştırmaları Merkezi*, C: 42, ss. 591-593.

Özel, A. (1993). “Cihad”, *TDV İslam Araştırmaları Merkezi*, C:7, ss. 527-531.

Özen, Ş. (2013). “Vela”, *TDV İslam Araştırmaları Merkezi*, C:43, ss.11-15.

Topaloğlu, B. (1993). “Cihad”, *TDV İslam Araştırmaları Merkezi*, C: 7, ss. 531-534.

Yaman, A. (2013). “Zihar”, *TDV İslam Araştırmaları Merkezi*, C: 44, ss. 387-390.

Yiğit, İ. (2004). “Mevali”, *TDV İslam Araştırmaları Merkezi*, C: 29, ss. 424-426.

Sempozyum ve Bildiriler

Fıġlalı, E.R. (1993). “Şiiliġin Doġuşu ve Gelişmesi”, *Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiilik Sempozyumu*, 13-15 Şubat 1993, İlimi Neşriyat, İstanbul.

Sarıtaş, D. Ö. (2009). “Romalı Kadın Ne Vatandaş Ne değil!”, *Uluslararası Multidisipliner Kadın Kongresi*, İzmir.

Tezler

Kendirci, G. (2006). “İran İlkokul Ders Kitaplarında Din ve Yurttaşlık”, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.

Farsça Kaynaklar

İlkokul Ders Kitapları

وزارت آموزش و پرورش (1396). *آموزش قرآن اول دبستان*، اداره کل نظارت بر نشر و توزیع مواد آموزشی، تهران.

وزارت آموزش و پرورش (1396). *آموزش قرآن دوم دبستان*، اداره کل نظارت بر نشر و توزیع مواد آموزشی، تهران.

وزارت آموزش و پرورش (1396). *آموزش قرآن سوم دبستان*، اداره کل نظارت بر نشر و توزیع مواد آموزشی، تهران.

وزارت آموزش و پرورش (1396). *آموزش قرآن چهارم دبستان*، اداره کل نظارت بر نشر و توزیع مواد آموزشی، تهران.

وزارت آموزش و پرورش (1396). *آموزش قرآن پنجم دبستان*، اداره کل نظارت بر نشر و توزیع مواد آموزشی، تهران.

وزارت آموزش و پرورش (1396). *آموزش قرآن ششم دبستان*، اداره کل نظارت بر نشر و توزیع مواد آموزشی، تهران.

وزارت آموزش و پرورش (1396). *فارسی اول دبستان*، شرکت افست، تهران.

وزارت آموزش و پرورش (1396). *فارسی دوم دبستان*، شرکت افست، تهران.

وزارت آموزش و پرورش (1396). *فارسی سوم دبستان*، شرکت افست، تهران.

وزارت آموزش و پرورش (1396). *فارسی چهارم دبستان*، شرکت افست، تهران.

وزارت آموزش و پرورش (1396). *فارسی پنجم دبستان*، شرکت افست، تهران.

وزارت آموزش و پرورش (1396). *فارسی ششم دبستان*، شرکت افست، تهران.

وزارت آموزش و پرورش (1396). *هدیه‌های آسمان (تعلیم و تربیت اسلامی) دوم دبستان*، اداره کل نظارت بر نشر و توزیع مواد آموزشی، تهران.

- وزارت آموزش و پرورش (1396). *هدیه‌های آسمان (تعلیم و تربیت اسلامی) سوم دبستان*، اداره کل نظارت بر نشر و توزیع مواد آموزشی، تهران.
- وزارت آموزش و پرورش (1396). *هدیه‌های آسمان (تعلیم و تربیت اسلامی) چهارم دبستان*، اداره کل نظارت بر نشر و توزیع مواد آموزشی، تهران.
- وزارت آموزش و پرورش (1396). *هدیه‌های آسمان (تعلیم و تربیت اسلامی) پنجم دبستان*، اداره کل نظارت بر نشر و توزیع مواد آموزشی، تهران.
- وزارت آموزش و پرورش (1396). *هدیه‌های آسمان (تعلیم و تربیت اسلامی) ششم دبستان*، اداره کل نظارت بر نشر و توزیع مواد آموزشی، تهران.
- وزارت آموزش و پرورش (1396). *ضمیمه ی هدیه های آسمان (تعلیم و تربیت اسلامی) (ویژه اهل سنت) سوم دبستان*، شرکت افست، تهران.
- وزارت آموزش و پرورش (1396). *ضمیمه ی هدیه های آسمان (تعلیم و تربیت اسلامی) (ویژه اهل سنت) سوم دبستان*، شرکت افست، تهران.
- وزارت آموزش و پرورش (1396). *ضمیمه ی هدیه های آسمان (تعلیم و تربیت اسلامی) (ویژه اهل سنت) چهارم دبستان*، شرکت افست، تهران.
- وزارت آموزش و پرورش (1396). *ضمیمه ی هدیه های آسمان (تعلیم و تربیت اسلامی) (ویژه اهل سنت) پنجم دبستان*، شرکت افست، تهران.
- وزارت آموزش و پرورش (1396). *ضمیمه ی هدیه های آسمان (تعلیم و تربیت اسلامی) (ویژه اهل سنت) ششم دبستان*، شرکت افست، تهران.
- وزارت آموزش و پرورش (1396). *مطالعات اجتماعی سوم دبستان*، اداره کل نظارت بر نشر و توزیع مواد آموزشی، تهران.
- وزارت آموزش و پرورش (1396). *مطالعات اجتماعی چهارم دبستان*، اداره کل نظارت بر نشر و توزیع مواد آموزشی، تهران.
- وزارت آموزش و پرورش (1396). *مطالعات اجتماعی پنجم دبستان*، اداره کل نظارت بر نشر و توزیع مواد آموزشی، تهران.
- وزارت آموزش و پرورش (1396). *مطالعات اجتماعی ششم دبستان*، اداره کل نظارت بر نشر و توزیع مواد آموزشی، تهران.

Elektronik Kaynaklar

Emam, (t.y.). *زندگینامه امام خمینی*. <https://bit.ly/2Sdka3>, 10 Kasım 2020.

نتایج کلی سرشماری عمومی نفوس و مسکن (1395). Amar, <https://www.amar.org.ir/Portals/0/News/1397/n-koli-95.pdf>, 5 Mayıs 2021.

بیانیه «گام دوم انقلاب» خطاب به ملت ایران (1397). Khamenei, <https://farsi.khamenei.ir/message-content?id=41673>, 14 Eylül 2021.

Muhammad A. (1388). اهداف تربیتی سند چشم انداز ، شاخصهای ارزیابی آنها ، تحلیل چالشها و ارائه .
رهیافت در حوزه آموزش و پرورش <https://sccr.ir/Files/10840.pdf>, 5 Mayıs 2021.

